

valóság

A TARTALOMBÓL

Bánhegyi György: A módszer tényleg halott?

Józsa László – Somogyi Ferenc: A magyar közgazdaságtan útkeresései – 2013

Dr. Vahid Yousefi – Kóbori Judit: Az iszlám világ pénztörténete és bankrendszere

*Ács Marianna: „Non est currentis...”
A kálvinista szellemű leánynevelés emlékezete Szabó Magda műveiben*

Dürr Sándor: A lengyel légió az isaszegi csatában

*Szarka Evelin: Amerika „trójai falova”?
Az Európai Unió és Kuba bilaterális kapcsolatainak dinamikája*

*Bednárík János: Bangha Béla –
jezsuita lelkiesség és
történelmi újraértékelés*

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
3

6

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2013. június; LVI. évfolyam 6. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Lukács Annamária

A módszer tényleg halott?

Szubjektív reflexiók a gondolkodás posztmodern válságára

(Bevezetés) Manapság újult erővel vetődik fel a kérdés, hogy van-e jövője az európai kultúrának és civilizációnak, működnek-e globális méretekben gondolati sémáink, a tudomány terén működik-e a multikulturalizmus, vagy a mai nagy erjedésben minden, amire korábban építettünk, és számítottunk, felolvad és eltűnik? Ebben a kis írásban (amelyben annak szubjektív és reflektív jellege miatt tudatosan kerültem a széleskörű bibliográfia használatát, éppen csak jelzésszerűen utaltam egy-két forrásra) e hatalmas témakör néhány aspektusát szeretném felvillantani, és nem „vagy-vagy”, hanem inkább „nemcsak – hanem – is” típusú válaszokat próbálok adni rá.

(Pozitivizmus, dekonstrukció, destrukció) A XX. század vége felé közhellyé vált általános válságról beszélni az európai kultúrával kapcsolatban, amelynek része a tudomány (természet- és társadalomtudomány) válsága. Ehhez a XXI. század elején hozzájárul a gazdaság és a tradicionális értékek egész komplexumának válsága. Ha eszmetörténetileg nézzük, a középkor nagy szellemi szintézise¹ után igen hamar repedések mutatkoztak a teológiaiilag megalapozott, univerzális és szintetikus világképen², sőt azt mondhatjuk, hogy a(z eleinte forradalminak számító, és gyanakvással szemlélt) tomista Summában és hasonló átfogó művekben megjelenő rendszer szinte azonnal meg is kövesedett, és éppen az lett a funkciója (ha nem is megalkotói, de felhasználói részéről) hogy sziklaszilárd alapot, bástyaszerű védelmet jelentsen minden felforgató gondolattal szemben. Márpedig ami kőkemény, az már nem él, nem növekszik, és nem alkalmazkodik a változó valósághoz (vagy az esetleg változatlan valóság változó felfogásához). A késő középkor dekadenciájával szemben, amelyet Huizinga³ és mások olyan érzékletesen mutatnak be, eleinte bűvópatak-szerűen jelenik meg, majd egyre erőteljesebben és diadalmasabban növekszik az emberi, a racionális, a tudományos gondolat, a megfigyelhető és megérthető tényekre, és nem a (teológiai) spekulációra alapuló filozófia.

Descartes személye a legtöbb szellemtörténeti munkában^{4,5,6} fordulópontnak minősül éppen ebből a szempontból, és joggal – noha az ő világosan elgondolható szellemi „tényeit”, amelyekből filozófiája kiindult⁷, sokan később (jó okkal) másfajta spekulációnak minősítették. Ugyanakkor hamarosan elindul egyfajta szellemi iszapbirkózás a racionalizmus és az empirizmus között, ami aztán évszázadokra rányomja bélyegét Európa tudományos életére⁸, és amely bizonyos értelemben egy magasabb szinten megismétli azt a harcot, amelyet a reneszánsz, majd az újkor tudósai folytattak az arisztotelészi-teológiai gondolkodással⁹. A hume-i szkepszis folyamatosan kétségbe vonja az amúgy diadalmasan előretörő felvilágosodás kori filozófusok mindent megmagyarázni szándékozó (és véleményük szerint megmagyarázni tudó) magabiztosságát. A tudós-filozófusok vérmérsékletük szerint hívők, szkeptikusok, deisták vagy nyíltan ateisták, de abban mindannyian egyetértenek, hogy az igazság eldöntésének végső fóruma az emberi értelem, azon belül is a specifikusan (nyugat) európai értelem. (A nem európai kultúrák fokozódó megismerése jelentős változást indít meg ugyan az európai gondolkodásban, azonban a rájuk való hivatkozás a felvilágosodás korában, mai szemmel nézve inkább a saját percepciók és koncepciók kivetítése, mint a mai értelemben vett kulturális relativizmus.¹⁰)

Kant filozófiájában még egészséges egyensúlyt képvisel az emberi értelem maximális kiaknázása, ugyanakkor annak elismerése, hogy nem minden kérdés dönthető el az

értelem alapján, és annak meglátása, hogy megismerésünk szerkezete befolyásol(hat)ja a számunkra egyedül elérhető jelenségekről (*phainomena*) alkotott véleményünket. (A valóban létező dolgok, a *noumena*, az ő filozófiájában számunkra elérhetetlenek maradnak.) A XVIII. századból a XIX. századba átérve azonban az empiria túlsúlyba jut az elmélettel szemben, uralkodó irányzattá válik a pozitivizmus, amely már egyre inkább csak leír, osztályoz és menekül a „miért” jellegű kérdések megválaszolása elől. (A híres fizikai kémikus Ostwald vagy fizikus-filozófus Mach még az atomok létben is kételkedett, mert azokat csak hasznos gondolati konstrukciókat tartotta, amelyek a közvetlen érzékelés számára megragadhatatlanok.)

Ez a tendencia eleinte inkább a természettudományokra volt, jellemző, de a későbbiekben a társadalomtudományok (történelem, nyelvészet, szociológia¹¹) is egyre inkább a természettudományos pozitivizmust tekintették példaképüknek. Miközben intenzív vita bontakozott ki a történettudomány státusáról¹², konszenzus kialakulásáról nem lehetett (és ma sem nagyon lehet) beszélni. Egyesek számára a történész az, aki minél több levéltári és régészeti anyagot dolgoz fel, rendszerez, és ezzel cáfol vagy erősít meg egyes interpretációkat¹³, míg másokat magával ragadnak a nagy történeti narratívák, amelyek felfedezését és megrajzolását látják életük fő céljának. A két csoport között sajnálatosan kevés az átjárás, még kevesebb a megtermékenyítő dialógus.

A korszellem természetesen a vallási élet területét sem hagyta érintetlenül.^{14,15} Nagyon elnagyoltan a protestantizmuson belül egyre jelentősebbé vált a kritikai iskola, a demitologizáló irányzat, míg a katolicizmuson belül (különösen a XIX. második felében és a XX. század első felében) a triumfalista, neo-ortodox (neo-tomista) irányzatok erős állásokat őriztek meg. Érdekes módon (talán ennek ellensúlyaként) később a XX. század folyamán protestantizmus mintegy kettészakadt az abszolút szó szerinti fundamentalista és a liberális értelmezési iskolákra, míg a katolicizmusban lassan-lassan történeti és biológiai vonatkozásban a korszerű tudományos eredmények (beleértve az evolúció elméletét és a történetkritikai módszereket) elnyerték a maguk korlátozott, de megbecsült helyét.¹⁶ A tudományos életben és a filozófiában egyre többen fordulnak el a vallástól (nem csak a pozitivisták tudósok), és az érzékeny művész – filozófus – forradalmár Nietzsche ki-mondhatta a káromló gondolatot: „Isten halott” – igaz ő még hozzátette, hogy „mi öltük meg”¹⁷. Ez az érzés akkor még nem járta át Európát – az első világháború után azonban annál inkább, amit megrendítően ábrázol a Varázshegy¹⁸ bevezetése, majd bont ki az egész regény. Jelképről van itt szó, arról, hogy a hagyományos európai kultúra erkölcsi tartópillérei meginogtak.

Ezt az érzést csak tovább fokozta a második világháború a maga borzalmaival együtt, amelyek közül kiemelkedik a holokauszt, és az atomfegyver kifejlesztése, majd még inkább a bevetése.¹⁹ Az előbbi az európai erkölcs alapértékeit tette kérdésessé, az utóbbi pedig a tudomány mindenhatóságába vetett hitet. (Azt tudniillik, hogy a tudás növekedése szinte automatikusan magával hozza az erkölcsi felemelkedést és a jólétet.²⁰) Ez azonban csak az erkölcsi szkepszist erősítette, de eközben más oldalról is érték „támadások” a természettudományok tradicionálisan „objektív” státusát. Kuhn paradigma-elmélete²¹ nem az egyetlen, amely kétségbe vonja a tudomány hűvös elvontságát, de kétségtelenül az egyik legismertebbé vált és az egyik legtöbbet vitatott megfogalmazása ennek a gondolatnak. Lényegében a természettudományok vonatkozásában mondta ki azt a (mint majd látjuk, jóval általánosabban alkalmazható) gondolatot, hogy a tudományos gondolkodás „normál” és „forradalmi” szakaszokra osztható, amelyek közül az elsöre az jellemző, hogy többé-kevésbé konszenzus alakul ki a tudomány művelői között az alapelvekről, a módszerekről, az értelmesen feltehető kérdések köréről és ezekben az időszakokban a tu-

domány valóban „halad”, azaz kirakójáték-szerűen gyűjtögetik az adatokat és megpróbálják kirakni a (gondolatban) rendelkezésre álló teret. Ez a „*business as usual*” állapot írható le a görög paradigma (minta) szóval. A forradalmi időszakokban azonban maga a mentális térkép rendeződik át, megkérdőjeleződik az előző paradigma több (esetleg minden) eleme, minden kérdést újra kell felvetni, meg kell találni azokat az alapelveket, amelyek a szétesett puzzle darabjait másképp (esetleg jobban) engedik összerakni, mások lesznek a horizontok, az értelmesen felvethető kérdések – egészen addig, amíg az új paradigma is meghaladottá nem válik.²² Kuhn ebben a tanulmányában nem foglalkozott részletesen a paradigmaváltás társadalmi okaival, sem a (természet)tudományon kívüli alkalmazásokkal, holott a modell kiterjesztése más területekre teljesen magától értetődőnek tűnik.

Egy másik „támadás” a kulturális antropológia oldaláról érkezett a (nyugati) tudomány státusa ellen. A gyarmati rendszer és közigazgatás kiépülése szükségszerűvé tette, hogy a felvilágosodás mai szemmel kicsit naiv kultúra-szemléletét jóval gyakorlatiasabb és alaposabb ismeretszerzés váltsa fel, mert már Talleyrand is tudatában volt annak, hogy a szuronyokkal sok mindent lehet tenni, de ülni nem lehet rajtuk (mégis, azóta is mindig megpróbálják). Természetesen megkérdőjelezhető, hogy ez az ismeretszerzés torzításmentes volt-e, és hogy nem önös (uralmi érdekeket szolgált-e)²³, de tény, hogy a XX. századi kulturális antropológia (különösen a század második felében) eljutott annak elismeréséig, hogy minden kultúra önálló univerzum, amelyek között nem állapítható meg a priori értéksorrend, sőt egyre inkább leomlani látszik a „primitív” (vagy törzsi) és a „fejlett” (államalkotó) civilizációk között feltételezett határ is. Az antropológia alapelvevé a kulturális relativizmus és az adott közösség életében minél teljesebben részt vevő, a saját kulturális előfeltételezéseket minél jobban háttérbe szorító megismerés vált. Annak ellenére, hogy a cél világos, száz százalékosan nem érhető el, ugyanis kulturális kondicionálódásunk jó része nem tudatos, tehát akarattalagosan nem léphetünk ki saját kultúránkból, a másokét legjobb esetben is csak megsejthetjük. Hall a nonverbális kommunikációról szóló könyvében²⁴ a kultúra olyan elméletét vázolja fel, amelyben a kultúra elemei három kategóriába sorolhatók: a formális, az informális és a technikai elemek közé. Nagyon leegyszerűsítve a formális elemek azok az alapvető értékek és a világnak azok a leg-alapvetőbb alkotórészei, képzetei, amelyeket a gyerek nagyrészt a családi nevelés és a társadalmi inkulturáció során sajátít el, és amelyet igen erős érzelmi-erkölcsi töltéssel, igazodási igénnyel „vernek bele” szelidebb vagy kevésbé szelíd eszközökkel. A technikai elemek azok a tudás-elemek, amelyeket iskolai vagy egyéb kiképzés során sajátítunk el, és amelyek általában gyakorlati cselekvésre irányulnak. Az informális elem fogható meg legnehezebben, mert elsajátítása nem tudatosan történik és éppen ezért nem is válik tudatossá mindaddig, amíg más kulturális közegbe kerülve rá nem jövünk, hogy nagyon sok dolog „idegen”, „furcsa”, „érthetetlen”, „kényelmetlen” vagy éppen „bosszantó” számunkra. Ha valakinek van szeme a dologhoz, vagy ha segítik az alkalmazkodásban, akkor rájöhet azokra a „rejtett mozgatórugókra”, amelyek az idegen társadalmat (számukra láthatatlanul, de természetesen) működővé teszi. A legtöbb interkulturális konfliktus mögött ezeknek az informális elemeknek az eltérése áll. Hall megpróbált egy nagy „térképet” (tulajdonképpen egy 100 elemből álló mátrixot) is összeállítani azokról a kategóriákról, amelyekkel egy-egy kultúra jellemezhető. Ez az a „koordináta-rendszer” amelyben az adott kultúrában élők a világot látják, érzékelik, felfogják.

A harmadik „támadás” a filozófia és az irodalomkritika határterületéről érkezett, egy olyan szélesebb szellemi irányzat részéről, amelyet ma a „posztmodern” névvel illetnek.²⁵ Ennek az irányzatnak hívónevei Derrida, Lyotard, Feyerabend vagy Habermas, bizonyos tekintetben Foucault és természetesen sokan mások. Ők a metafizikától való megszaba-

dulást tűzték zászlajukra, akárcsak korábban a pozitívizmus. Ezen a téren is működik Hegel tézis – antitézis – magasabb szintű visszatérés spirálja, amire még visszatérünk. A posztmodern gondolkodás jellegzetessége a hagyományos filozófiai fogalmak miszlikbe szedése és kíméletlen bírálata (ezt a szétszedési-leépítési folyamatot hívták dekonstrukciónak). Képviselői számára már a modernizmus (amelynek célja a korábbi dogmáktól való szabadulás volt) maga vált dogmává, és béklyóvá, amelytől mindenáron szabadulni kell. Feyerabend már magától az „értelemtől”²⁶ és a „módszertől”²⁷ búcsúzik. Jellemzővé válik a pillanatonként változtatott álláspontok, az abszolút egyediség tisztelete és az értelmezés szabadságának felmagasztalása. Elvetnek minden „metanarratívát”, minden „nagy elbeszélést”, ami összefüggést próbál vinni a világba és annak eseményeibe – többnyire pusztító kritikával rámutatva az azokban található pontatlanságokra, hibákra és ellentmondásokra. Az értelmezés szabadságában még a tények létét is megkérdőjelezi mondván, hogy a „tény” nem a világban van, hanem az interpretálóban keletkezik. Írott szövegek vonatkozásában nincs kontextus, nincs szerzői szándék, csak a csupasz szöveg van, és az értelmező. Még a szavaknak sincs jelentésük, azt mi, mint értelmezők tulajdonítjuk nekik, és végtelen játéktér áll rendelkezésünkre.²⁸ Az embernek az a benyomása, hogy itt a jogos és hasznos kritika túllépi saját hatáskörét, mintegy maga alatt vágja a fát, a dekonstrukció pusztá destrukcióvá silányul.

A posztmodern gondolkodó mindenben csalódott, legfőképpen a modernben, a felvilágosodásban. Szkeptikus, cinikus, individualista, szarkasztikus, ikonoklaszta (képromboló). Ugyanakkor kíváncsi, mindenre nyitott, játékos, semmit nem vesz komolyan (ezzel bosszantva mindazokat, aki bármit is komolyan vesznek). Már az egzisztencializmus hősiessége a semmibe futó élet értelmetlenségével szemben is tovatűnt. Marad a céltalan kísérletezés, az átélés, a felelőtlenység, mert nincs semmi olyan igazodási pont, amelyet a gondolkodó komolyan venne. Minden befogadható, ami nem veszi magát komolyan és nem állítja magát élénk példaképként. Akkor üldözendő. Vagyis a posztmodern tolerancia kicsit emlékeztet a régi görög vagy a hindu vallási toleranciára: a sok isten mellé még egy jöhet, mert elfér, de az egyetlen Isten (pláne adott, kizárólagosságot feltételező kijelentéssel együtt) káromlásnak minősül.

A dekonstrukció célba veszi a metafizikai gondolkodás minden elemét, fogalmát, fogalmazásmódját, módszerét. Addig bont, amíg minden el nem tűnik. (Kicsit emlékeztet a helyzetre az elemi részecske fizikára, ahol Rosenberg, az USA-ban annak idején kémként kivégzett atomfizikus szerint „amit ma elemi részecskének nevezünk, az se nem elemi, se nem részecske”. Igaz, a fizikában már megindult egyfajta túllépés ezen az állapoton, ld. pl. Capra könyveit.²⁹) Nincsenek központi gondolatok, csak párhuzamos narratívák, diskurzusok.³⁰ Nincs linearitás, kauzalitás, a rendszerek hirtelen, szinte ok nélkül válhatnak át stabil állapotaik között, amint azt a káoszelmélet³¹, vagy az egyensúlytól távoli rendszerek termodinamikája és a katasztrófaelmélet³² jósolja. A „módszerellenesség”, az „*anything goes*” (minden elmegy) feyerabend-i álláspontja a jellemző, amit sok valós történeti esemény sor vizsgálatával lehet „igazolni”.³³

A posztmodern tehát nem annyira valami definiált diszciplína, az is kérdéses, hogy egyáltalán új-e, vagy a „modern” dekadens változata – inkább posztmodern életérzésről lehet beszélni, egy enervált, unott, ugyanakkor esetenként pengeélesen kritikus gondolkodásmódról, amely már valóban inkább csak lebont, mint épít.

Nem célunk itt az egyes szerzők gondolatainak részletes vizsgálata és bírálata, inkább azokat a mechanizmusokat szeretnénk megérteni, amelyek a szituáció kialakuláshoz vezettek és azt megvizsgálni, hogy van-e kiút abból a válságból, amibe az európai gondolkodás jutott?

(*Történefilozófiai háttér*) Megkérdézhetnénk, hogy az a fajta kiüttlanság, ami ma körülvesz bennünket, egyedülálló-e a történelemben, vagy kereshetünk más hasonló korszakokat a történelemben, amelyek saját helyzetünk megértésében is segíthetnek? Legalább egy, európai történelemben jól ismert időszakot idézhetünk: a Római Birodalom hosszan elnyúló agóniáját, amin már Gibbon is elmélkedett, és amit Spengler a Nyugat alkonyában³⁴ úgy emleget, mint az antik világ alkonyát. Sok hasonlóságot találhatunk a késő császárkor világa és a magunké között, többek között azt, hogy a hajdani, görög alapokra építő filozófiai iskolák jelentősége eltörpül a gazdasági eredmények, a politikai harcok és hódítások, a szórakozás mellett, a tudomány helyett a tradicionálistól eltérő (idegen eredetű, szinkretisztikus) vallási mozgalmak burjánzanak, meglazulnak az erkölcsök, a hajdani többé-kevésbé demokratikus rendet először egy látszat-szenátus, majd leplezetlen császári egyeduralom váltja fel. (A katona-császárok kora, amikor a féktelen hatalomvágyat és annak erőszakos megszerzését már álcaként is alig borítja a hajdani kultúra, a mi történelmünkben még előttünk van.) Egy másik érdekes hasonlóság a széthulló birodalomban felerősödő migráció (népvándorlás).³⁵ Anélkül, hogy itt belemennék Spengler, Toynbee, Sorokin és mások munkái nyomán a ciklikus történelemelméletek elemzésébe, inkább csak arra hívom fel a figyelmet, hogy e teóriák egyik legfrissebb továbbfejlesztésében Szmodis³⁶ – sir Henry Maine és Spengler nyomán – kétféle kultúrát különböztet meg: a stagnáló és a ciklusosan fejlődőt, amelyek közül az előbbit monisztikusként, az utóbbit duális princípiumúként azonosítja. Az előbbieket közé sorolja a jelenleg ismertek közül pl. az indiait és a kínait, az utóbbiak közé a babilonit, a görögöt, a római és a nyugat-európaiat.³⁷ Az utóbbi csoport jellegzetességei közé sorolja azt, hogy bennük két (rendszerint két etnikumhoz vagy etnikum-csoportozáshoz köthető) elv harcol (sokszor egyenlőtlen, de szívós küzdelmet folytatva) egymással. (Az egymással küzdő elvekre, jellemekre és népcsoportokra példa a görög kultúrában a pelaszg-hellén, a rómaiakban az etruszk-itáliai, vagy itt Európában a germán-mediterrán³⁸ ellentét). A duális princípiumú kultúrák rendszerint eljutnak saját jellegzetességük végső kifejtéséig, majd önmaguk ellentétébe csapva át fokozatosan dezintegrálódnak. Ezt a történelmi ívet igen szuggesztíven ábrázolja Szmodis a görög kultúráról írt, frissen megjelent könyvében³⁹, és ez alkotja a római jog eredetéről írott könyvének⁴⁰ gerincét is, de nem nehéz észrevenni ezt a folyamatot saját, nyugat-európai történelmünkben sem. Ezt a hullámzást Spengler a kultúra és civilizáció változásaként, Toynbee a növekvő társadalom (society) megroppanásaként, Bodnár az idealizmus és realizmus küzdelmeként⁴¹ írja le. Azt csak melleleg jegyeztem meg, hogy már Madách „Az ember tragédiája” c. csodálatos (és történet- sőt természetfilozófiai vonatkozásban is mélyenszántó) művének is visszatérő motívuma az, hogy az Emberiséget képviselő Ádám miként lelkesül új és új eszméért, társadalmi modellekért, és miként ábrándul ki és undorodik meg tőlük, amikor azok a gyakorlatban megvalósulnak.

A kultúrák többnyire új, transzcendens világlátással (egyfajta mitológiával, szimbolizmus-sal, létérzéssel) indulnak, amely eleinte homályosan és ösztönösen eposzokban, karakteresen új vallásos költészetben és építészetben nyilvánul meg, de fokozatosan egyre határozottabb formát ölt. Érett formájában a kultúra határozott művészi (többnyire vallási) stílust, majd tudományos igényű dogmatikát alakít ki (amely már bizonyos fokig a kértely jele, hiszen a megerősítés igényével lép fel olyan területen, ami korábban természetes és magától értetődő volt), végül fokozatosan megmerevedik, és a hagyományos kulturális rendek (*ordo* = nemesség és papság) ellen fellép az új rend, a polgárság, amely (Spengler szóhasználata szerint „nem-rend”, és amely) a civilizációt képviseli a kultúrával szemben. A civilizáció a transzcendens helyett az immanens (a jelenségekre támaszkodó) világmagyarázatot részesíti előnyben és evilági célokat tűz maga elé. Spengler a civilizációt

puszta negatívumként írja le és fogja fel, kimutatva, hogy minden kultúrának megvan a maga civilizációja, amely azonban a szimbolikus téren nem alkot újat, csak a kultúra szimbólumrendszerét értelmezi újra és mintegy fordítja ki önmagából. (Szellemesen úgy fogalmaz, hogy nemcsak vallás van annyi, ahány kultúra, de ateizmus és materializmus is ugyanannyiféle van). Ez az (igen leegyszerűsítve vázolt) folyamat a ciklikusan fejlődő társadalmakra igaz, Szmodis szerint azonban ez csak a társadalmak egy részére (köztük a mienkre) jellemző – de erre még később röviden visszatérünk.

Toynbee a maga történelemmagyarázatában kevésbé ellenséges a kései civilizációkkal kapcsolatban, de ő is úgy látja, hogy egy adott társadalom élő időszaka után megroppanás következik (pontosabban nála nem szükségszerűen következhet) be, amit szellemi és társadalmi degradáció követ. Ő azonban úgy látja, hogy az ebben az időszakban létrejövő univerzális államok, birodalmak (nem marxi értelemben vett) proletariátusa a maga szenvedésből magasabb vallásokat hoz létre, amelyek egy újabb élő társadalom alapját képezhetik (leszármazott, „leány-kultúrák”).

(Értékek és tények) Azt, hogy mi okozza ezt a hullámzást, többféle módon is meg lehet próbálni magyarázni, de van egy olyan magyarázat, amely az emberi személyiség és a csoportdinamika alapvető jellemzőit veszi alapul. E megközelítés alapját az a megfigyelés képezi, hogy az emberi gondolkodásban kétféle gondolat szerepel: az értékelő és a megismerő gondolat⁴², vagy másképp megfogalmazva az ember létértévesítő és létmagyarázó gondolatai, törekvései, megnyilvánulásai. Az értékelés, a létértévesítés arról szól, hogy egy egyén (vagy egy közös értékeket megosztó közösség) mit tart kívánatosnak vagy kerülendőnek, mit tart jónak vagy rossznak, erkölcsösnek vagy erkölcstelennek, mit tart szépnek vagy rútnak és így tovább. A létmagyarázó gondolatok az adott egyén (vagy inkább kultúra) által a külvilágot alkotó elemek közti összefüggéseket, mondjuk úgy, oksági viszonyokat igyekeznek felismerni (megfigyelés útján), amelyek a gyakorlati tájékozódást segítik és bizonyos korlátok között lehetővé teszik a jövőbeli események megjóslását. A létmagyarázó gondolatoknak logikusoknak, ellenőrizhetőeknek, vitathatóknak, igazolhatóknak vagy (popperi értelemben) falszifikálhatóknak kell lenniük, vagyis ha bizonyos alapelemek létét feltételezzük, akkor a köztük fennálló kapcsolatokat (illetve ezekre vonatkozó jóslatokat) ellenőrizni lehet. (Mondani sem kell, hogy nem egyforma az olyan állítás falszifikálhatósága, hogy ennek a tárgynak a tömege 2 g, és annak, hogy a Világegyetem hozzávetőleg 15 milliárd évvel ezelőtt keletkezett. Minél távolabbi következtetést vonunk le és minél kevésbé áll fenn a jelenség megismételhetősége, annál nehezebb az állítás érvényességét ellenőrizni.⁴³) Az értékelő gondolatok között azonban nem logikai ellentmondás áll fenn, hanem ellentét, sőt, még csak nem is a gondolatok, hanem az adott értékeket valló emberek között – a kijelentés tárgyára vonatkozóan. A létmagyarázó gondolat célja ugyanis a jelenségek közti összefüggés megállapítása, a létértévesítő gondolat viszont nem a tárgyról (jelenségről) szól, hanem a kijelentő személy és a tárgy viszonyáról (a kijelentő szemszögéből). Nem objektív ítélet, hanem önkijelentés, a kijelentő céljairól, preferenciáiról, vágyairól szól.⁴⁴ A létértévesítő gondolat (pontosabban annak kimondott változata) lehet őszinte vagy hazug, de nem lehet igaz vagy hamis, bizonyítható vagy cáfolható abban az értelemben, mint a létértelmező gondolatok.

A létértévesítés univerzális és primer funkciója a létező dolgoknak (ez azzal az állítással egyenértékű, hogy élnek, léteznek), a létmagyarázat másodlagos és csak a létformák egy részére alkalmazható. (Itt nincs helye annak, hogy a kérdés lételméleti háttérét vázoljuk és boncolgassuk.) Tekintettel azonban, hogy ez az írás a gondolkodás válságával foglalkozik, az átlagosnál nagyobb teret kell szentelni az emberiség azon kisebbségi

csoportjának, aki tud és akar gondolkodni a világ jelenségeiről. Hogy is mondja Babits csodálatos versében?⁴⁵

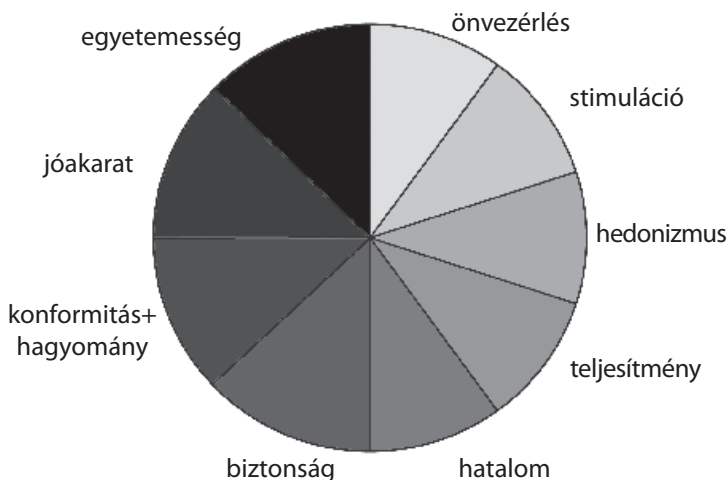
*Jobb volna nyugton és szó nélkül élni,
csak étellel s szerelemmel beszélni.*

*De nem lehet. Már nekem ez az élet.
Már nekem ez a legjobb szerelem.*

Tény, hogy amint az ember egyéni tevékenységében a logikus gondolkodás jóval kisebb szerepet játszik, mint azt feltételezni szeretjük (ld. a büszke *homo sapiens* elnevezést), és jóval nagyobb szerepük van a tudattalan impulzusoknak, a társadalmak közösségi életében is a tudatos reflexió jóval kisebb szerepet játszik, mint azok a félig-meddig tudatos indítatások, amelyek mintegy az adott társadalom, kultúra létérvényesítésének esszenciáját alkotják. (Eltekintve attól, hogy a társadalomnak nincs személyisége, amely létét érvényesíthetné, mégis bizonyos egységesség figyelhető meg megnyilvánulásában, különösen, ha azokat más társadalmakéival hasonlítjuk össze.) Ennek ellenére érdemes figyelmet fordítani a nemcsak ösztönösen, művésziileg, hanem a tudatosan, szándékosan intellektuális módon kifejtett gondolatokra is, mert azok egyrészt hatékonyak lehetnek, ha valóban a társadalom ösztönös gondolatait fejezik ki és visszhangozzák olyan módon, ahogyan azt az átlagember nem tudná kifejezni, de utólag azonosulni tud vele, másrészt az ilyen szisztematikus gondolatok elég tömören tudják kifejezni az egyébként csak sok helyről, fáradságosan összegyűjtendő véleményeket. Az ösztönös, világnézetet meghatározó, szimbolikus világértelmezés mindenképpen elsődleges, a belőle származó, viszonylag kései, tudatos, világmagyarázó reflexió másodlagos.⁴⁶ A jelenségeket a magyarázatot kívánó emberi elme ok-fogalmakkal kapcsolja össze (mint amilyen például a görögök számára a forma, a Nyugaton az erő⁴⁷), de hogy melyek ezek az ok-fogalmak, az kultúránként változó. A maga körén belül azonban az ok-fogalmakra épülő világmagyarázatnak logikusnak kell lennie, és működnie kell, a megfigyelés alapján finomítható és javítható (ez Kuhn paradigma-elméletében a „normális” időszak). Amikor azonban az egész világértelmezés összeomlik abban az értelemben, hogy az ok-fogalmak mögött levő mitológia már nyomaiban sem hat és érvénytelenné válik, akkor új világkép, új mitológia és később új ok-fogalmak alakulnak ki. (Ez a paradigma-elmélet természetes kiterjesztése, amire korábban utaltam.)

Spengler általánosságban megkülönbözteti a „rassz-embereket” és a „szellem embe-
reit”, akik közül az első csoport elsődlegesen a társadalom működtetésével, hatalommal, illendőséggel, renddel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik, a második pedig az igazság vagy hamisság kérdésével. Úgy is mondhatnánk, hogy az egyik esetben a létérvényesítő impulzusok nyomják a létmagyarázat nem közvetlenül értékekhez köthető elemeit, a második esetben inkább fordított a helyzet. Spengler azt is hozzáteszi, hogy az első csoport otthonos közege az idő, a sors, a másodiké pedig a (változatlanak és öröknek gondolt) tér. Az első csoportot a feltörekvő kultúrák idején a nemesség képviseli, a másodikat a papság, a civilizáció idején pedig a politikusok/pénzemberek/iparbárok képviselik az első csoportot, a tudósok a másodikat. Spengler szerint a sorsként felfogott idő tudománya a fizionomika, a téré a szisztematika. Tény, hogy a két csoport kevésbé tud kommunikálni egymással. Kevés szomorúbb jelenet van az evangéliumokban annál a „beszélgetésnél”, amelyet Jézus és Pilátus folytat az igazságról.⁴⁸ Jézus az örök igazságról beszél, és mikor Pilátus lekicsinylően visszakérdez, hogy „Mi az igazság?”, azt nyilvánítja ki, hogy neki csak az erősebb igazsága számít – itt és most.

De hogy visszatérjünk a tudományos kérdésekhez, az egyének és társadalmak viselkedését (mintegy „jellemét”) leíró vonások, értékek, motívumok rendszerezésével igen sokan foglalkoztak, itt elég ha Triandis, Trompenaars, Hofstede, Schwartz, Markus, Kitayama, Hall és mások munkáira hivatkozunk.⁴⁹ Vegyük példaként a Schwartz által kördiagramban ábrázolt univerzális alapértékeket:

Jól látható, hogy a kördiagram szemben levő oldalain egymással ellentétes, egymásnak feszülő, egyszerre nehezen realizálható értékek vannak, míg egymás mellé inkább többé-kevésbé rokon értékek kerülnek. Ugyanígy feszülnek egymásnak a spengleri értelemben vett kultúra és a civilizáció (vagy a modern politika nyelvére lefordítva – nem kevés áttétellel és fenntartással – a konzervatív és a liberális szemlélet) értékei is. Vannak tehát olyan értékek, jellemvonások, amelyek nagy valószínűséggel társulnak egymással, miközben kizárják ezek ellentéteit.⁵⁰ Már csak pusztán valószínűségi alapon is feltételezhetjük, hogy az emberek fele egyfajta, a másik fele az ezzel ellentétes értékrendszerhez vonzódik, és felváltva jutnak uralomra – egyfajta történelmi váltógazdaságot produkálva. Ez magyarázatot nyújthat a nagy kultúra-civilizációs ciklusok 500-1000 éves változásaira éppúgy, mint a Toynbee, Bodnár vagy mások által megfigyelt „rövidebb hullámhosszú” (50-100 éves) ciklusokra.⁵¹ A megvalósuló értékrend az emberi tökéletlenség miatt igen hamar felszínre hozza a hibákat, ellenmondásokat, ezért az ellenzékben levő, feltörekvő erők mindig előnyben vannak, mert még vannak olyan nem realizált értékek, amelyek buktatói még nem látszanak előre. A Szmodis szerinti duális, ciklikusan fejlődő kultúrák mindenesetre hajlamosak arra, hogy kritikai érzékük és hajlandóságuk révén ezeket az ellentéteket odáig fokozzák, ami már dezintegrálja az egész társadalmat. Érdekes módon a yin-yang egysége, vagy harmóniája inkább a monisztikus, stagnáló társadalmakra jellemző, amelyek az antropológiai megfigyelések szerint a logikai ellentmondásokat és párhuzamosságot is jobban tolerálják gondolkodásukban.⁵²

(Dogmatizmus és relativizmus) Azt a tényt, hogy a világban érdekek, értékek pluralizmusa figyelhető meg, a különböző hajlandóságú, beállítottságú emberek másként kezelik. Régi megfigyelés, hogy a konzervatív vagy liberális beállítottság (amely itt egy jóval általánosabb kettősség rövid megjelölése) összefügg azzal, hogy egy egyénben vagy egy közösségben

stabilitás – rend – kollektívizmus – konzerváció vagy a nyitottság – önmeghaladás – stimuláció – individualizmus együttes jelenti-e a nagyobb értéket. A legdöntőbb talán Hofstede „bizonytalanság kerülési hajlam” dimenziója. Határozott korreláció mutatható ki e tényező és más rokon vonások, valamint a konzervativizmus elterjedtsége között.⁵³ Az első csoport akkor érzi magát létében fenyegetve, ha a változás túl gyors, vagy elkerülhetetlen, a második pedig akkor, ha számukra értelmetlen szabályokkal korlátozzák explorációs hajlamaikat.

Itt nem árt egy rövid kitérőt tenni azzal kapcsolatban, hogy az úgynevezett konzervatív-liberális beállítottság mennyire velünk született és mennyire tanult sajátosság. Ennek a problémának felvetése (ami az ősrégi „nature-nurture” vita egyik aleshete) rendszerint szélsőséges indulatokat támaszt⁵⁴, pedig a megválaszolásához szükséges tudományos apparátus már meglehetősen régen rendelkezésre áll.⁵⁵ Az egyik kulcs a kvantitatív szemlélet a kvalitatív helyett, amely lehetővé teszi a hipotézisek szignifikancia-vizsgálatát. A másik az iker- és egyéb fokú rokonság hatásának vizsgálata és a faktoranalízis. Anélkül, hogy itt belemennénk azokba a problémákba, amelyek a kérdőívek (és egyéb vizsgálati módszerek) összeállítására, validálására jelent, annyi kijelenthető, hogy adott szignifikancia-szinten jól elkülöníthetők olyan személyiségvonások, amelyek felhasználhatók az adott személy adott szituációkban való viselkedésének előrejelzésére. Az, hogy ezek száma pontosan mennyi, vita tárgya (a manapság legtöbb célra általánosan elfogadott öttényezős modell a pontosabb leírásokhoz kevésnek bizonyult, Cattell pl. 16 faktoros modellt látott szükségesnek), a kultúraközi átvihetőség a fordítások miatt problematikus lehet (bár ennek adekvát volta is vizsgálható), a faktoranalízisben felhasznált lineáris megközelítés túl leegyszerűsítő lehet, és bonyolítja a helyzetet, hogy a személyiség „statikus” vonásai mellett a viselkedést az időben változó motiváció is befolyásolja – mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az egyes faktoroknál vizsgálni lehet az örökletes tényező erősségét, illetve a környezeti tényezőkhöz képesti súlyát. A probléma másik (valóságos) aspektusa az, hogy az elkülönített faktorok a mért tényezők bizonyos (lineáris) kombinációi, amelyeket (leegyszerűsítve) úgy választanak meg, hogy az így kapott faktorok között minimális legyen a kölcsönhatás. (Az eljárás bizonyos mértékig emlékeztet arra az ortogonalizációs eljárásra, amelyet vektorterek bázisválasztásánál és leírásánál használunk.) A humán értelmiségi számára ilyenkor fontos kérdés, hogy hogyan nevezzük el az így kapott faktort? A legnagyobb súlyú összetevő alapján? Akkor csalunk. És mi van, ha összemérhetők a súlyfaktorok? A kísérleti pszichológus inkább használ semleges A, B, C, D stb. jelöléseket, mert számára nem a megnevezés mágikus diadala a döntő, hanem az, hogy az így nyert faktorokat fel tudja használni ismét más viselkedési minták előrejelzéséhez. Természetesen egy-egy viselkedést megint nem egy faktor határoz meg (vagy ír le), hanem az összes, különböző súlyokkal. Szó sincs tehát egyszerű egy-az-egybeni oksági meghatározottságról. Az egyes faktorok örökletes/szerzett jellege megint csak nem bináris (0,1) jellegű, vannak inkább örökletes és inkább környezetileg determinált faktorok. És még ahol kimutatható is esetleg egy örökletes jelleg, ott is biztos, hogy nem egy gén a meghatározó, inkább multi-génes meghatározottságról van szó (arról nem is beszélve, hogy a korreláció még nem jelez feltétlenül oksági kapcsolatot). Talán abban foglalnám össze a bennem kialakult képet, hogy nem értelmetlen dolog arról beszélni, hogy vannak velünk született hajlamok, amelyek viselkedésünk jellegét befolyásolják, többek között azokat is, amelyek az egymással ellentétes értékek közti választásunkat, preferenciáinkat eldöntik. Természetesen nem egyedül, és nem a társadalmi környezettől függetlenül. Egy olyan bonyolult viselkedés, mint a politikai nézetrendszer megválasztása, nyilván nem jósolható meg biológiai faktorok alapján, de pl. már az explorációs hajlam vagy az újtól való félelem esetében már talán több esélyt látok erre, és azon egyáltalán nem csodálkozom, hogy a bizonytalanság kerülési hajlam és a politikai preferenciák között korreláció áll fenn.

Az értékpluralitást a konzervatív hajlamú emberek⁵⁶ és csoportok nem ritkán dogmatizmussal próbálják leküzdeni, hisznek az értékek objektivitásában, (saját) értékeik egyedülvalóságában és univerzalitásában, és ennek érvényesítésében a (politikai) hatalom eszközeit is legitímnek tartják. A liberálisabb szemléletű emberek vagy nem hisznek univerzális igazságokban, vagy úgy gondolják, hogy ilyeneknek nem juthatunk birtokába, ezért türelme-sebber a különvéleményekkel szemben (kivéve magát a dogmatizmust). A dogmatizmussal szembeni harc (különösen Európában) kitermelte azt a fajta liberális messianizmust, amely-lyel kapcsolatban a konzervativizmus joggal veti fel azt a kritikát, hogy egy elképzelt, és soha meg nem valósuló jövő felé rángatja (verbális vagy fizikai erőszakkal) a társadalmat (és így egy speciális értelemben maga is dogmatikussá válik). Igaz, azt nem teszik hozzá, hogy a konzervativizmus rendszerint egy ugyanilyen soha nem létezett (időnként kreált, és szinte mindig kozmetikázott) múlt nevében végzi a maga, gyakran semmivel sem kevésbé erőszakos társadalommérnöki tevékenységét egy olyan populáción, amely túlnyomó többségének a megőrizni kívánt hagyományok már semmit nem jelentenek. De itt nem ebben az örök vitában szeretnénk dönteni, csak konstatáljuk a tényeket és megpróbáljuk ezeket a megfigyeléseket hasznosítani a posztmodern gondolati válság magyarázatánál.

A jelzett csoportok közti harc intenzitását egy másik érdekes megfigyelés magyarázza, az emberek dominanciához való viszonyának sokfélesége. Szmodis egy nemrég megjelent tanulmányában⁵⁷ az adleri és jungi pszichológia és típus-tan⁵⁸ elemeit felhasználva elemzi a dominancia-igénylő és a dominanciát negligáló típusokat. Anélkül, hogy itt (az amúgy rendkívül élvezetes, és az említett dichotómiánál több faktort figyelembe vevő, hat-osztatú beosztást eredményező) fejtegetésekbe belemennénk, megemlítjük, hogy a dominancia-igénylő és a dominanciát negligáló típusok igen szoros összefüggésben állnak azokkal a tulajdonság-együttesekkel, amelyeket fentebb az (általános értelemben vett) konzervatív/liberális dichotómiával kapcsolatban emlegettünk. A dominancia-igénylő típus a rend iránti törekvés részeként próbálja maga alá rendelni mindazokat, akik az általa kívánatosnak ítélt rendet megzavarhatnák.⁵⁹ A fentebb említett két Jost tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy a konzervatív szemlélet igazolni, stabilizálni próbálja és erőlteti a (társadalmi) egyenlőtlenségeket is. A dominancia-igénylő típust már az önmagában zavarja, hogy van, akit az általa nagyra tartott (és egyedül érvényesnek tekintett) hierarchia vagy rend nemcsak, hogy nem érdekli, de még aktívan tesz is ellene. A hierarchia-negligáló típust vérmérsékletétől függően a dominancia-igénylők ezen igénye hidegen hagyja, mulattatja, esetleg bosszantja.

Egymásba fonódó köröket látunk tehát itt: a kultúra és civilizáció, a konzervatív és liberális, dominancia-igénylő és dominancia-negligáló típusokat, amelyek mind az emberi személyiség valamilyen vonásához köthetők, és közvetlen kapcsolatot mutatnak a posztmodern „szabadságharcával” minden ellen, amit korlátnak érez. Ez csak késői manifesztációja egy örök harcnak, amit a mi európai kultúránkban is, sokkal korábban is meg lehetett figyelni. Távollabról nézve a posztmodern lázadás csak egy epizód lesz az európai történelem kései periódusában, ma csak azért látszik olyan jelentősnek, mert időben közel vagyunk hozzá. Az európai, eszkatologikus hagyományokra építő történelemszemlélet⁶⁰ amúgy is hajlamos eljátszani az Akhilleusz-paradoxonnal: a történelmet szereti egyre rövidülő időszakokra osztani (ld. az egyébként meglehetősen otromba ókor – középkor – újkor – legújabb kor felosztást, amit a „történelem vége”⁶¹, vagy a „post histoire”⁶² követ). Ez a „világvége” érzés áthatotta Hegel és Marx munkáit is, amikor a történelem elér az általuk elképzelt kiteljesedéséhez. Mintha a rövidülő korszak-jelölések megakadályoznák Akhilleuszt abban, hogy utolérje a teknősbékát. Minket is utol fog érni és el fog hagyni a történelem.

(*Van út előre?*) Milyen tanulságokat vonhatunk le magunk számára mindabból, amit eddig végiggondoltunk? Hiszen nincs itt a történelem vége (még a miénk sem), és ahogy a történelmi sémákat elvető emberek előszeretettel hivatkoznak rá, az ember szabad, a sorsunk a saját kezünkben van, jóvá és rosszra tehetjük jövőnket. A magam részéről jóval szkeptikusabb vagyok az emberben levő jó lehetséges kibontakozásával kapcsolatban, és a ciklikusan fejlődő kultúrák sorsát vizsgálva nem vagyok optimista az európai kultúra hosszú távú túlélésével kapcsolatban sem, de ez úgy érzem, hogy ez még néhány évszázad, és nem néhány évtized kérdése. Különbözik is nekünk, akik ide és most születtünk, itt és most kell helytállnunk, ahogyan lehet.⁶³ Úgy vélem, hogy a posztmodern igenlői és ellenzői is hajlamosak szélsőséges véleményeket alkotni, amikről már az ösztönünk is azt súgja, hogy valószínűleg hibásak, vagy legalábbis veszélyesek.

Melyek azok a részletek, vonások, amikkel egyet tudok érteni a posztmodern áramlatokban? Azzal mindenképpen, hogy a merev dogmatizmus a tudományban (és nem csak ott) káros. Azzal is, hogy örök igazságok, ha vannak is, nem érhetők el biztonsággal az ember számára. (Most nem értékelő, hanem világmagyarázó igazságokra gondolok. Az értékek, ahogy látom, nem a világról szólnak, hanem a mi saját, világhoz való viszonyunkról. Az érték nem cáfolható, legfeljebb csalódhatunk abban, amiért korábban lelkesedtünk. Élni és meghalni viszont csak ezekért a meg nem cáfolható, de nem is bizonyítható „igazságokért” – értékekért – lehet és érdemes. A megismerő gondolatok szolgálják ugyan azt, hogy értékeinket jobban tudjuk realizálni, de arra nem alkalmasak, hogy „igazoljuk” velük ezeket a realizálandó értékeket). Egyetértek azzal is, hogy az akadémikus tudomány számára sokáig olyan biztosnak és magától értetődőnek tartott tételek nagy része kulturálisan kódolt, történelmi termék, amely egy másik kultúra, vagy kor számára nem emészthető és dekódolható, vagy legfeljebb csak bizonyos mértékig. A technikai ismeretek sokkal nagyobb mértékben átadhatók, mint pl. a filozófiai, teológiai vagy akár a történelmi gondolatok. Azt is elfogadom, hogy minden írás-értelmezés nagymértékben nyitott, és sokkal jobban függ az értelmezőtől, mint azt szeretnénk, vagy hajlandók vagyunk elfogadni. Elfogadom, hogy a más kultúrák, korok megismerésében amennyire lehet, le kell vetni saját megrögzött véleményeinket, és ha valóban meg szeretnénk érteni őket (nem csak elítélni és uralkodni fölöttük), akkor teljes nyitottsággal kell közelednünk hozzájuk. (Ami nem jelent föltétlenül egyetértést!)

Hol válnak el útjaim a posztmodern radikálisaitól? Ott mindenképpen, hogy nem vetem el *ab ovo* a modell-alkotást sem a természet- sem a társadalomtudományban (sőt inkább támogatom). Nem megyek el az egység abszolutizálásáig, hasznosnak tartom a sémákat, a megfigyelés – fenomenológia – elméletalkotás sorrendjét, természetesen folyamatos korrekció mellett. A tudományt a nem abszolút igazságok is előre viszik. Hogy csak saját tudományágamnál, a kémianál maradjak, a vegyérték fogalma először a többszörös súlyviszony törvény miatt merült fel, aztán folyamatosan finomodott pl. az oxidációs szám, koordinációs szám, kötésrend stb. bevezetésével. Mondhatnánk, hogy az eredeti fogalomból nem maradt semmi, mégis használatban van mindmáig – csak ismerni kell a korlátait és tudni kell, hogy mit értünk alatta, amikor használjuk. Hova lenne a biológia a faj fogalma nélkül, annak ellenére, hogy minden érintett ismeri a korlátait, a kontúrok elmosódottságát? Ha azt az érvelést használnák a biológusok, amivel a társadalomtudományban (különösen a történelemben) gyakran találkozunk, hogy „ne alkossunk kategóriákat, mert nincs két egyforma társadalom”, hogy alakult volna ki a genetika, vagy akár az anatómia (hiszen nincs két egyforma egyed a természetben sem)? Az mindenesetre óvatosságra kell, hogy intsen, hogy még a leggazdagabb antropológiai gyűjtemények is legfeljebb néhány ezer társadalmi formát írnak le, a történelmi kultúrák száma pedig (attól függően, hogy mit tekintünk „független” egységnek) legfeljebb néhány tíz, maximum néhány száz.

A magam részéről szívesen és bátran használom a tipológiát, a sémákat, a kategóriákat – természetesen nem tartom őket többnek eszközöknél. Vannak jobb és vannak rosszabb eszközök,

amelyeket tökéletesíteni kell, de azért nagyon hasznosak lehetnek. Társadalomtudományi téren sokat várok az óvatos, de határozottan multidiszciplináris beállítottságú megközelítéstől⁶⁴, amely a szigorúan vett történeti megközelítés mellett integrálni próbálja a humán-etológia, az evolúciós-, személyiség- és szociálpszichológia, a kulturális antropológia és számos más tudomány eredményeit az emberi jelenség megértő leírásához. Nem várok statikus egyensúlyt, amíg élet van, a változás örök, az egyensúly mindig dinamikus, ellentétes erők, folyamatok átmeneti egyensúly. Nem vagyok naív, nem várok egyformaságot az emberek között, tehát a dinamikus egyensúly, harcot okozó polaritás nem fog eltűnni. Manapság sokat emlegetik a rókáról és a skorpióról szóló tanmesét, igaz, a politikai ígérekkel, és nem az eszmetörténettel kapcsolatban. Nem várom tehát azt, hogy a skorpió természetűek elveszítsék saját természetüket, de annyit elvárnék legalább a hozzám hasonló, szellemi dolgokat értéknek tartó sorstársaimtól, hogy a maguk helyén küzdjenek a szellem autonómiájáért a mindenkori, mindent saját szempontjai szerint meghatározni kívánó hatalmi akaratokkal szemben, mert a szellem autonómia nélkül nem töltheti be funkcióját. Ugyanakkor a szellem jogos autonómia-igénye ellenére sem azonos a teljeséggel, ezt éreznie és vallania kell, ha maga nem akar a mindent elnyomó hatalom helyébe lépni.

Számomra nem megoldás sem a fundamentalista fanatizmus (megdöbbenő látni, hogy milyen hamar megvalósult Naphta jóslata, hogy egyesek intellektuálisan önként fel fogják adni akár a heliocentrikus világképet is azért a biztonságért, amit a fundamentalizmus társadalmi és pszichés téren ígér), sem a mindent leromboló kétely, amely mindent visszajára fordít, dekonstruál, szinte öncélúan szed darabjaira. Azt, hogy mihez vezet a két álláspont túlhajszolása, Settembrini és Naphta vitájának tragikus vége is szimbolikusan jelzi. Persze ahhoz, hogy a szomorú végkifejlet létrejöjjön, kellett az a „nagy ingerültség” is, amely a Varázshegy szanatóriumában a nagy világégés kirobbanása előtt kialakult. Az író akkor még reménykedett, hogy Hans Castorp (az élet féltett gyermeke, aki bizonyos mértékben az európai kultúra letéteményese is) számára még van kiút, menekülés. Thomas Mann második világháborút követő regényének, a Doktor Faustusnak hangulata már ennyire sem optimista, és a „nagy ingerültség” léggömbje ma, a XXI. század elején is fenyegetően körülvesz bennünket.

A módszer minden tökéletlensége ellenére sem halott, a teljes dekonstrukció nem jelent megoldást. Hadd fejezzem be egy idézettel a Varázshegyből: „Az emberi megismerés eszközeit és formáit bírálni, érvényességüket kétségbe vonni képtelen, becstelen és gonosztól való vállalkozás lenne, ha valaha is más céllal párosulna, mint azzal, hogy az értelemnek korlátot szabjunk, amelyet nem léphet át anélkül, hogy voltaképpen feladatát el ne hanyagolná.”

JEGYZETEK

- 1 A. J. Gurevics: A középkori ember világképe, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, (1974).
- 2 J. Le Goff: Az értelmiség a középkorban, Magvető Kiadó, Budapest, (1979).
- 3 J. Huizinga: A középkor alkonya, Európa Könyvkiadó, Budapest, (1979).
- 4 W. Durant: A gondolat hősei, Göncöl Kiadó, Budapest, é. n.
- 5 J. Barzun, Hajnaltól alkonyig, Európa Könyvkiadó, Budapest, (2006).
- 6 H. Küng: Does God Exist?, Vintage Books, New York, (1981).
- 7 R. Descartes: Válogatott filozófiai művek, Akadémiai Kiadó, Budapest, (1980).
- 8 I. Sz. Narszkij: A nyugat-európai filozófia a XVII. században, Gondolat, Budapest, (1980), ld. még az 5. hivatkozást.
- 9 Hogy csak egy példát említsünk, a mélységesen hívő Pascal vitriolos pamfletjeit korának egyes teológusai-ival szemben: B. Pascal: Vidéki levelek, Új Palatinus Könyvesház Kft., (2002), amelyet nem is mert saját neve alatt kiadni.
- 10 U. Bitterli: „Vadak” és „civilizáltak”, (Az európai-tengeregentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete), Gondolat, Budapest, (1982).
- 11 A. Comte: A pozitív szellem, Magyar Helikon, (1979).

- 12 Gyurgyák J., Kisantal T. (szerk.): Történetelmélet I–II., Osiris Kiadó, Budapest, (2006).
- 13 R.G. Collingwood: A történelem eszméje, Gondolat, (1987).
- 14 P. Johnson: A History of Christianity, Atheneum, New York, 1983.
- 15 K. Heussi: Az egyháztörténet kézikönyve, Osiris Kiadó, Budapest, (2000).
- 16 Noha Teilhard de Chardint az evolúció gondolata miatt tiltották el a nyilvános tanítástól még az 1950-es években is. Más (pl. társadalmi vagy szigorúan vett teológiai vonatkozásokban) ugyanakkor a katolicizmus meglehetősen merev maradt (ld. pl. a felszabadítási teológiát, vagy akár Hans Küng, nálunk Bulányi György esetét).
- 17 Ezt a mondatot parafrázeálja e cikkem címe is, összekapcsolva Feyerabend „módszertagadó” könyvének címével.
- 18 Th. Mann: Varázshegy, Európa Kiadó, Budapest, (1981).
- 19 P. Johnson: Modern Times (The World from the Twenties to the Eighties), Harper and Row Publishers, New York, (1983).
- 20 W. Hesienberg: A rész és az egész, Gondolat, Budapest, (1978).
- 21 Th. Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete, Gondolat, Budapest, (1984).
- 22 Max Planck mondta, hogy az új eszme nem úgy terjed el a fizikában, hogy a régi módon gondolkodó fizikusokat meggyőződik, hanem úgy, hogy ők meghalnak, és az új nemzedék már az új gondolatokat tanulja meg. Jellemző egyébként, hogy az a Planck, aki a kvantumfizikai megalapítója, vagy maga Einstein, aki a maga módján a relativitáselmélettel maga is forradalmat indított, nehezen, vagy egyáltalán nem fogadta be a kvantummechanika olyan következményeit, amelyre koppenhágai értelmezésként szoktunk hivatkozni.
- 23 E.W. Said: Orientalizmus, Európa Könyvkiadó, Budapest, (2000).
- 24 E.T. Hall: Silent Language, Anchor Books, New York, (2009).
- 25 Pethő B.: A posztmodern, Gondolat, Budapest, (1992).
- 26 P. Feyerabend: Farewell to Reason, Verso, London and New York, (1987) – az ebben a kötetben megjelent tanulmányokban jellemző módon „csakazértis” Mach pozitivizmusát és Galilei ellenfeleinek álláspontját védi.
- 27 P. Feyerabend: A módszer ellen, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, (2002).
- 28 Ironikus, hogy Derrida ezt a szabadságot kritikáinak már nem engedte meg saját szövegeivel kapcsolatban, és adott esetben felháborodott, hogy félreértik, vagy még inkább, hogy félreinterpretálják. Pedig ha nincs szerzői szándék és nincs kötött jelentésük a szavaknak, miért ne tehetné meg? Ó, szerzői hiúság!
- 29 F. Capra: The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism, Shambhala, Berkeley, California, (1975).
- 30 M. Foucault: A tudás archeológiája, Atlantisz, Budapest, (2001).
- 31 J. Gleick: Chaos – Making a New Science, Penguin Books, New York, (1987).
- 32 I. Prigogine, I. Stengers: Order out of Chaos, Shambhala, New York, (1984).
- 33 Ld. pl. J. Burke „Connections” sorozatait a BBC-nél, amelyek könyvmódban is megjelentek, és amelyek a tudományos felfedezések váratlanságát, véletlenszerűségét bizonyítják, és amelyeket csak utólag próbálunk egy logikus „fejlődési szárra” felfűzni. Foucault fentebb említett könyvében is hangsúlyozza az esetlegességet az új diskurzusok kialakulásában, és azt, hogy az általunk aktuálisan ismert tudomány egészen más is lehetne, ha az események más fordulatot vesznek.
- 34 O. Spengler: A Nyugat alkonya, I–II., Európa, Budapest, (1994).
- 35 Bánhegyi Gy.: Népvándorlás: előttünk a múlt?, Méditerrán Világ, 14, 107–125, (2010).
- 36 Szmodis J.: Kultúra és sors. A történelemfilozófia lehetőségei, Mezopotámia kultúrájáról, Bibo Kiadó, Miskolc, (2007).
- 37 Azzal, hogy ez a megkülönböztetés egybeesik-e a hagyományos Nyugat–Kelet felosztással, egy korábbi tanulmányomban foglalkoztam: Bánhegyi Gy.: Kelet és Nyugat: kulturális dichotómia vagy pluralizmus?, Pro Philosophia Évkönyv, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, (2008), az online változat elérhető a www.terebess.hu weblap E-tárában a történelem címszónál. A Nyugat–Kelet dichotómiával kapcsolatban érdemes elolvasni A. R. Coulon rendkívül tömör és mélyenszántó könyvét, amely angol fordításban is elérhető az interneten: Le sherpa et l’homme blanc (The Sherpa and the White man), Gallimard, Paris, (2009).
- 38 Bánhegyi Gy.: Európa kettős gyökerei és a mentális geográfia, Valóság, 52, 91–111, (2009).
- 39 Szmodis J.: A görögökről – Nietzsche és Spengler nyomán, Argumentum Nyomda és Kiadó Kft., Budapest, (2012).
- 40 Szmodis J.: A jog realitása, Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletekig, Kairosz, Budapest, (2005).
- 41 Bodnár Zs.: Az erkölcsi törvény alkalmazása, Singer és Wolfner, Budapest, (1896), ld. még Garaczi I.: A hullámelmélet lovagja az idealizmus és a realizmus között – Bodnár Zsigmond pályaképe, Pro Philosophia füzetek, 50, 3–16, (2007).
- 42 Fitos V.: A kétféle gondolat bölcselete, I. A tudomány és tárgya, Pannon Pantheon, Comitatus, Veszprém, 1993, Fitos V.: Értékelés és megismerés, Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedésének kiadása, Budapest, é. n.
- 43 Ld. az eredetre vonatkozó tudományos gondolatok kritikáját J. C. Lennox: A tudomány eltemette Istent? c. könyvében (Evangéliumi Kiadó, Budapest, 2008).

- 44 Más kérdés, hogy ennek a legtöbbben nincsenek tudatában, és az is tény, hogy az önreflexióra, a maguktól eltávolodásra képtelen emberek számára (és a történelmet formálók többnyire, bár nem mindig ilyenek) saját értékítéletük mintegy kivétel a tárgyba, és objektív jellemzőnek tűnik. Ennek következményeit nyögjük a történelem mindennapjaiban.
- 45 Babits Mihály: Hadjárat a semmibe, Összes művei, Franklin-Társulat kiadása, Budapest, é. n.
- 46 Az elméleti értelmezés, a fogalmi sík elkülönítése a primer társadalmi megnyilvánulásoktól Szmodis korábban említett kultúra-elmélete szerint elsősorban a duális princípiumú, ciklikusan fejlődő társadalmakra jellemző.
- 47 Ezt különösen Spengler hangsúlyozza a Nyugat alkonyában, de általános igaz.
- 48 Jn 18,37–38.
- 49 Ld. pl. Nguyen Luu Lan Anh, Fülöp M. (szerk.): Kultúra és pszichológia, Osiris, Budapest, 2003.
- 50 Természetesen nem gondolom, hogy akár az egyén, akár a társadalom leírható lenne véges számú változó érték-vektoraként, azt pláne nem, hogy erre leegyszerűsítendő lenne. Arra már G.W. Allport is felhívja a figyelmet híres, „A személyiség alakulása” c. könyvében (Gondolat, Budapest, 1985), hogy a személyiség csodája és egyedisége éppen abban rejlik, hogy miért éppen az adott tulajdonság-együttes alkot egységet valakiben.
- 51 Ld. pl. a reneszánsz – felvilágosodás – romantika – pozitívizmus stb. ellentéteket, amelyek azonban egy nagy hullámra szuperponálódó rövidebb hullámoknak tűnnek.
- 52 Ld. Coulon fentebb említett könyvét, vagy: H. Nakamura: Ways of Thinking of Asian Peoples, India – China – Tibet – Japan, (Ed. P.P. Wiener), University of Hawaii Press, Honolulu, (1964).
- 53 Elég, ha itt Jost és munkatársai két közleményre hivatkozunk: J. T. Jost, J. Glaser, A. W. Kruglanski, F. J. Sulloway: Political Conservatism as Motivated Social Cognition, Psychological Bulletin, 129, 339–375, (2003); J. T. Jost, J. L. Napier, H. Thorisdottir, S. D. Gosling, T. P. Palfai, B. Ostafin: Are Needs to Manage Uncertainty and Threat Associated With Political Conservatism or Ideological Extremity?, Pers Soc Psychol Bull., 33, 989, (2007).
- 54 Ld. pl. J. Franklin: Molecules of the Mind. The Brave New Science of Molecular Psychology, Dell Publishing Co., New York, (1987). A dolognak aktualitást ad az Indexen nemrég megjelent cikk (http://index.hu/tudomany/2013/02/20/politikai_nezetekkel_szuletunk/) és az annak kapcsán elinduló, finoman szólva sarkos véleményeket generáló vita (http://konzervatorium.blog.hu/2013/02/20/politikai_genetika_pszihuskaba_velunk/). Mellesleg, hogy a dekonstrukció, mint vita-technika mennyire nem csak a posztmodern és a szélsőséges liberalizmus sajátja, jól mutatja az az érvelési technika, amivel ma-
- gukat konzervatívnak tartó gondolkozók vagy hozzászólók vitakoztak az említett Index-publicisztikával, amikor számukra értékrendjükbe ütköző megállapításokkal találkoznak. A dekonstrukció, az ellenfél érveinek szétszedése az alapelvek megkérdőjelezésével az érvelés örök eszköztárába tartozik, de hogy ki mire alkalmazza, az többet mond el a vitakozóról, mint a vita tárgyáról.
- 55 Ld. pl. R. B. Cattell: The Scientific Analysis of Personality, Penguin Books, (1965).
- 56 Ismét hangsúlyozom, hogy itt nem politikai konzervatívizmusról, hanem egy érték-együttesről van szó. Természetesen ez azt sem jelenti, hogy egy liberális *politikus* nem lehet dogmatikus, mert mint láttuk, még a posztmodern toleranciának is megvannak a maga korlátjai. Mindez azonban nem érinti a fenti, Jost és munkatársai által írt cikkek széles statisztikai alapon levont következtetéseit.
- 57 Szmodis J.: A dominancia-attitűdök típusairól: Adler vagy Jung avagy Adler és Jung, Valóság, 53, 1–31, (2010).
- 58 C. G. Jung: Lélektani típusok, Scolar, Budapest, (2010).
- 59 Nem váratlan módon a dominancia-igénylő ember önmagát szinte kivétel nélkül a természetesnek vélt hierarchia csúcspan képzeli el, sosem az alján – legyen szó akár egyénekéről, akár társadalmi csoportokról, akár népekről/nemzetekről. Érdekes példát mutat erre a két világháború közti japán gondolkodást kitűnően bemutató könyv: R. Benedict: Krizantém és kard, Nyitott Könyvműhely, Budapest, (2006). A hierarchikus társadalom protagonistái többnyire azok az uralkodó kisebbségek, akik saját kivételezett helyzetüket próbálják meg igazolni és az ezt elszenvedőket pacifikálni. A kisebbségi uralom elszenvedésében mutatott türelem leginkább a monisztikus társadalmak sajátja, amit Spengler a „második vallásossággal” magyaráz. Megjegyezzük azt is, hogy a dominancia-igénylő típusok mind konzervatív, mind liberális beállítottsággal párosulhatnak, bár kétségtelen, hogy a konzervatív gondolkodáshoz a dominancia-igény szervezesebben kötődik. Aki azonban politikát csinál, igen nagy valószínűséggel dominancia-igénylő lesz, bármelyik oldalon álljon is.
- 60 K. Löwith: Világtörténelem és üdvtörténet, A történelemfilozófia teológiai gyökerei, Atlantisz, Budapest, (1996).
- 61 F. Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember, Európa, Budapest, (1994).
- 62 Juhász A., Csejtei D.: Történelem – kulcsra készen?, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, (2000).
- 63 Hogy is mondja Gandalf a Gyűrűk Urában? „Mind így van ezzel, ki hasonló időket megél, de a döntés nem rajta áll. A mi dolgunk eldönteni, hogy mit kezdjünk az idővel, ami megadatik nekünk.”
- 64 Szmodis J.: A jog multidiszciplináris megközelítéséről, Magyar tudomány, 172, 7–17, (2011).

A magyar közgazdaságtan útkeresései – 2013

*Menj el, menj szegény magyar, a kétség partjára,
Tekints az ingadozó reménység pólcára,
S te, aki tűztűl, vastúl nem tudsz megborzadni,
Borzadj, mikor a vég-sors hideg jelt fog adni.*

*Vezetted magadat szem-bekötve, vakon,
Elfajult testvériddől csinált áll-úton,
Kik őseink hamvait rúttól megtapodták,
Arany szabadságunkat aranyon eladták.*

*Menj, add egy olyan kézbe, szabadságod fèkit,
Mely egyszer úgy betöltse a balsors mértékét,
Hogy megérezd, amit még sokan nem éreznek:
A szabadság s a rabság, miben különböznek!*

*Pálóczi Horváth Ádám gyűjtése, népdal
Bogár László után*

(Bevezetés) Több mint húsz évvel a rendszerváltás után nem látszik nehéz feladatnak, hogy a magyar közgazdász-társadalmat iskolák, beállítottóságok szerint osztályozzunk. Ezen a talajon tesszük fel azt a kérdést, hogy milyen jövőképpel, milyen nemzetstratégiai elképzelésekkel rendelkeznek a markáns irányzatok, s az irányzatok egyes vezéregyéniségei. Az ilyen módon értelmezett kollektív bölcsesség azon paradigmáját állítjuk előtérbe, amelyet kritikára, át- és továbbgondolásra érdemesnek tartunk. Szempontjaink, megfontolásaink tehát a konstruktivitás jegyében fogalmazódnak.

(A magyar közgazdaságtan tipológiája a 21. század elején) A „proletárdiktatúra” korszakában markáns irányzatokról, iskolákról nem lehetett beszélni. A „főáramlat” minden intézményesített, írott közgazdaságtant a marxizmus–leninizmus ideológiai szűrőjén keresztül értelmezett. A legitimitás az alkalmazkodás függvénye volt. A moszkoviták sztálini elméleti(?) és gyakorlati talajon építették ki a tudomány intézményrendszerét és válogatták ezek élére önmagukat, s gondosan rostált szolgahadukat, akik számos esetben rokon¹, illetve személyes kapcsolati tőkéen alapulva verbuválódtak.² A táborukban képződött hasadás természetesen nem a tudomány szokásos polgári plurális játékszabályai érvényesítéséből fakadt. Mélyebb okok álltak a háttérben. Az evolúciós közgazdaságtani szemlélet szerint a társadalom – politikai berendezkedéstől függetlenül – egyetlen lényeges alrendszere sem tűri a végleteket. Az egysíkúság hosszú távon éppen úgy széteséshez vezet, mint a végtelen sokszínűség. Diktatúrában természetesen az előbbi veszélyével kell számolni, így figyelmünket erre irányítjuk. Az első hasadás: a budapesti moszkoviták szűk körén belüliek és a kívüliek kialakulása. Az utóbbiak táborát az

országból elüldözött gondolkodók, a felkészültségük és tehetségük alatti szintekre szorított itthon maradtak alkották. Értékviláguk, világnézeti beállítottságuk, erkölcsi tartást sugalló személyiségük elegendő ok volt, hogy kiszoruljanak a tudományos élet nyilvánosságából. Ez a kontraszelekció már önmagában megpecsételte a magyar közgazdaság-tudomány jövőjét. Ezt utólag pontosan meg lehet ítélni.³ A második hasadás: a moszkoviták (és a behódoló táboruk) körén belül következett be. (Akár a patkány-klánok esetén; ti. a csatornában folyó patkányháború mindig két klán között zajlik, s a győztes klán a győzelem után azonnal kettéválik, hogy ismét egymásnak eshessenek a szemét fölötti uralomért...) Erről a moszkovita – pontosabban az 1956 utáni metamorfózisuk szerint kádári – belső harcra ad számot „A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása” című válogatás.⁴ A kötet azokat a szerzőket, írásokat emeli a „magyar közgazdasági gondolat” szintjére, amelyek a tervutasításos, majd az ún. indirekt irányítású tervgazdaság, pszeudo-piacgazdaság „javítói”, kritikussai voltak. A „körön belüliek” egyik repedést követő személyeseréit Jánossy Ferenc így írja le: „A gazdasági vezetésben bekövetkező egyidejű és általános diszkontinuitás újonnan vezetőkké vált – gyakran önmaguk számára is váratlanul kinevezett – irányító gazdasági funkcionáriusokat az elé a nehéz feladat elé állította, hogy – tapasztalatlanságuk ellenére, a hiányt áthidalva is – azonnal »vezetőkké«, mégpedig nehéz kérdésekben is dönteni képes vezetőkké váljanak.”⁵ Az a „körön belüli” Jánossy Ferenc látja így a gazdasági csúcsvezetés szelekcióját, akinek a munkássága időtállóan bizonyult „körön kívül”, sőt nemzetközileg is. Valójában nincs itt szó, mint ahogy 1968 és 1989 után sem volt valóságos alternatívák megjelenéséről, legfeljebb a zsákutcán belüli evolúcióról beszélhetünk. Jánossy Ferenc a gazdasági csúcsvezetőkről írt, de ugyanez elmondható a tudományos élet szelekciójáról is. Némi különbség mellett nem mehetünk el szó nélkül. Az egyetemi, akadémiai szférában a személyeserek szolidabb formában érvényesültek/érvényesülnek. A „kegyvesztett” kevesebb és kisebb súlyú folyóirat főszerkesztője lehet(ett), kisebb intézményt, tanszéket vezethet(ett), kevesebb publikálási felületet kap(ott), vidéki egyetemen folytathatta pályáját stb. A gazdaságtörténet, az elmélet-történet, a világgazdaság, az árelméletek stb. delegált „vezérei” közötti szelekció legfőbb tényezőjévé a természetes halál vált. A „körön belüli” személy- és vezetőcserék jellemzően nem intrastrukturális szelekciót jelentettek sosem, hanem a mai napig inkább interstrukturális szelekció révén zajlottak/zajlanak, számos esetben családon, nagycsaládon belül. A budapesti bennfentes nagycsaládi viszonyokat ismerők könnyedén sorolják azoknak a vezető politikusoknak, ÁVH-s tiszteknek, tudományszervezőknek a nevét, akiknek gyermekei egy másik szférában „megújulva”, „forradalmat” mímelve veszik át szüleiktől a stafétabotot. Joggal vethető ellen: a nemzedékváltás minden körülmények között biológiai szükségszerűség. Valóban, de az nem biológiai kényszer, s nem egy egészséges társadalom velejárója, hogy hazánkban egy-egy zavaros értékvilágú, társadalmi kontroll nélküli, szociológiailag meglehetősen pontosan lehatárolható társadalmi csoport egyre silányabb szintre szállítsa le a lét szegmenseit, a tudományt, a politikát, a médiát, az oktatást, az egészségügyet, a művészeti ágakat stb., amelynek csaknem teljhatalmú „urai” tudnak lenni minden formális társadalmi megrázkódtatás ellenére.⁶ A „magyar közgazdasági gondolat” félévszázada tehát egy egyre kontraszelektáltabb szűk budapesti kör privilégiuma. Metamorfózisaiak pusztá külsőség csupán; „harcuk” a magántulajdon és a piac ellen, majd harcuk a túlzott központosítás és a tervgazdaság ellen, az indirekt szabályozó eszközök inhatékonyaságával, majd – 1989 után liberális köntösben – az állami szabályozás ellen és a privatizációért, miközben lényegében érintetlenül hagyta/hagyja a hétköznapi gazdasági életet, a valóságot, pontosabban egyre kaotikusabbá, eredménytelenebbé, élet- és természetellenesebbé tették/teszik. Az emberitőke-állomány szétzilálódása, leépülése, az egy keresőre jutó reálbér negyven évvel korábbi szintre csökkenése, a közgazdaságilag értelmezhetetlen és kezelhetetlen eladósodottsági szint,

az ország vagyonának kiárúsítása stb. jól mutatja a magyar gazdaság állapotát.⁷ Ezzel szemben a közbeszédben előtérbe állított egyes makroökonómiai mutatók (a GDP, a munkanélküliségi, az inflációs ráta alakulása) arra tökéletesen alkalmasak, hogy hermetikusan eltakarják a valóságot, ugyanekkor még a nemzetközi összehasonlítás próbáját is kiállják.

Joggal feltételezhető, hogy 1989 után elhárultak a szabad megnyilvánulások elől az akadályok, így új, adekvát válaszok születhetnek az aktuális gazdasági kihívásokra. Ez a lehetőség természetesen nem a „körön belüliek” önmagukon túllépő szellemi teljesítményének tudható be, elvégre a „rendszer váltás” lehetősége és kényszere nemzetközi politikai folyamatok következménye volt; a kelet-európai változások a Szovjetunió agóniáját felismerő, pontosabban felismerésre kényszerített M. Gorbacsov nevéhez kötődnek. A rendszer váltás jött a „körön belüliek” vezető közgazdászok, akadémikusok írásaiban nem érhető tetten a rendszer váltást megelőző hónapokban, években. A gyakorlat viszont megelőzte a rendszer váltás látványos intézkedéseit (a köztársaság kikiáltását, a többpárt-rendszert, a Varsói Szerződésből való kilépést stb.) Gondoljunk a társasági törvényre.⁸ Bogár László felhívja a figyelmet, hogy Kádár János még regnál, amikor megnyílik a nyugati tőke (értsd: karvalytőke) előtti út.⁹

Ahhoz, hogy egy-egy társadalmi kataklizma után az új értékek, célok, attitűdök átjárják a társadalom egészét (pl. a rendszer váltózás ilyen) kb. 100 évre van szükség.¹⁰ A magyar rendszer váltás formális intézményi átalakulásai nem tudtak felszínre hozni olyan elméleteket, politikai stratégiákat, gondolkodókat, melyek/akik a kívülről kapott lehetőséggel konstruktívan élni tudtak volna. Nem szunnyadtak a potenciális szerzők fiókjában alternatív lehetőségek. A diktatúra egyik legnagyobb bünéről van szó. A politika, a gazdaság, a tudomány és a média – „körön belüliek” által uralt – hatalmi pozícióinak birtokában csak annak felismerésére futotta, s ez lett az „új magyar közgazdasági gondolat”, hogy Magyarországnak követni kell ezúttal a nyugati mintát, a globalokrata libertinus vegyesgazdaságot, amely aktuálisan a neoliberalizmus ideológiájába csomagolt. Ez a beállítottság nem tudatlanságról árulkodik (pedig az is, tudatlan), hanem a hatalomátmentés nagyon is tudatos pajzsa volt. Mert kimerné a „nagy nyugat” piacgazdasága, demokráciája ellen felemelni a szavát. A társadalomtudományok hüvelykujj-szabályának tekinthető, hogy: a társadalom s a gazdaság legkisebb alrendszere is összetettebb attól, hogy gondolkodás nélkül adaptálni lehetne más „hasonló” alrendszereket. E hüvelykujj-szabály neutralizálását elvégző legitimáló hatalmak (média, szerkesztőségek, akadémiai fórumok) ugyanekkor elárasztották a hétköznapi és a magas kultúra nyilvánossági csatornáit a „bezzeg nyugati” megoldásokkal. A cél természetesen nem az volt, hogy a holland, német, angol alrendszer-mintákat a legadekvátábban telepítsék (elvégre ezt újragondolás nélkül nem is lehet), hanem az volt, hogy e mintákra hivatkozó értelmezések során olyan homályt teremtsenek, amely elleplezi a „körön belüliek” érdekérvényesítését a politikai, a gazdasági, a nyilvánossági pozíciókban.

A magyar közgazdaságtan 1989 előtt született művei között néhány olyan szellemi teljesítmény akadt, amelyek „túléltek” a rendszer váltás teremtette irányváltást. Itt Jánossy Ferenc életművére hívnánk fel a figyelmet. A magát lépten-nyomon „mainstream”-nek (főáramlatnak) nevező budapesti „körön belüliek” ellentmondást nem tűrően oktrojálták a politikára, a felsőoktatásra, a szerkesztőségekre elköteleződésüket. Rendszerük – most már – a globalokrata libertinus technofasiszta¹¹ gazdaság, módszerük pedig a pozitívizmus.¹² Ezzel a korlátolt módszerrel találkozunk Magyarország összes doktori iskolájában, s ezt a módszert abszolutizálók foglalhatják el helyüket a korosabb marxista akadémikusok és „követők” körében. (Érdekes: kisebb személyi csetepatéktól eltekintve, békésen együttműködnek.) A „körön belül” az ilyen módon érvényesülő pluralizmus természetesen csak látszat; a hajlott korú marxista akadémikusok kétfajta választ adtak, vagy visszavonultak, nem publikálnak, ugyanekkor barátian egyengetik a „mainstream” törekvéseket, esetenként alternatív próbálkozásokat is, vagy „kiolt-hatatlan” tudományos ambícióikat némi iróniával, esetenként szarkazmussal átítatott írásaikban

érvényesítik. Egyetlen akadémiai fokozatot szerzett közgazdász és társadalomtudománnyal foglalkozó tudós nem akadt, aki önként megvált volna tisztségétől. Az önértékelés hiánya, az egzisztenciális kényszer, a „csillapíthatatlan megnyilatkozási vágy” pályán tartotta az érintetteket. A közgazdász-társadalom világában kicsit is járatos ember könnyen sorolhatja a neveket. Talán nem sértő, ha Szamuely László példáját említjük. Miközben a „pozitivistá”, globalokrata, libertinus új nemzedék – értsd a beatles nemzedék – „tombolt” a folyóiratokban, a médiában, a politikai fórumokon, mondván: „az állam rossz gazda, minimális teret az államnak”, addig Szamuely László finoman jelezte: „a jóléti állam leépülése/leépítése sem az utóbbi húsz, sem az utóbbi tíz évben nem következett be.”¹³ A „körön belüliek” skizofréniája szinkronba került a nemzetközi neoliberais skizofréniával: hirdették, a „pozitivistá” tudományukkal bizonyították a minimális állam szükségességét, miközben az valójában erősödött, vagy legalábbis magas szinten stagnált. Ilyen skizofrén helyzetek sem az egyén, sem a társadalom (itt közgazdasági kultúra) esetében nem állhatnak fenn tartósan. A válasz nem vártott sokáig magára, 2007-ben az Egyesült Államokban újtára induló ún. másodlagos jelzálogpiaci válság a neoliberalizmust is maga alá temette. Magyarországon a magukat elitnek tartók vakságuk okán nem ismerték fel a korszakos válságot. Ezúttal is – mint oly sokszor történelmünkben – a népnek kellett választ adni; 2010. április 11-én az állampolgárok politikai felhatalmazást adtak a skizofrénia feloldására is. A „körön belül” – a társadalomontológia szerkezeti szabályai szerint – ismét kettéváltak a szereplők. A „voluntaristák”, az „ortodoxok” válasza ismerős: nem az elmélettel van baj, hanem annak adekvát gazdaságpolitikájával. Egy „mainstream lovag” így kesereg: „a tiszta elméletként megjelenő mainstream közgazdaságtan csak bajosan kritizálható az adekvát gazdaságpolitikai ajánlatok megfogalmazásának hiánya miatt.”¹⁴ Az óvatosabb vitézek természetesen várják az új nyugati „ordas eszméket”, amelyekhez igazíthatják nézeteiket, megvalósítva a soron lévő metamorfózisukat. Addig is törekedni kell – ez egyébként nem jelent különösebb kihívást számukra – a politikai háttérpozíciók, a gazdaság és a tudomány, de különösen a legitimitás nyilvánossági fórumainak megtartására. Ezek a pozíciók egyet jelentenek a destrukcióval. Felvetődik a kérdés: vannak-e Magyarországon a „mainstream” mellett olyan erescék, patakocskák – tovább sajnos nem mehetünk –, amelyek a „főáramlatot” érdemben befolyásolják? Ha a „főáramlat” által tudományosnak tekintett nyilvánossági fórumok produkciói között kutatunk, legfeljebb akkor akadunk neok Keynesiánus, elvétve alternatív közgazdasági munkára, ha módszerében és fogalomrendszerében beilleszthető a főáramlat elvárás-rendszerébe. S ezzel neutralizálnak tekinthetőek ezek az ártatlan próbálkozások.¹⁵ Jelenlétükkel pusztán az uralkodó neoliberális, a magyar gazdasági gondokra érzéketlen nézetek legitimitását szolgálják.¹⁶

2010. április 11-e után a jobbközép kormány néhány döntésének (bizonyos transznacionális cégek megadóztatása, közműdíjak csökkentése, az IMF-atyáskodás visszautasítása, közmunkaprogram stb.) előzményét a „körön belül”, de még a kvázi „körön kívüliek” írásaiiban sem találunk. Ez valószínűleg párját ritkító kulturális jelenség. Egy, több mint 66%-ot kapott húsz éves párt, illetve pártszövetség a tudomány fórumain (akadémia, felsőoktatás, magukat tudományosnak tekintő szaklapok, média) szinte jelenlét nélkülinek tekinthető, ugyanekkor kormányzásának döntései, gyakorlati vonatkozásai az európai nemzeti kormányok eredményeinek mércéjével mérve elfogadható, esetenként példaértékű. Milyen következtetés adódik ebből a képtelen helyzetből? 1. A magyar gazdaságpolitika és a magyar akadémiai tudományos teljesítmények között szinte nincs, s ezek szerint nem is kell, hogy legyen komoly átjárás. 2. Közelíthetünk úgy is a kialakult helyzethez, hogy a magyar „körön belüli”-ek globalokrata libertinus elfogultságai olyan markánsak, s a gyakorlat felől nézve olyannyira pusztítóak, hogy az evidencia szintjére kerülnek a kitérési pontok, pusztán néhány vonatkozásban az uralkodó nézetek ellenkezőjét kell tennie a gazdaságpolitikának. 3. S végül: a magyar gazdaságpolitika azon elméletekre, publikációkra támaszkodik számos elemében, amelyek a magyar köz-

gazdaságtani kultúrában nem erecskék, patakocskák a főáramlat oldalvizein, hanem megtúrt erek, patakok, amelyek olyan tavakba, tengerszemekbe ömlenek, amelyek gazdag, de izolált ökoszisztémát teremtenek. Képes beszédünk tárgyyszerűsítve: a magyar gazdaságpolitikát megtermékenyítő magyar közgazdaságtan a hivatalos tudományos élet perifériáján, amolyan földalatti csoportok magánügyeként él. Az alábbiakban két célt tűzünk magunk elé: a.) szeretnénk rámutatni azokra a gondolatokra, amelyek a periféria-szakirodalomból kerültek/kerülhettek – nyilván esetleges személyi kapcsolatokon át – a gazdaságpolitika céljai, eszközei közé, b.) csatlakozva ehhez a periféria-szakirodalomhoz, konstruktív kritikánkkal szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy ne „megtúrt”, hanem „támogatott” legyen. (A rosszízű disztinkciók használata – továbbélésük okán – nem alaptalan.)

A szisztematikus kifejtés előtt időzzünk el néhány gondolat erejéig a fenti három pontnál. Ha az 1. pont magyarázata helytálló, akkor racionálisan és morálisan megalapozott lenne a kormány döntése, ha megvonná a pseudotudományos intézményektől a támogatást. (Úgy látszik – ahogy azt már az ókori görögök többsége is vallotta – a tudomány attól komolyabb dolog, hogy pénz motiválja főszereplőit, a tudósokat.) A 2. magyarázat szerint Magyarország sajátos helyzetben van: uralkodó elitje értéktelenségére(?), identitászavara(?), politikai vaksága(?) révén képtelen azonosulni a nemzettel, arra viszont igényt tart, hogy vezesse, pontosabban megvezesse. Lásd a mottót! Ez a közismert labanmentalitás. A vezetők és vezetettek két valóságának diszkrpanciája a magyar történelemben a gyakori és súlyos kataklizmák révén el-elcsitul, de idestova 500 éve nem talál nyugvópontra – s közben birodalmak jönnek s mennek. A külső ellenséges erőkkel szemben ez a belső ellenséges erő olyan edzetté, ellenállóvá tette a magyarságot, mint a közel 2000 év óta megpróbáltatásokat elszenvedő diaszpóra zsidóságot. Az viszont aligha fogadható el normális állapotnak, hogy a megsemmisítő szándékú kritika tévedéseiből építkezzen egy nemzet kultúrája, itt közgazdaságtana, illetve gazdaságpolitikája. A 3. magyarázat szerint 1989 után a társadalom, a nyilvánosság perifériáján megjelenhetnek azok a nézetek is, amelyek elszenvedik az elhallgatást, a nem-főáramlatba tartozó „érdekesség” vádját, a paradigmává emelő háttérkutatók hiányát, így – noha a nemzeti tradíció bázisán állnak, tehát filozófiai antropológiailag, ontológiai, etikailag megalapozottak – a társadalmi érvényesülésük esetleges, nem intézményesített, a tankönyvkultúra egyszerűen nem vesz tudomást róluk. A kiválóságok megnevezésétől ismét eltekintünk – kb. két sort tudnánk megtölteni. Ez a létszámában szegény névsor a magyar közgazdasági kultúra döbbenetes torzultságáról árulkodik.¹⁷

(*Periféria a középpontban*) Bogár László nemzetstratégiai elképzelései tipikus példát szolgáltatnak arra, hogy hogyan kerülhetnek előtérbe – a valóság kényszerítő erejénél fogva – perifériálisnak tartott gondolatok. Bogár László „A fejlődés ára”¹⁸ című művével csatlakozott a Kornai-féle hiányparadigmához. Már ebben a könyvében is tetten érhető, hogy a gazdálkodás feltételeire és következményeire egyaránt figyelni képes közgazdász, tehát klasszikus szemléletű, másként „igazi” közgazdász. Konzervatív oldalon a politika világában is részt vállalt. Viszonylag „közelről” szemlélhette, s utólag értékelhette azt a nemzetrontó pusztítást, amit az elmúlt húsz év politikája és gazdaságpolitikája okozott. Tapasztalatait, kutatási eredményeit olyan „elbeszélő” keretek közé terelte, amelyet a „mainstream” már nem akceptál. Ezzel szemben Bogár László az időközben létrejött jobboldali média „csodabogarakra” beállított szerkesztői és a csodát váró, kultúrára még nyitott jobboldali középosztály kedvelt klub-előadójává vált. Előadásaiiban és írásaiban visszaközszönő ismétlődő gondolatok számos erényvel rendelkeznek:

- Filozófiai antropológiailag, ontológiai, etikailag megalapozottak, tehát nem politikai ideológiákhoz, hanem morálhoz kötöttek. Ez az alapállás a legnemesebb klasszikus közgazdászokra volt jellemző, A. Smithre, J. S. Millre, F. Listre.¹⁹

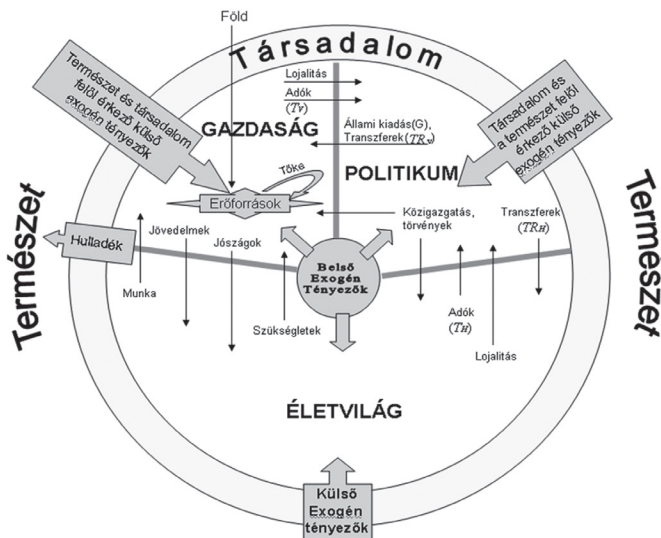
- Az általa képviselt elméleti keretek nyitottak a gazdaságpolitika irányába, számolnak a társadalmi, természeti következményekkel.
- Módszere: empirikusan megalapozott, az adott téma markáns sarokszámait gazdag hermeneutikai körök teszik hitelessé.

A magyar nemzetstratégia című írása²⁰ egy vaskos (616 oldalas) munka egyik nyitó, programadó bevezetője. Közel félszáz szerző, egyházi ember, művész, a nemzetért aggódó orvos, fizikus, jogász, történész, mérnök, közgazdász meglehetősen egyenletlen színvonalú és közelítési módú reflexióját kívánta egy lehetséges értelmezési keretbe terelni. Hogy nem sikerülhetett egy konzisztens, homogén művet alkotni, azt talán nem is érdemes számon kérni. Az egyes írásokból, s az egyes – viszonylag egynemű fejezetekből – kiderül, hogy a szerzők igyekeznek túllépni az „itt a világvége, a magyar halál” vissza-visszatérő keserű narrációkon. (Az előző fejezet és a mottó fényében ennek a megállapításnak különleges jelentőséget tulajdonítunk!) Egyoldalúságaikat, elfogultságukat a fájdalmas tények és a fel-feltűnő remények között hullámzottatták. Ezt a vertikálisan tagolt, horizontálisan parttalan intellektuális kaleidoszkópot Bogár László az orvostudománytól kölcsönzött fogalmi rendszerrel kívánta strukturálni. Az emberi test anatómiája-fiziológiája ad alapot a diagnózishoz és a terápiához. Bogár László az emberi test helyére a nemzetet, mint élő szervezetet állítja. A további párhuzam már problémásnak bizonyul. Nem a lehetőséggel van gond, elvégre az alapötlet kifogástalan, hanem a párhuzam következetességével, áttekinthetőségével. Az anatómiai vonatkozások elnagyoltak. Az alábbiakban bemutatunk egy, a nemzet, mint élő szervezet input-output sémát, amelynek magja a közgazdasági kézikönyvekben is fellelhető, kiegészítései pedig pontosan annak az elvárásnak felelnek meg, amelyet Bogár László megcélzott. Az 1. ábra egy nemzet anatómiai atlaszának első átfogó ábrája; a részletekbe bonyolódás igényének fényében a szükséges elemekkel a séma kiegészíthető. Ez az „anatómiai térkép” egyesíti magában egy ún. háromszektoros gazdaság (háztartások, vállalatok, állam) input-output rendszerét, J. Habermas „Rendszer és életvilág” közelítési módját, s figyelembe veszi a társadalom és a természet kapcsolatait. Ezen a bázison az egyes részletek felnagyíthatók és ott a kívánatos pontossággal bemutatott szereplők, folyamatok elhelyezhetők. Pl. a Rendszer (politikum és gazdaság) kiegészíthető a szabályozási és reálszféra szervezeteivel, termék- és szabályozási áramlataival. A szervezetek között feltüntetettek egytől-egyig azok a civilszervezetek, egyházak, egészségügyi, oktatási intézmények, médiacégek stb., amelyek a stratégiaalkotásban szerepet kapnak.

Bogár László közelítésében valójában nem szerepel következetes anatómia. A kritikus számára úgy tűnik, hogy ezt magától értetődőnek tekinti, pedig holisztikus közelítési módja éppen hogy követelné a látványos anatómiát. Nála az anatómia feloldódik a fiziológiában. Így kiaknázatlan maradt az a lehetőség, hogy az anatómia alapvetően statikus, a fiziológia dinamikus jelenségvilág. (Ti. a statika pontos, megbízható vonatkoztatási pontokat ad, a dinamika a hatás és kölcsönhatás révén, azok eltérő intenzitásából fakadóan mindig elbizonytalanító hatású.) Az 1. ábrán feltüntetett áramlások valójában már a fiziológia irányába mutatnak, de mint pillanattfelvétel a folyamatok is állapotot tükröznek.

A Bogár László-féle nemzetstratégia rendszerének legnagyobb fogyatékosága, hogy az emberi test és a nemzet, mint élő szervezet fiziológiai folyamatainak analógiája zavaros. Nem a következetes, a mindenáron érvényesített párhuzamokat kifogásoljuk. Elvégre az emberi testhez képest a nemzetnek megvannak a sajátosságai – és fordítva, hanem azt a rendszerelméleti megalapozottságot, hogy az életfunkcióként elemzett jelenségek valóban lefedjék a nemzet lényegi működési folyamatait. A nemzet fiziológiájának nem teljes körű rendszere helyett szerencsésebb lenne ezen a ponton átérni a társadalomontológiára. Talán nem igényel különösebb magyarázatot, hogy egy erőltetett párhuzam test és nemzet között sokkal nagyobb tévedési lehetőséget hordoz, mint a társadalomontológia kínálta

lehetőség, akkor, amikor ugyanazt az értelmezési tartományt célozzák. Bogár László életfunkciók kapcsán beszél 1. szellemi vagy spirituális, 2. fizikai, 3. szervezeti, intézményi testről és 4. a nemzet anyagcsere-folyamatairól. A „test” inkább anatómiai természetű fogalom (első három szempont), a negyedik már elnevezésében is „helyén van”, valóban fiziológiai jelenség az anyagcsere-folyamat. A négy életfunkció – maradva Bogár László frazeológiájánál – minden esetben három elemből (hol állapot, hol folyamat) áll. Kissé erőltetett a hegeli triád. 1. A szellemi vagy spirituális test elemei: a. lelki, erkölcsi, szellemi állapot (egyház), b. diskurzus, kommunikáció (médiá), c. emberi minőség újratermelő intézményei (oktatási, kulturális). 2. Fizikai test áll: a. népesedési folyamatból, b. a nemzet egészségi állapotából, c. szociális kötelékekből (nyugdíj intézményei). 3. Szervezeti, intézményi test részei (politikai, hatalmi, uralmi konstelláció); a. alkotmány, b. birodalmi függés, c. a nemzetállam uralmi rendszere, társadalmi önszerveződési formák (kormány, pártok, civilszervezetek, nemzetek feletti szervezetek). 4. A nemzet anyagcsere-folyamatai; a. természeti feltételek (energetika, infrastrukturális rendszerek), b. emberi tényező (a társadalom intézményrendszere, tulajdon és elosztási viszonyok, hatalom és a gazdaság viszonya), c. pénzhatalmi rendszer (redisztribúció, adósságkezelés).

1. ábra: A gazdaság, a politikum és az életvilág interakciói

A nemzet létfunkcióinak fenti osztályozása tehát lefedi az anatómiai (statikus) és fiziológiai (dinamikus) elemeket, ráadásul a diagnózis is ráretegződött az ilyen módon értelmezett életfunkciókra. E fogalmi háló összes fogyatékosága ellenére jelentős magyarázó erővel bír. Sőt, a két éves regnálása utáni jobb-közép kormány intézkedései arról árulkodnak, hogy a terápiát is hordozza ez a közelítési mód. S ezzel a gyakorlat felől is visszaigazolást nyert. (Nagyon kevés közgazdász mondhatja el, hogy elméleti meglátásai gyakorlattá váltak, Bogár László munkáságához több ilyen markáns gondolat köthető.)

Bírálatunk során nem bonyolódunk a részletekbe, noha – mivel minden esetben lényegi kérdésről van szó – bizonyára a kritika újabb értékes megfontolásokat hozna felszínre. Helyette

bemutatjuk azt a társadalomontológiailag hitelesebbnek tartott közelítési módot, amely szinte egyetlen lényegi elemében sem tagadja a Bogár László-féle osztályozást, ugyanekkor a diagnózis és a terápia felől ígérteesebbnek látszik. Lásd az 1. táblázatot! (E. Daly társadalmi cselekvés céljai és eszközei sémájának továbbfejlesztett változatáról van szó.)²¹ Daly eredeti kérdése a közgazdaságtan alapproblémájára vonatkozott: hogyan használhatók fel az emberiség számára rendelkezésre álló végső eszközök a végső cél eléréséhez. A végső cél mögött közbülső célok állnak, mint ahogyan a végső eszközök előtt közbülső eszközök sorakoznak. Minden közbülső szint cél a tőle alacsonyabb szint számára és eszköz a tőle magasabb szint vonatkozásában. Az 1. táblázatban a cél-, illetve eszközhierarchiához hozzárendeltük az adott szintet tárgyának tekintő tudományokat és a lét teljes gyakorlati spektrumát. A teljességet különösen hangsúlyozni kell. Voltak, s vannak kultúrák és korok, amikor a cél- és eszközhierarchia összezavarodik, esetenként „fejére áll”. Korunkra is ez jellemző, ezért van különös jelentősége, hogy legalább a teória szintjén törekedjünk a teljességre és a konzisztenciára. Az 1. táblázat spirituális, társadalmi és animális szintjei és Bogár László szellemi, fizikai, szervezeti-intézményi „test” közelítése között számos párhuzam állítható, ugyanekkor az általunk társadalomontológiainak nevezett közelítés teljességét és „rendtételét” szeretnénk többletként láttatni. Természetesen arról szó sem lehet, hogy a célhierarchiához párhuzamosan rendelt problémakatalógust állítsunk össze, s ennek megoldását mereven az adott cél/probléma mögötti eszközöktől váránk. A társadalomontológiai közelítésnél sem lehet megtakarítani a lényeglátó intuíciót.

A társadalmi-gazdasági cselekvés céljai, eszközei, tudományai, társadalmi színterei²²

Színtek	Tudományok	Célok	Gyakorlati színterek
Spirituális	Teológia	Spiritualitás (szent)	Vallások
	Etika	Erkölcsei (jó)	Hétköznapi emberi viszonyok
	Esztétika	Esztétikai (szép)	Művészetek
Társadalmi	Pszichológia	Lelki (harmónia)	Az egyén belső világa
	Pedagógia	Szocializáció(aktív társadalmi szerepet vállaló egyén, méltóság)	Iskolák világa
	Politológia – Jog	Jogi, politikai igazságosság	Törvények, közigazgatás
	Szociológia	Szociális biztonság	Társadalom, család
	Közgazdaságtan	Komfort (hasznos)	Gazdálkodás
Animális	Műszaki- és természettudományok (biológia, kémia, fizika)	Ösztönvilág (fiziológiai, nemi)	Természet

Formálisan a társadalom minden döntési és cselekvési szintjéhez társítható válságjelenség. Itt jegyezzük meg, hogy Bogár László kissé elfogultan magyar gondokról beszél ott is, ahol könnyű sorolni azokat a problémákat, amelyek a nyugati és a világgkulturát veszélyeztetik, esetenként nagyobb súllyal, mint a magyar társadalmat nyomasztó gondok. A társadalomológiai szférákat szem előtt tartva (1. táblázat) minden szinten számolni kell válsággal.

1. A spiritualitás, a vallás válsága. A tudós papok az önküiritésig „szétszedték” a keresztény mítoszt; nyomában nihil és értékzűzavar. A szellemtelenedésnek természetesen nem itt kell keresni a végső forrását, de formálisan itt csapódik le mindaz, amit korszellemnek nevezünk.

2. A kultúra válsága. (A hétköznapi emberi viszonyok, a művészetek világa.) A kultúra feladata a közösségi eszményekre irányított szellemi és anyagi értékek egyensúlyozása. A nyugati kultúra elmerült az anyagiság és az individualizmus ingoványában.

3. A psziché és a pedagógiai viszonyok válsága. A lelki elsvatagosodás karöltve az orientációs válsággal a társadalom reprodukciós köreit veszélyeztetik.

4. A politikai élet és a társadalom válsága. Kétszáz év óta egy-egy emberöltőre három-négy forradalom, háború, s egyéb társadalmi felforgatás jutott. Ezt, lelki és intellektuális károsodás nélkül aligha lehet túlélni. Innen eredeztethető az európai, különösen a kelet-európai ember pszichikai terheltsége, s erre vezethető vissza társadalmi rétegződésének összekuszálódása, a kontrasztelekció felerősödése.

5. Gazdasági krízis; a korlátolt piaci, álpiazi mechanizmusok abszolutizálása világméretben olyan fokú specializációt hoztak létre, amelyek révén az embert emberré tevő természetbe ágyazottságot, az univerzális közösséghez tartozást felszámolták. Tömören – a Rendszer saját fogalmaival –: a nemzeti emberitőke-állományok szerkezete végzetesen szétzilálódott. Az életellenes gazdasági rendszerek járuléka csupán a jövedelem-egyenlőtlenség, a munkanélküliség, az infláció, a költségvetési és fizetési mérleg egyensúlyi zavarai stb.

6. A tudomány és a technika válsága. Az ipari forradalom óta újabb és újabb hullámokban, soha nem látott mértékben tárta fel a természettudomány a szerves és szervetlen világ titkát. Mivel a gazdaság, a politikum, a kultúra és a spirituális szféra nem állított az ember életvilága felől feltételeket, így azok a „csinálmányok” (kemikáliák, biotechnika, informatika, közlekedés-hírközlés, atomtechnika) amelyek az elmúlt kétszáz évben egyre fojtogatóbban kerülvesznek bennünket, messze több kárt okoznak, mint hasznot. Legyünk következetesek, a gépkocsinak, a műanyagoknak, a televízióknak stb. – bármennyi hasznos dolog jut eszünkbe róluk – nincs létjogosultsága, mert velük a lopakodó önmegsemmisítés, a planetáris halál, az egész emberi faj kihalása, jobb esetben degenerálódása került napirendre. Nem ismerünk olyan filozófiai antropológiát, amely az embert meghatározó kísérletében ne állítana a technika sebessége, grandiozitása, tömegszerűsége oldaláról elfogadhatósági korlátot. Az emberiség sok százszor, ezerszer, milliószor túllépte ezeket a határokat.

A technika válságáról kissé hosszabban írtunk, talán itt tudtuk legkézzelfoghatóbban bizonyítani, ha a világ pusztul, akkor a magyarok is pusztulnak. (Azokra a stratégiai elképzelésekre talán egyetlen szót sem kell vesztegetni, amelyek Magyarország végromlását abban látják, hogy nem kellő gyorsasággal, nem kellő adekvátsággal válaszol adaptációval, innovációval a létpusztító technikai világtendenciákra.)

A technikai „fejlődés” a közgazdaságtanban része az ún. technológiai változásnak, amely a GDP-növekmény 70–80%-át adja. A gazdasági növekedés kutatói újabban a méretgazdaságosságot jelölik meg a hatékonyságnövelő tényezőnek. P. R. Krugman – M. Obstfeld például amellelt érvel, hogy eljött annak az ideje, hogy akár egy cég lássa el az egész világot egy-egy termékkel.²³

7. A Föld ökoszisztéma válsága. A természet, benne az emberi természet reprodukciós

köreinek zavarai (klímaváltozás, ózonréteg vékonyodása, sivatagosodás, állat- és növényfajok kihalása, a vizek, a levegő, a talaj szennyeződése stb.) az emberi létezés elemi feltételeit számolják fel.²⁴

Vajon melyik a „búcsúcédula”?²⁵ Melyik az a probléma(szint), amelynek orvoslásával elkezdődhet/elkezdődik a többi – esetenként végzetes – betegség orvoslása/orvoslódása? (Természetesen a „remény mindig van” alapállást valljuk.) Itt aligha követhető a merev elméleti séma. Pl., ha végzetesen leromlott a Föld ökoszisztéma, akkor nyilván a cél volt problémás, ad abszurdum – a spektrumon végig lépegetve – a spiritualitás betegségeit kell orvosolni. Az új értékek, hitek, célok mentén támadó új kultúra, új politika stb. vezethet el az egészséges Föld ökoszisztémához. Logikailag kifogástalan ez az érvelés, de nem számol az időkomponenssel, s így ontológiailag is megalapozatlan. Ismét Bogár Lászlónak kell igazat adnunk! Bármennyire problémás az „emberi test – nemzet”, mint élő szervezet analógia az anatómia és a fiziológia prizmáján át értelmezve, mégis elfogadható az a közelítés, hogy a lényeglátás, az intuíción révén a megnevezett fiziológiai folyamatokból – vagy esetünkben a társadalomontológiai spektrumból – kiemelve kell rátalálni a társadalom legégetőbb gondjaira és azok orvoslási módjára. Az időkomponens fontosságára felhívni a figyelmet! Pillanat és örökkévalóság kölcsönösen feltételezik egymást. Nemzetstratégiák megfogalmazásakor ennek tudatában kell megtalálni a köztes – emberléptékű – távlatot, s ezzel együtt a fiziológiai vagy társadalomontológiai problémakatalógust, s annak preferenciáját. Bogár László, s a kötet több jeles szerzője (Vass Csaba, Szabados György, Hetesi Zsolt, Somodi István stb.) az őshagyomány, a keresztény tradíció és a felvilágosodás utáni modern társadalom „mélyszerkezeti, mondhatni »tektonikus« erejű” törésvonalai között különbséget tud tenni. (Ez a kissé keserű megjegyzés nyilván az „uralkodó” magyar szellemi áramlatra utal, amely nem ismeri (el) az őshagyományt, s a kereszténység ezer/ kétezer évének eredményeit.)

A programadó írás három alfejezete kifogástalan, a helyzetértékelést (diagnózis) a „szükségesség”, majd a „lehetőség” megfontolások követik. Bogár László helyzetértékelése mögé minden fenntartás nélkül a társadalomontológiai megközelítést is állíthatnánk. Így ír: „A magyar társadalom komplex négydimenziós újratermelési folyamatai évtizedek óta lepusztulási lejtőn mozognak, sőt egyre inkább a hanyatlás gyorsulásának lehetünk tanúi. Pusztul a lelki, erkölcsi, szellemi talapzata, tehát »belső« természete, pusztul a nemzet fizikai teste (népeseződése és egészsége), e fizikai testet közvetlenül tápláló külső természet (ökológiai rendszer), olyan idegen erők ellenőrzése alá került gazdasága, amelyek azt részben a nemzettel szemben működtetik, részben páriaként való vegetálásra kényszerítik az anyagi újratermelésének »lokális« színtereit.”²⁶ (Még egyszer felhívjuk a figyelmet, hogy ebben a diagnózisban legfeljebb a magyarok egészségi állapotának romlottsága specifikusan magyar, a többire bőven találni példát a világ más tájain is.) A részletekbe bonyolódva viszont valóban akadnak speciálisan magyar problémák. Ilyen a magyar nemzet ellen tevékenykedő „komprádor-kollaboráns” háttéruralmi rendszer, benne az általunk bemutatott „körön belüliekkel”. A mai napig fennáll az a jogrendszer, még inkább jogszolgáltatás, elfoglaltak azok a tudományos, művészeti, tömegtájékoztatói, pénzügyi és gazdasági csúcspozíciók, ahol blokkolják a magyar kultúra kibontakozását, itt segédkeztek azon „kamatszivattyúk” kiépítésében, amelyek az ország végzetes eladósodásához vezettek. Ezek a társadalmi szereplők jelentősen hozzájárultak az állami vagyon elprédálásához, s ráadásul ők azok, akik elfogadtatták a gazdaság mikroökonómiai szereplőivel, a háztartásokkal, hogy szabaduljanak meg a még magántulajdonukban lévő szülő birtokaiktól, szántóiktól. A frekvenciát fálvak és a kisvárosok előljáróinak legnagyobb gondja, hogy hogyan álljanak ellent a „belterületbe vonás” állampolgári nyomásának. A „komprádor-kollaboráns” háttéruralmi gépezet, korunk labancjai maguk mögé szerveztek olyan társadalmi rétegeket, akik erősítik a lakás, a telek, a szántó stb. kínálati piacokat a holland, az izraeli, a

német, az osztrák, a szlovák stb. polgárok számára. Az „új Trianon” már nem külső hatalmi erők kényszere, hanem – jelentős részben – önként vállalt és szorgalmazott öncsonkítás. A középréteget, de különösen az alsó középréteget az 1989 előtt szerzett társadalmi presztízse, valamikori vagyonszerzése fogva tartja. Életstratégiáját most is azokhoz igazítja, akik valamikor üzemvezetővé, osztályvezetővé, vidéki iskolai igazgatóvá tették. Az életstratégiák mögött lelki, erkölcsi, szellemi sajátosságok állnak. Ezért érthetünk egyet ezúttal is Bogár Lászlóval, amikor a magyar társadalom lepusztulásának végső okát ebben a szférában keresi. „Minden emberi közösség léte szempontjából meghatározó az a mód, ahogyan saját múltjához (eredettörténethez), jövőjéhez („üdv történethez”) és a kettőt összekötő tanulási folyamatokhoz („szenvestörténet”) viszonyul. A magyarság e lét-történeti hármasságát lassan egy évszázada nagy erejű vélemény-hatalmak betiltják, eltorzítják, megalázzák, tönkreteszik, sikeresen megakadályozván ezzel, hogy pozitív szellemi energiává váljék.”²⁷ A középrétegek a hétköznapi életben és a kultúrában döntően a médiából átszivárgó tematikus, következetesen torz információkból tájékozódnak. Saját életüket mások gondolják el helyettük, így nem csoda, hogy a madártávlatú és a hétköznapi élete között hatalmas az eltérés. Erre a diszkrpanciára vezethető issza a hétköznapi ember meghasonlottsága. A meghasonlottság kiszolgáltatottság-érzést, magányosodást szül, ezek pedig megteremtik a szomatikus betegségek lelki alapját.

A „körön belüliek” politikai–gazdasági–kulturális–médiá hatalmától egyenes út vezet a „körön kívüliek” Európában kirívóan rossz egészségi állapotáig (ez is magyar specifikum). A leromlott testi-lelki egészségtű társadalom inkább választja a biztos, bár rövid távon is egyre apadó alamizsnát, vele a szolgásgót, a páriálétet, mint a kockázatokkal terhes redivivust (újjaéledést). „2010. április 11.” erre rácsafolni látszik, valószínű az egyik utolsó segélykiáltása a magyar társadalomnak. A jövő lehetőségei nem végletesek, ha úgy fogalmazunk: a. a kudarc esetén az általános apátia eluralkodása nagy valószínűséggel nem formális protektorátussá változtatja a körbe csonkolt Magyarorságot (ENSZ, Európai Unió, Nemzetközi Valutaalap, valamelyik feltörekvő ország láthatja el a gondnoki feladatokat). A magyar etnikum kisebbségbe kerülése, betegségeinek további súlyosbodása, komprádor-kollaboráns „körön belüliek” megerősödése, a föld, a víz, az erdő idegen gazdasági érdekkörök kezére játsása kísérmé ezt a forgatókönyvet. b. Siker esetén a „körön belüliek” árnyék-hatalma (gazdaságban, a médiában, a tudományban, a művészet szervezésében és infrastruktúrájában) megtörme, a helyi közösségek önszerveződése az önfenntartás felé érdemi lépéseket tenne, s ezzel együtt a pszichés és szomatikus betegségek visszaszorulnának, Magyarország a magyaroké maradna. . .

E körbeforgó magyarázat ereszkedő és emelkedő spirálja metafizikai megalapozottságú. „Az, ami lenn van, ugyanaz, mint ami fent van, és ami fenn van, ugyanaz, ami lenn van.”²⁸

Bogár László – nyilván az emelkedő spirált keresve – beszél a nemzetstratégia „szükséges” és „lehetőség” feltételéről, korlátairól. Kissé erőltetett a szétválasztás. A „szükséges”-ség nyilván az emelkedő spirál minimális feltételeit jelenti. Ezeknek léteznie kell még akkor is, ha a „hit”, a „remény” pótolja ki a tudományos „objektivitással” belátott feltételeket. A gondok előrehaladottsága indokolja, hogy a „szükséges” minimális feltételeit exponáljuk. Az emelkedő spirál nyilván többirányú teret nyit. (Az ereszkedő spirál lehetséges poklait nem tartjuk arra érdemesnek, hogy árnyaljuk – „száz halállal hal az ember”). A kibontakozás külső és belső korlátainak lebontása nyithatja meg ezeket a lehetőségeket. A külső feltételek közül a globalokrata libertinus technofasizmus irányvétele a perdöntő.²⁹ A belső feltételek közül talán a legfontosabb a „körön belüliek” társadalmi nyilvánosságának megtörése. Bogár László – mint oly sok identitászavarral nem küzdő magyar – talán legnagyobb tévedésére ezen a ponton kell felhívni a figyelmet. „Kedves »körön belüliek«, szívkeskedjetek szóba állni velünk” mentalitás értelmetlenségével – bármennyire fájó – egy ponton túl szembesülni kell. Krisztus ebben a kérdésben elég egyértelmű volt: „Ha valamely

helységben nem fogadnak be és nem hallgatnak meg titeket, menjetek el onnét, s még a port is rázzátok le a lábatokról, tanúbizonyságul ellenük.” [Mk 6,10]

(Összefoglalás) A dolgozat vége felől felvetődik: vajon választ adtunk-e arra a kérdésre, hogy Magyarországon miért nem érvényesül a magyar közgazdaság-tudománytól is joggal várható plurális tudományszerveződés kritériuma? Lehetőségeink közepette igyekeztünk rávilágítani a diktatúrától örökölt hivatalos tudományos élet személyi kapcsolati hálóinak továbbéléséből fakadó anomáliákra. A posztkádári közgazdász-társadalom azok a nyugati szellemi erők pártfogolták, amelyek az USA másodlagos jelzálogpiaci válságának kirobbanásával bevonulhatnának az elméletörténet „kétes-dicsőségűek” panteonjába. Nem ebbe az irányba indultak meg a nemzetközi tudományszerveződés szelektációs folyamatai, így továbbra is azok a nemzetközi gazdasági erők „diktálnak”, akik a mai napig támogatják a magyar kollaboránsokat, magyarán a labancokat.

A magyar tudomány, benne a közgazdaságtan plurális pályára állása a magyar közgazdász-társadalom emberitőke-állományának összetételétől függ. Egy nemzet szellemi életének pluralitása a 100 éves emberitőke-állomány ciklusidejének függvénye. A rendszerváltás elmúlt több mint 20 éve talán annyi eredményt hozott, hogy a tudomány műhelyeiben (egyetemek, kutatóintézetek, szerkesztőségek, kiadók) csiraszerűen, zárványokban létezhetnek alternatív gondolkodók. Ez az egzisztálás nem intézményesített, többnyire izléstelen háttérhatalmi tusakodás eredménye. (Kár, hogy az energiák nagy része ebben a harcban használandó el.) A tanszéki, a kari, a kutatóintézeti sokszínűségnek intézményi garanciái nincsenek; a vezetők esetleges műveltsége, toleranciája, nagyvonalúsága, emberségessége (ez szerencsére nem pártideológiához kötött) garancia csupán egy majdani nemzedék konszolidált szellemi sokszínűségére. Azt a kérdést nyitva hagyjuk, hogy van-e a magyar társadalomnak 100 éve, hogy a feltételezett plurális törekvések elnyerjék természetes arányaikat. Ehhez az önépítéshez kívántunk hozzájárulni, amikor Bogár László periférián tartott – kiemelkedően eredeti – nemzetstratégiáját kritikailag elemeztük.

A magyar nemzetstratégia választott absztrakciós szintje az orvostudománytól kölcsönzött (anatómia, fiziológia, diagnózis–terápia) analógiára épül. A párhuzam nem teljes, nem következetes. Az ilyen módon létrejött hiányosságot Bogár László lényeglátása, eredeti, klasszikus társadalomgazdasági szemlélete pótolta. A szakirodalomban párját ritkító az a virtuozitás, amellyel a múlt és a jövő távlatait kezeli a programadó írás. Az örökkévalóság és a pillanat egy politikailag értelmezhető időtávlat keretei között is megtalálta helyét; a konkrét évek, évtizedek nem rendelődtek az esetleges változásokhoz. Ezen a ponton utoljára felhívánk a figyelmet, hogy a lényeges társadalmi folyamatok időigénye, másként egy nemzet emberitőke-állományának ciklusa kb. 100 év, a mélyponttól a maximumig tehát ötven év, az érdemi változások a mélyponttól az „inflexiós pontig” alapozódnak meg (25 év). Ha 1989 a mélypont, akkor 2010. április 11. talán már az inflexiós pont. Hogy ezen a „logisztikus görbén” milyen minőségű Magyarország teremődik – már amennyiben ez normativitás kérdése – az attól függ, hogy Bogár László, s a köré felsorakozó szellemi tábor – egyenrangú versenytársak hiányában – győztes paradigmává tud-e válni. Számos elképzelés (egyes transznacionális vállalatok és a bankok megadóztatása, a gyermekes családok adókedvezménye stb.) most már nem pusztán írt nemzetstratégia, hanem valóság. Ez a bogári gondolatokat igazolja.

Kritikai megjegyzéseink igazi célja az volt, hogy Bogár László által képviselt közelítési módot a paradigmává válás folyamatában támogassuk. A legfontosabbnak tartott kritikai megfontolásunkat záró gondolatnak szánjuk. A nemzetstratégiában, s Bogár László korábbi műveiben³⁰ sem látjuk exponálnak – s erre hívjuk fel a figyelmet –, hogy az uralmi (poli-

tikai–gazdasági–tudományos–média) viszonyok és a nemzet fizikai testének lepusztultsága közötti ok-okozati viszonyok között, s ne feledjük, már kölcsönhatásról van szó, fontos megnevezni azt a jelenség- és fogalomvilágot, amelyen keresztül a normativitás érvényesíthető. Kutatásaink kvintesszenciáját fogalmazzuk meg, ha ezt a demiurgoszt a nemzet emberitőke-állományától tesszük függővé.³¹ Ha a normativitás felől közelítünk, akkor így szól tételünk: a magyar emberitőke-állomány szelektációs folyamatainak átértékelése és az átértékelés mentén való változások szükségesek ahhoz, hogy a magyar nemzet megadja önmaga számára az emelkedő társadalmi spirál lehetőségét.

IRODALOM

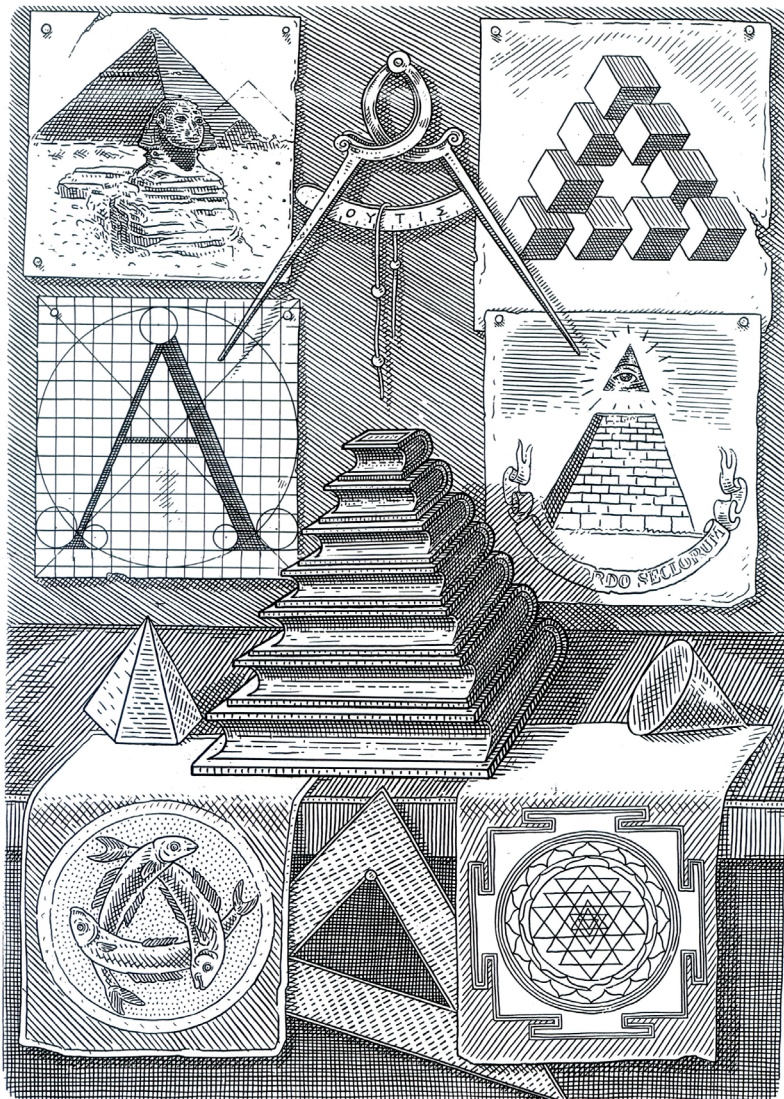
- Barócsi Zoltán, Somogyi Ferenc (2010): Mit hordoznak a régiók. Magyarország határ menti térségeinek és városainak fejlődése a rendszerváltás és az európai uniós tagságunk következtében. MTA VEAB, Veszprém, 2010.
- Bogár László (1983): A fejlődés ára. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Bogár László (2003): Magyarország és a globalizáció. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Bogár László (2007): Hálózatok világaluralma. Kölcsény Intézet, Argumentum, Budapest, 2007.
- Daly, H. E. (1977): The steady-state economy. W. H. Freeman and Company, San Francisco, 1977.
- Galbács Péter (2011): A mainstream közgazdasági elmélet irrelevanciájáról – egy metodológiai megközelítés. Köz-Gazdaság, 2011. 1. sz.
- Jánossy Ferenc (1969): Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 1969. 7–8. szám.
- Hamvas Béla (1946): Anthologia humana. Életünk Könyvek, Budapest, 1990.
- Medvigy Endre (főszerkesztő) (2009): Magyar nemzetstratégia 2. Magyar Konzervatív Alapítvány, Püski Kiadó Kft., Budapest, 2009.
- Meyer Dietmar, Somogyi Katalin, Somogyi Ferenc (2000): Az emberi tőke válsága. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 2000.
- Somogyi Ferenc (2009): Válság és kiút! Havi Magyar Fórum, 2009. 2. sz.
- Somogyi Ferenc (2010): A társadalmi folyamatok időigénye – az emberitőke-állomány ciklikussága. Valóság, 2010. 8. sz.
- Somogyi Ferenc (2011): A közgazdaságtan időszerű módszertani kérdései. Köz-Gazdaság, 2011. 1. sz.
- Somogyi Ferenc, Somogyi Katalin, Józsa László (2011) A magyar emberitőke-állomány állapota. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.
- Szamuely László (válogatta és szerkesztette) (1986): A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Szamuely László (2004): A „haldokló” jóléti állam az 1990-es években. Közgazdasági Szemle, 2004. 10. sz.

JEGYZETEK

- 1 A rokoni alapon történő szelekciót egy egyenlő esélyű társadalomban természetesen csak akkor kifogásoljuk, amikor az „alma ugyancsak messze esik a fájától”.
- 2 Itt, és a továbbiakban a budapesti közgazdász-társadalomról fogunk beszélni, mivel a vidéki szellemi műhelyek érdemben nem tudtak, s nem tudnak beleszólni az irányt adó közgazdaságtani tudományos életbe. (A Budapest-centrikusság mögött több száz éves eltorzult szelekció húzódik meg.)
A személyi kapcsolatokon alapuló szelekció esetén – úgyszintén egyenlő esélyű társadalomban – csak a kontraszelekcióna épülő változatot tekintjük problémásnak.
- 3 A társadalmi folyamatok időigénye – az emberi tőke ciklusa című írásunkban (Valóság, 2010. 8. sz.) amellelt érveltünk, hogy a lényeges társadalmi folyamatok, s ide tartozik egy markáns tudományos koncepció elfogadtatása is – kb. 100 éves ciklushossz-időt igényel.
- 4 Szamuely László (válogatta és szerkesztette) (1986): A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- 5 Jánossy Ferenc (1969): Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. Közgazdasági Szemle, 1969. 7–8. sz. 806. o.
- 6 Természetesen hosszasan tudnánk sorolni azokat

- a neveket, amelyek a „körön belül” feudális hűbéri láncokra emlékeztetően vannak jelen a magyar kultúra vezető pozícióiban. Nem tesszük, nem félelemből, mert pontosan tudjuk, hogy a nevek sorolása nélkül megírt dolgozatok szerzői éppen úgy „körön kívülnek” minősülnek tartalmi okból, mintha hosszasan sorolnánk – az argumentálást erősítendő – a neveket. A nevek elhagyását indokolja továbbá az is, hogy a közgazdász-társadalmon belül közismertek ezek a névsorok, ráadásul a kuhni paradigmaképződés szerint még ezáltal erősítenénk is, ami ellen felemeljük a szavunkat.
- 7 „Az ország külfölddel szembeni bruttó adóssága 2008 végén 121 milliárd eurót tett ki, vagyis egy keresőre (aki havi 120 ezer forintot kap kézhez) 31 ezer euró, azaz mintegy nyolc és fél millió forint külső adósság jut.” (Lóránt Károly: Egy új gazdaságpolitika körvonalai és megvalósításának feltételei) Megjelent: Medvigy Endre (főszerkesztő) (2009): Magyar nemzetstratégia 2. Magyar Konzervatív Alapítvány, Püski Kiadó Kft., Budapest, 2009. 566. o. „Az egy keresőre jutó reálbérek 1978 óta hanyatlanak, és ezt csak átmenetileg törte meg a 2000 és 2003 közötti reálbár-emelkedés, hisz a 2009-es évi egy keresőre eső reálbér ennek ellenére sem haladja meg az 1978-as szintet.” (Bogár László: Magyar nemzetstratégia) Megjelent: Medvigy Endre i. m. 15. o.
 - 8 Lásd az 1988. évi VI. törvényt.
 - 9 A jelenség nem ismeretlen a közgazdaságtan elmélettörténetében, bármekkora az elmélet fellazító ereje, a konkrét gazdaságpolitikai lépéseket a gazdaságpolitika teszi meg, s csak követi a konkrét elméleti apologetika. Ezt az utat járta pl. a roosevelti New Deal és az utólag magyarázó J. M. Keynes is.
 - 10 A társadalmi folyamatok időigényének fontosságát nem lehet elégszer hangsúlyozni egy „percvilágban”. Somogyi Ferenc (2010): A társadalmi folyamatok időigénye – az emberitöke-állomány ciklikussága. Valóság, 2010. 8. sz.
 - 11 A technofasizmus kifejezés kíván némi magyarázatot. Nyugati marxizáló szerzők – pl. S. George – használják, jelentése: az emberléptéket meghaladóan gyors, grandiózus és tömegszerű nagytechnikákat működtető transz- és multinacionális cégek meglehetősen pontosan – mutatis mutandis – leírhatók a fasizmus jellemzőivel, az antiindividualizmussal, a korporációs szerveződéssel. Az utóbbi sajátossága eltér a korabeli nemzeti korporativizmustól, most multikulturális korporativizmusról lehet beszélni; a nemzetek helyére a nemzetek feletti szervezetek léptek.
 - 12 A pozitívizmus korlátairól lásd Somogyi Ferenc (2011): A közgazdaságtan időszerű módszertani kérdései. Köz-Gazdaság, 2011. 1. sz. A pozitivistáknak természetesen nem okoz gondot, hogy magukat – abszolút pozitív értelemben – a „liberális gondolat” művelőinek tartják, valójában a globalokrata libertinus technofasizmus minden klasszikus jegyét magukon viselik – talán ennyi is elég értékmentességükről és objektivitásukról.
 - 13 Szamuely László (2004): A „haldokló” jóléti állam az 1990-es években. Közgazdasági Szemle, 2004. 10. sz. 967. o.
 - 14 Galbács Péter (2011): A mainstream közgazdasági elmélet irrelevanciájáról – egy metodológiai megközelítés. Köz-Gazdaság, 2011. 1. sz. 5. o.
 - 15 Az érintett közgazdászok megnevezésétől ezúttal is eltekintünk, számuk elenyésző voltából fakadóan nem veszeléyztetik a hegemon irányzatot. Pseudoellenzékiségük szerepében pontosan érzékeli legitimáló szerepüket. „Mutogatásuk” ára nagy, nézeteik erőtlenné, karakternélkülivé válnak.
 - 16 Eddigi szemléletünket felfüggesztve, három olyan közgazdász megnevezünk, akik „kilógnak” a sorból. Csaba László nagyszámú angolszász szerzőt igyekszik szintetizálni, miközben megfogalmazza saját konstruktív nézeteit. Markáns álláspontja amolyan egyszemélyes paradigmát teremtet. Zsolnai László az ökológiai ökonómia terén elért eredményei ígéretesek, az ország számos pontján követőket vonzott. S végül: a nemzetközi pénzügyi intézményi rendszer hazánkat is érintő fonákosságait bemutató Drábik János munkássága érdemel megkülönböztetett figyelmet.
 - 17 Itt eltekintünk azoktól a politikai életben szerepet vállaló jobboldali közgazdászoktól (miniszterektől, államtitkároktól stb.), akik hírnevüket inkább a politikának s kevésbé a tudományos reputációjuknak köszönhetik. S talán érdemes azokról a „fuvarosokról” is említést tenni, akik a „királyok építkezéseikort” kapnak/vállalnak feladatot. A magyar kultúra névtelen hőseiről van szó – ők is kevesen vannak.
 - 18 Bogár László (1983): A fejlődés ára. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
 - 19 Ez a határvonal némileg leegyszerűsítő, elvgre a követő nagy paradigmák vezető közgazdászainak (A. Marshall, J. M. Keynes, M. Friedman) írásából is kiolvasható némi emberkép, a gond csupán az, hogy ezek az emberképek vulgárisak, politikai ideológiákhoz kötöttek.
 - 20 Medvigy Endre: i. m.
 - 21 Daly, H. E. (1977): The steady-state economy. W. H. Freeman and Company, San Francisco, 1977. 17. o.
 - 22 Somogyi Ferenc (2011): A közgazdaságtan időszerű módszertani kérdései. Köz-Gazdaság, 2011. 1. sz. 62. o.
 - 23 Az „egy cég lásson el minden országot” „tudományos eredmény” joggal nevezhető neobolsevik(?) vagy neofasiszta(?) lázálomnak. Természetesen a neobolsevik és neofasiszta kifejezéseket csak azért használjuk, mert nem találunk adekvát visszatásztóbb, meghökentetőbb jelzőket. Lásd: Barócsi Zoltán, Somogyi Ferenc (2010): Mit

- hordoznak a régiók. Magyarország határ menti térségeinek és városainak fejlődése a rendszerváltás és az európai uniós tagságunk következtében. MTA VEAB, Veszprém, 2010.
- 24 Lásd Somogyi Ferenc (2009): Válság és kiút! Havi Magyar Fórum, 2009. 2. sz. 19–20. o.
- 25 M. Luther holmi búcsúcédulák révén – némi vulgarizmussal – indította el a reformációt. Betegségkatalógusunk vajon melyik pontja – esetleg nem is olyan fontosnak látszó – fogja elindítani a megtisztulást, a természethez visszatérő, a természetet oltalmazó, az emberi együttélési viszonyokat szem előtt tartó társadalomszerveződést?
- 26 Medvigy Endre: i. m. 14. o.
- 27 Érdemes a „lassan egy évszázada” mondatrésze figyelni! A társadalmi folyamatok időigénye kb. 100 év, így egy nemzet történelmi trendjébe épül az új, a torz lét-történeti hármasság. Medvigy Endre: uo. 16. o.
- 28 Mondja Hermész Triszmegisztoosz. Lásd Hamvas Béla (1946): Anthologia humana. Életünk Könyvek, Budapest, 1990. 25. o.
- 29 Lásd Somogyi Ferenc (1997): A vegyesgazdaság evolúciós perspektívái. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 1997.
- 30 Lásd Bogár László (2003): Magyarország és a globalizáció. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. Bogár László (2007): Hálózatok világalma. Kölcsény Intézet, Argumentum, Budapest, 2007.
- 31 Lásd Meyer Dietmar, Somogyi Katalin, Somogyi Ferenc (2000): Az emberi tőke válsága. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 2000., továbbá: Somogyi Ferenc, Somogyi Katalin, Józsa László (2011) A magyar emberitőke-állomány állapota. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.

Az iszlám világ pénztörténete és bankrendszere

*„Amit a kamatra adtok abból a célból, hogy az emberek vagyonán át növekedjék,
nem növekszik Allah szemében: amit azonban zakátként adtok,
hogy Allah kedvében járjatok, többszörösen is megnövekszik”
(Korán, 30:39 , továbbá még 3:130,
2:278, 279,)*

A modern gazdaságot és pénzintézeteket az iszlám világban a gyarmatosító európai hatalmak hozták létre, amikor a 19. században bankfiókok sorát nyitották meg a már hanyatló Törökországban, Egyiptomban, Iránban és más országokban. A függetlenné válás utáni években a pénzintézetek legnagyobb részét nacionalizálták, működésük azonban továbbra is jórészt a korábbi rendszer és elvek alapján, sok esetben a korábbi (nagyrészt külföldi) személyzet megtartásával folyt anélkül, hogy a legcsekélyebb tekintettel is lettek volna az iszlám előírásaira. Az újonnan szerveződő, immár helyi (főként nyugaton tanult) személyzetet alkalmazó pénzintézetek is elsősorban a tőkés országok üzleti gyakorlatának figyelembe vételével kezdték meg működésüket. Mindennek ellenreakciójaként sokasodtak meg az iszlám alapon működő pénzintézetek, amelyben kifejezésre jut az az ideológiai szempont, hogy a bankrendszert is meg kell tisztítani minden nem iszlám – tehát rossz – vonástól, hiszen az iszlám az élet minden területére – így a pénzügyekre – vonatkozóan is megfelelő útmutatással szolgál.¹

Majd az 1970-es évek közepétől az iszlám gazdaságra és pénzügyekre vonatkozó kutatások nagyobb lendületet vettek.

E folyamatnak egyik kiemelkedő eseménye volt az 1976. februárjában megrendezett Első Nemzetközi Iszlám Gazdasági Konferencia. E témával foglalkozó konferenciák sorából fontos megemlíteni „A muszlim és a jövő gazdasági rend” 1977. júliusában Londonban, majd az ILO (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) rendezésében 1980. januárjában Genfben megszervezett „Iszlám és az új nemzetközi gazdasági rend: társadalmi dimenziók” c. tanácskozását.

Az iszlám gazdasági teória pragmatikus megközelítése a fő hangsúlyt az iszlám országok közötti kooperációra helyezi.²

Már az 1976-os Mekkai Nemzetközi Iszlám Gazdasági Konferencia felvetette az önálló iszlám gazdasági és pénzügyi intézményrendszer gondolatát.

E gondolatot megerősítette az 1973-ban bekövetkezett olajárrobbanás, majd az olajtermelő iszlám országok által bevezetett olajembargó, amely *valóságos sokkhatást keltett több nyugati államban*, és amely által az arab és más iszlám államokba áradó hatalmas pénzüsszegek, alapját képezték ezen országok gazdasági és pénzügyi pozíciójának megerősödéséhez.

„Az arab és más iszlám államokban áramló hatalmas pénzüsszegek megváltoztatták a világ valutáris erőviszonyait. Ezen országok gazdasági és pénzügyi pozíciójának erősödése nem kis szerepet játszott abban, hogy a muszlim országok politikai, eszmei-ideológiai téren is mind önállóságra kezdtek törekedni, és ennek háttérében sajátos módon az iszlám erősödése és az iszlám államok gazdasági és bankrendszerének önállósodása húzódik meg.”³

E folyamat megértéséhez hozzásegíthet az iszlám gazdasági, társadalmi rendszer kialakulásának történeti áttekintése.

(Az iszlám pénzügyi és bankrendszer történelmi áttekintése) Az Ibériai félszigettől az Indonéz szigetvilágig terjedő hatalmas területet átfogó iszlám világ 14 évszázados pénztörténete elsőrendű fontosságú forrása az egyetemes történelemtudománynak. A lakott világ majd egynegyedét felölelő hatalmas anyagban számtalan különleges helyi változat mellett is kimutatható általános és közös jellemző. Mivel az iszlám világban több mint 1200 éven át nem voltak nemzetek, hiszen mindenki a közösség (umma) egyenjogú tagja volt fajra, nemre, vagyoni és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül, ezért a fejlődés a keresztény világgazdasági rendszerétől teljesen eltérő módon alakult.

Mohamed próféta 622. július 16-án Mekkából Medinába történő átmenete (hidzsra) után tette le a „*medinai alkotmány*” keretében az iszlám pénzügyi és bankrendszer alapjait. Mohamed a kíséretében lévő társai (muhadzserin) és a Medinában hozzácsatlakozott medinai muszlimok (anszár), segítők, maguk és családjuk anyagi gondjainak megkönnyítésére létrehozott egy közösség támogatását szolgáló *kincstár (bejt el-mal)*, amelynek bevételi forrásai a hódítások hadizsákmányából (sarc) keletkeztek.

Mohamed és társai számára a medinai emigrációban a cél a Koreis-törzs megtörése, a Mekka feletti ellenőrzés megszerzése volt. Az anszár támogatásával, Medina katonai erejének igénybevételeivel már a hidzsra utáni második esztendőben, 624-ben fegyveres akciókat indítottak a muszlimok.

A kezdeti csatározások, rablótámadások több szempontból is hasznosnak bizonyultak. *Az ellenségtől szerzett zsákmány Mohamed és harcos társainak legfontosabb jövedelemforrásává vált, és egyben a kincstár pénzállományának gyarapodását szolgálta.* Mekka elfoglalása után rövidesen, a 631-es esztendőben sor került a *hitetlenekkel való szakításra.*

Bár Mohamed küldetése kezdetekben mindinkább politikai és társadalmi jellegű volt, de a feladata nem volt teljesen mentes a gazdasági tevékenységtől sem.

Medina fordulópontot jelentett az iszlám fejlődésében. Mohamed itt dolgozta ki részleteiben egyfelől a *vallás eszmerendszerének az alapjait*, másfelől hozzálátott az *iszlám állam megszervezéséhez* is. Medinában – Mekkától eltérően – a földművelés volt az alapvető gazdasági tevékenység, a kereskedelem nem játszott jelentős szerepet. *Mohamed rendkívül gyorsan Medina urává vált,* és hozzáfogott az iszlám közösség politikai, társadalmi és gazdasági életének megszervezéséhez. Ennek első átmeneti formája volt a „testvériesítés” intézménye, amely már meghaladta a törzsiség és vérrokonságon alapuló kötelekeit, vallásilag és gazdaságilag próbálta a muszlimokat közösséggé szervezni.

Így a próféta elérkezettnek látta a hívők létszámának növekedése és anyagi igényük kielégítése érdekében a muszlimok adójának bevezetését. Ily módon a hívőktől begyűjtött pénzt a központi kincstárba fizették, amit a szegények és árvák segélyezésére, rabszolgák és foglyok kiváltására fordítottak. Így kerülhetett sor arra, hogy a hadizsákmány (sarc) ötödét (komsz), a megszállott területeken termelt terméshozam tizedét (usr) kellett beszolgáltatni a közös kasszába, azaz a kincstárba a Bejt-el mal javára.

Mohamed 632. június havában az utolsó mekkai zárandoklatot követően meghalt.

A próféta akkor távozott hívei köréből, amikor még sem az új muszlim közösség hitelvei, sem a beduin Arabia társadalmi-politikai jövője nem tisztázódott.

„Az iszlám közösséget Mohamed próféta, majd *632-ben bekövetkezett váratlan halála* után választott vezetők, ún. *kalifák* irányították. Sorrendben az első négy, az iszlám világra napjainkig kiható hatással lévő kalifa vagy vér szerint, vagy házasság útján a próféta rokona volt. Ők négyen – Abu Bekr, Omár, Oszmán és Ali – az ún. „igaz úton járó” vagy másképpen (Allah

által) „jól vezetett” kalifák voltak, és nevük hosszú századokon keresztül szerepelt az iszlám pénzekben. Mohamed tanításait összefoglalva és formába öntve (Korán) lerakták az iszlám valóság alapjait, kialakították és megszilárdították az iszlám államformát, a kalifátust.

„Omár uralkodása alatt indult meg a *birodalom államapparátusának, igazgatási rendszerének kiépítése* a teokratikus centralizmus elvei szerint, felhasználva a bizánci és perzsa tapasztalatokat. Komoly gondot okozott, hogy a meghódított területek nem arab lakossága is jelentős részben felvette az iszlámot, azaz az umma egyenjogú tagjává vált, miközben a hódítók politikai és gazdasági értelemben is maguknak kívánták fenntartani a vezető szerepet. A gyors meggazdagodás a hódítók között is fokozta a szociális feszültségeket, s a mértéktelen haracoslási vágy az állam katonai és politikai stabilitására is veszélyessé válhatott. *Omár politikája* ezeknek a gondoknak a megoldását célozta: az új gazdasági-társadalmi alapelveket a kalifa 637-ben kiadott *Dzsabijai Alkotmánya* szabályozta. Az elgondolás lényege az volt, hogy a hódítók *magántulajdonnal nem rendelkező katonai kasztot* alkossanak, a birodalom bevételeiből pedig *központi elosztási rendszer* közvetítésével részesüljenek. Omár rendelkezése értelmében magas járadék illette meg a próféta családját, a muhadzsirún és az anszár leszármazottait, míg az egyszerű harcosok katonai erényeiknek megfelelő juttatásban részesültek.”²⁴

Omár intézkedései többnyire nem érték el a kívánt hatást: *az etnikai elkeveredés, a magántulajdon megjelenése az arabok között és ezzel együtt a vagyoni differenciálódás, valamint az iszlámra áttérő nem arabok mozgalma az egyenlő jogokért* hamarosan kikezde a kalifa által kiépített rendszer alapjait és a VII–VIII. század nagy társadalmi mozgalmaihoz vagy a társadalmi törekvéseket megszólaltató vallási irányzatok megjelenéséhez vezetett.

Omárt az agg Oszmán követte, de 656-ban gyilkosság áldozata lett. Utódja Ali meglehetősen elnézéssel kezelte a kalifa gyilkosait – hiszen végső soron nekik köszönhette kalifaságát – és ez a nagyvonalúság vezetett végül is Szíria kormányzójának, az omajja törzsbeli Moávijának fellépéséhez és az Omajjád-dinasztia hatalomra kerüléséhez.

A hetedik század közepére a nomád törzsi-nemzetségi szervezet és egy mind kizárólagosabbá váló gazdasági tevékenység, a közvetítő kereskedelem közti egyre éleződő ellentmondás feloldódott és a hagyományos törzsi társadalom meginduló átformalódásával létrejött az akkori világ vezető hatalma, az arab világbirodalom és vele szinte egyidejűleg Mohammed tevékenysége nyomán az iszlám vallás.

A *kereskedelmi tevékenység* képezte a birodalom gazdaságának alapját. A levantei kereskedelmet az arab kereskedők bonyolították le, hatalmas területek között játszották az összekötő szerepét, keleten eljutottak Indiáig, Kináig, behatoltak Afrikába, szállították a Pireneusi-félszigetre és Dél-Európába is.

Annak ellenére, hogy az arab területek kereskedelmi élete igen élénk volt, több ezer tevéből álló karavánok vonultak az utakon, *az iszlám felvétele előtt az arabok nem vertek saját pénzt*. A környező államok pénzeit használták: a bizánci aranyat, a szasszanida ezüst dramokat (amelynek előlapján a császár portréja, hátlapján két álló alak között tűzoltár látható) és mindenféle létező, jórészt bizánci rézpénzeket. A választott kalifák sem teremtették meg az önálló iszlám pénzt, ám az újonnan meghódított területeken talált pénzveredéket tovább üzemeltették, rendszerint az eredeti szakképzett személyzettel.

Az iszlám terjeszkedésével ez a kereskedelem mind óriásibb birodalom keretében folyt. Kiterjedt Afrika atlanti-tengeri partjaitól az Ibériai-félszigeten keresztül egészen a nagy kínai falig, a Volga felső folyásától a Szahara déli részéig, sőt egészen Madagaszkár szigetéig is.

Míg a rómaiak megvetették a kereskedőket, az arab világban a kereskedőket hősként, az uralkodók barátaiként, okos, világlátott emberekként ábrázolták, akik szívesen számoltak be színes elbeszélésekben utazásaikról. Az arab birodalomban egészen a

XVI. század közepéig elsősorban a külkereskedelemmel, az indiai kereskedelemmel foglalkoztak, és ezt a kereskedelmet pénz közvetítésével bonyolították le.

Mivel a mohamedán vallás tiltotta emberi képmás ábrázolását, az arab érméken csak feliratok szerepeltek. Az uralkodók nevét és a veretés helyét írták fel az érmére.

Az arab érméket nagy értékállandóság jellemezte. Nemesfémtartalmuk hosszú ideig változatlan maradt. Az arab uralkodóknak nem jutott eszükbe, hogy érmerontással juszanak különleges uralkodói bevételekhez. Szükségük sem volt erre, mert számos biztos pénzforrás állt rendelkezésre.

Fontos volt, hogy az érme külföldön is megőrizze teljes értékét. Erre annál is inkább szükség volt, mert hiszen a kereskedelmi hitel hosszú láncolata kapcsolta egymáshoz a bel- és a külföldi kereskedőket, és ilyen körülmények között elengedhetetlen, hogy fizetési kötelezettségének mindenki pontosan és teljes értékben eleget tegyen. Aki egyszer megszegte adott szavát, az többé nem kaphatott hitelt.

Az arab kereskedők az egész hatalmas iszlám területen biztonsággal számíthattak arra, hogy partnereik vendégszeretően fogadják és pénzügyileg is támogatják őket. Ez nemcsak a hagyományos vendégszeretet miatt volt így, hanem azért is, mert a kereskedők a jövőendő üzleti kapcsolatok reményében támogatták bajba jutott társukat.

A pénzreform előtti arab pénzek az addig használt bizánci és szasszanida pénzek mintájára készültek. Bizánci mintára két igen ritka arany dínár típusú eltekintve 40 numiás bronz pénzeket vertek 635–695 között, Észak-Mezopotámia, Szíria és Palesztina területén. Első pillantásra kifogástalan bizánci vereteknek látszanak, de a keresztény szimbólumok mellett fokozatosan arab feliratok is feltűnnek rajtuk. Rendszerint a verdehely arab írású neve, de később a kalifa neve is. A legfontosabb verdék Alexandria, Antiochia, Tiberias, Damaszkusz, Jeruzsálem, Baalbek, Hims, Tartus és Aman voltak. Jeruzsálem római nevét Aelia Capitolinat az arabok Iliya-ra torzították, kiegészítve a provincia nevével Iliya Filisztin-ként jelenik meg a pénzeken. Az iszlám érmelesben a bronzpénzek speciális szerepet töltöttek be, csak a helyi, piaci forgalom igényeinek kielégítésére készültek.

A pénzforgalomban elfoglalt különleges szerepük részletes ismertetésére a pénzreform kapcsán még visszatérünk.

A szasszanida dramok előlapján a császár portréja, hátlapjukon két álló alak között zoroaszterianus tűzoltár látható. E pénzek fő jellegzetessége a széles, 6–10 mm közötti sima mező az éremképek körül. Az új hatalom ezt az üres helyet, amely szinte kínálja magát, használta ki az érem „iszlamisálására”. Először Allah nevét, majd a biszmillah-al kezdődő formula egy részét találjuk az éremképen kívül sima mezőben. Az arabok a dramok eredeti 3,906 g-os átlagsúlyát változatlanul hagyták. Az első arab-szasszanida pénzeket III. Yezdegird végső veresége, 651 után verték. Nyilvánvaló, hogy sem a bizánci sem a szasszanida pénzek ábrázolásai nem feleltek meg az új vallás kívánalmainak, s így csak idő kérdése volt, hogy mikor születik meg az igazi iszlám pénz.

(Az igazi arab pénz megteremtése és az új pénz bevezetése) Abd-el Malik Kalifa idején négy évig tartó kísérlet eredményeként jött létre a céllal, hogy a bizánci aranyakat az iszlám forgalomból kiszorítsa. Abd el-Melik AH 73 (AH=hidsra naptár szerint)⁵ kerül a Herakliusz féle háromalakos bizánci aranyak mintájára veretett „kereszténytelenített” aranyat, az iszlám hitvallást, a kalimát téve a hátlapi körirat helyére.

Az új arab aranypénz a *dínár* lett, a római denáriusból 4,21 g súlyban. Az első dínárok rendkívül ritkák, valószínűleg csak 696 vége felé, a ramadan ünnepek után készülhetett (AH 77). Megjelenésük átütő sikert aratott a hívők körében tisztán vallási jellegük miatt, és ez vezetett nagy tömegű verésükhöz AH 78 és AH 79-ben. Az ezekből az évekből

származó dinárok meglehetősen gyakoriak. AH 79-ben megjelent az iszlám ezüstpénz, a *dirhem* is, neve a görög drachma átvételéből ered, ámbar a pénzek lényegében a vékony lapkára vert, széles perzsa pénzekhez hasonlítanak inkább. A legelső dirhemek súlya 2,60 g volt, de igen rövid időn belül ezt 2,97 g-ra emelték, és ez a súly maradt a továbbiakban használatban. Az emelt súlyú dirhemből 20 drb ért egy arany dinárt. A pénzek csak feliratok vannak, melyek két részre oszthatunk. Az első csoportba a vallási feliratok. Korán idézetek tartoznak. A felirat második része tartalmazza a tudomány számára fontos, adatokat a verés idejét és helyét. A pénz előlapjának középső mezejében az iszlám hitvallást találjuk: *Nincs Isten az Istenen kívül, Ő egyedüli, Nincs társa neki*. A körirat a kezdő szaváról Bismillah néven ismeretes, és a verés helyét és idejét közli.

Forrása: Isten nevében ez a dirhem (v. dinár) ...-ben veretett ... évben. A hátlap körirata a Korán 9. szúrájának 33. verse, a középső mezőben a 112. szúra olvasható. Ez az ún. omajjad szimbólum amely minden pénzükön megtalálható, még a Spanyolországiakon is egészen 912-ig. III. Abd-el-Rahman uralkodásáig.

A következő évszázadokban végbement változások ellenére az iszlám pénz jellemzői változatlanok maradtak. Az előlapon lévő szöveg az Isten egységét és egyedülvalóságát hirdette. A hátlap szövege kezdetben a szentháromság keresztény doktrínájával vitakozott. Ezt i. sz. 750-ben a „Mohamed, Allah küldötte” felirat váltotta fel. E szövegek elnevezése *saháda* vagy *kalima*. A legtöbb pénzermén feltüntették a pénzverde nevét és a verés dátumát. A következő változtatást az Abbászida kalifa, al-Mamún (i. sz. 813–833) rendelte el, aki egységesítette a később sok száz éven át fennmaradt pénzrendszert. Az Abbászida kalifátus területén a világi uralkodók ugyanazt az érmetípust a XI. századig, Iránban és Irakban egészen a XIII. század közepéig megtartották, ezzel jelezték hűségüket az Abbászida kalifákhoz, az iszlám vallás vezetőihez. A kalifa jelentősége, mint „Isten földi helytartója”, századokon át megmaradt, annak ellenére, hogy tényleges hatalma egyre kisebb lett, a különböző iszlám tartományok független dinasztiák uralma alá kerültek. Mégis a kalifa biztosította a legitimitást a muszlim világ uralkodói számára, akik formálisan rendszerint tőle kapták uralmuk szentesítését, és ezért nevét a sajátjuk mellett feltüntették a pénzeiken.

Az iszlám világban az érmék fizetőeszköz voltak mellett, felirataik révén, összetett üzeneteket hordozó politikai és vallási funkciót is elláttak. A pénteki imákban (*hutba*) az uralkodó nevével együtt említett pénzvetés (*szikke*) az iszlám szuverenitást jelképezte. Az új uralkodók a hatalom átvételét gyakran azzal is hangsúlyozták, hogy saját nevükkel bocsátottak ki pénzt. Az új területek meghódítói sem tettek másként, miközben a feliratok az uralkodó vallási orientációjának jelzésére is szolgáltak. A szunniták, akik a mindenkori kalifát tekintik az iszlám fejének, a reformot követő vallási üzeneteket használták, a síiták, például a Fátimidák (i. sz. 909–1170), akik mindig Ali soron következő leszármazottját tartják vezetőjüknek.

Az iszlám pénzek készítéséhez aranyat, ezüstöt és rezet használtak. Az első iszlám uralkodók nem könnyen jutottak aranyhoz. Az Omajjádok korai korszakában az arany alapvetően bizánci érmékből és elkobzott vagyonokból került ki. Ismeretes, hogy a VIII. században Medinától délkeletre, Hidzsázbán, rövid ideig működött aranybánya, de a muszlim világ számára a nemesfém igazi forrása Afrika volt. Az afrikai arany a IX. századtól kezdve lassan, de biztosan hozzáférhetővé vált. Az iszlám birodalom keleti vidékein egyre több olyan pénzverdeben készült aranydinár, ahol korábban csak ezüstpénzeket vertek. Az észak-afrikai Almoravida-dinasztia 1062-es inváziójáig a Szaharában folytatott aranykereskedelmet a ghánai királyság tartotta a kezében. Timbuktaban előállítottak ugyan valamennyi fémöntvényt, az aranyat azonban legfőképpen por alakban szállították

Észak-Afrikába, ahol dinárt vertek belőle. Az aranykereskedelem fejlődéséből elsősorban az észak-afrikai, valamint a spanyolországi iszlám fennhatóság alatt álló városok húztak hasznot. A X. század végén a földrajztudós Ibn Hakal becslése szerint a nyugati útvonalon fekvő Szidzsilmasza városának ura évente 400 000 dinár (1,7 tonna arany) bevételre tett szert, melynek javát a kereskedelem adta. Egyiptom a Fátimidák alatt (909–1171) azért gazdagodott meg, mert könnyen hozzájutott az afrikai aranyhoz, s így fontos szerepet játszott a nemzetközi kereskedelemben. Az észak-afrikai és egyiptomi pénzverdek szudáni aranyból annyi dinárt állítottak elő, hogy a Földközi-tenger vidékének legerjedtebb fizető eszközévé tették.

(A vallás és a pénz hatalma) Az iszlám gondolkodás nem válik szét világi és vallási szférára, és főként nem korlátozódik a hitbéli dolgokra, hanem az élet minden területére egyaránt érvényes és kötelező magatartási szabályrendszert jelent. Ennek szerves része a jogrend is, amelynek meghatározó elveit és szabályait az emeli a muszlimok szemében az ember alkotta szabályok fölé, hogy hitük szerint kinyilatkoztatásból származnak. Törvényei nem kötődnek földi jogalkotónak a törvényen, hivatalon, hatalmon alapuló tekintélyéhez, hanem forrásuk a Próféta tanítása, az ő ítéletei és példamutatása, ezért abszolút érvényűek és főként megkérdőjelezhetetlenek. Egyaránt szabályozzák az emberek viszonyát Istenükkel, valamint egymással, a követendő etikai és a társadalmi normákat, és úgyszintén azt is, amit a nyugati felfogás polgári, illetve büntetőjogként kezel. Ahol pedig a fejlődés nyomán olyan kérdések, problémák merülnek fel, amelyekre a kinyilatkoztatott elvek, szabályok közvetlenül nem adnak útmutatást, a muszlim jogtudósok joga és feladata, hogy azokat értelmezés segítségével ezekre is kiterjesszék.

Igen karakteresek az iszlám gazdasági elvei. Az alap, hogy *minden vagyon az Istené*, az emberek és cégek pedig csak kezelői annak, és minden gazdasági tevékenységükben, ügyleteikben is maradéktalanul be kell tartaniuk a vallás előírásait. Mindenkinek, *aki a tevékenysége részén haszonhoz jut, a köz javát kell szolgálnia*, az így keletkező haszon egy meghatározott részét a közjólétre, illetve jótékonyásra kell fordítania. A Korán kimondja, hogy akik elfogadják Isten szavát, ebből adódóan közösséget (umma) alkotnak, és e közösség tagjai kölcsönösen szociális felelősséget is viselnek egymásért. Az igaz muszlimnak ezért segítenie kell az övénél rosszabb sorú hittestvéreit, jövedelme bizonyos részét azok segítésére kell felhasználnia. Nagyon józan és pragmatikus ennek az elvnek a „makrogazdasági” megjelenése: az iszlám nem követeli meg az igazságosság és egyenlőség nevében a javak egyenlő elosztását, viszont előírja, hogy az államnak kötelessége biztosítani a polgárai számára, hogy a szegények is képesek legyenek méltósággal és megelégedettséggel élni szellemi és anyagi életüket. Mai, nyugati szemléletünkkel ez bizonyos alapellátási kötelezettséget jelent, ami kétségtelenül igen jelentős stabilizáló erő, ha működik – más kérdés, hogy valóban működik-e.

„Az iszlám egyszerre volt vallás és politikai rendszer. A következő évszázadok során, miközben birodalmak jöttek létre, és hullottak darabokra, az iszlám széles területen terjedt el. Üzenetének lényege – hit az egy Istenben és küldöttében, Mohamedben, a „próféta pecsétjében” – képes volt megőrizni az egységét időn és téren át. Kezdetben az iszlám kalifátusnak össze kellett békítenie az Isten és a világi lét egymással versengő „szükségeit”.

Ez a feszültség érződött az iszlámnak általában a pénz és maguk az érmék iránti viszonylatában is.²⁶

Már az iszlám korai korszakaiban világosan megnyilvánult *bizonyos fenntartás a pénz hatalmával kapcsolatban*. A Korán több helyen figyelmeztet: „Jaj minden rágalmozónak,

gáncsoskodónak, aki vagyont gyűjt, és újra meg újra megszámlolja, és azt gondolja, hogy a vagyona halhatatlanná teszi!” (104. Szúra, v. 13). A pénz alattomosan eltéríti a hívőt az ’igaz útról’: „A vagyon és a fiúgyermek az evilági lét ékességei, ám amik maradandóak, a jócselekedetek, azoknak nagyobb a jutalma a te Uradnál és jobbak a reményeik.” (18. Szúra, v. 46) „A pénz próbatétel elé állítja közösségemet” – mondta a próféta (Ibn Hanbal, 4. Könyv, p. 160).

A pénz hatalmával kapcsolatos mélyről fakadó ellenérzések következményeként a válás megkísérelte visszazorítani a pénz befolyását, és előírt bizonyos feltételeket, melyek között a hívő mohamedán is rendelkezhet pénzzel, ugyanakkor erkölcsileg mégis megmaradhat a helyes úton. Az egyik alapfeltétel, *a kialakuló vagyoni különbségek csökkenésére szolgál a zakat, a szegények számára fizetendő járandóság*.

A zakatot Mohammed zsidó és keresztény szokás alapján vezette be a közösség (umma) fenntartása céljából. Mekkában még csak a rászorulók, a szegények javára történő önkéntes adakozás volt, mely később, Medinában is az adózás alapjául szolgál. A „zakat szolidaritási adót” jelent, igaz csak azok részéről, akiknek van miből adniuk, tehát a gazdagok, a vagyonnal rendelkezők részéről. Azzal a céllal hozták létre, hogy a tehetősek javaik egy részét átadva segítsenek azokon, akik arra ráutaltak, s így tüntessék el a társadalmi egyenlőtlenséget. Meg kell említeni, hogy itt nem a vagyon felosztásáról van szó, hanem a tulajdonos vagyonának csupán 2,5%-áról. A járandósági adó jellegét jól mutatják a követkő számsorok: 4 tevéig nincs adó, 5–24 tevé után 1 juhot, 25–35-ig egy kétéves nösténytevé, 36–45-ig egy hároméves nöstényt, 46–60-ig egy négyéves, 61–75-ig egy ötéves, 76–90-ig két fejős tevé kellett zakatként leadni.

„Meg kell jegyezni, hogy *az iszlám gazdaságban a fogyasztás határozza meg a termelést, mindkettő alapvetően az emberi szükségletek szerint alakul. Az iszlám az utóbbinak három fő csoportját különbözteti meg: alapvető szükségletek, komfort, luxus. Az első kettőt szükségesnek tartja, harmadikat elveti*. Az elméletek ebből a megfontolásból helyezkednek szembe a nyugati fogyasztói társadalmakkal is, mivel az iszlám gazdaságban a fogyasztást is elsődlegesen morális megfontolások befolyásolják, csakúgy, mint az egész gazdasági tevékenységet. A termelés alapvető célja az iszlám gazdasági elmélet szerint is a „gazdasági jólét” biztosítása. A jólét a kapitalizmusban és a szocializmusban alapvetően anyagi kategória, az iszlámban ugyanakkor az általános jólét része, különös tekintettel a morális tényezőre.⁷

„*A muszlim számára nem származik baj abból, ha gazdagodni óhajt, az iszlám nem mondja azt, amit a kereszténység: „könnyebb a tevének átmennie a tű fokán, mint a gazdagnak bejutnia a mennyországba.*”

Ellenkezőleg, a Koránban Allah dicséretesnek, áldásnak tekinti azt, ha valaki meggazdagodik. Ugyanakkor tudni kell, hogy a vagyon (a gonoszságra) félelmetesen nagy csábító erővel bír, és emellett nem minden az anyagi gazdagság.

A gazdagságra való törekedés, ha türelmetlenséggel jár együtt, nagyon veszélyes lehet, hiszen könnyelműsködéshez vezethet a sariával szemben.

(Uzsora (riba), illetve kamat) Az „isteni igazságosság” mindig is részét képezte a kamat és különösen az uszora eltiltása. A Próféta fellépése előtt több mint félezer évvel Lukács evangéliuma (6,35) ezt írja: „adatok kölcsönt és semmi viszonzást ne várjatok” (igaz, ez „Az ellenség szeretete” című részben van, amelyben az alázatnak szinte képtelenségig fokozott megnyilvánulásai vannak). A kérdéssel az Ószövetség is foglalkozik. A Lukács-evangélium előtt negyed évezreddel keletkezett, a Zsinagóga által nem, az Egyház által viszont elfogadott „Jézusnak, Sirák fiának a könyve” (29. fejezet) nemcsak

a kölcsönnel („*Aki másnak kölcsönt ad, irgalmat gyakorol... Adj kölcsönt... és fizessd vissza idejében*”) foglalkozik, hanem az alamizsnával („*karold fel a szegényt, ne menjen el tőled soha üres kézzel*”) is. Ezek a megjegyzések legalább újabb félezer évvel korábbi parancsokra mennek vissza. „A kivonulás könyve” kifejezetten a kamatmentes kölcsönről beszél (22,24): „*Ha a ... szegénynek... pénzt kölcsönzöl... Ne követelj tőle kamatot. A leviták könyve (25,36), Mózes könyve, a Második Törvénykönyv – más, ismertebb néven: a Deuteronomium – (15,8–11) stb. is foglalkozik a kamat és az alamizna kérdésével. Ez utóbbi mondja ki a máig érvényes igazságot: „Mindig lesznek szegények a földön” (15,11), ezért parancsolja meg az Úr, hogy „nyisd meg a kezed... a szűkölködő és szegény előtt”. Egyébként a *Talmud rendkívül szigorúan veszi a kamat tilalmát* még az idegennel szemben is: az uzorást sehol sem ítélik meg szigorúbban, mint a rabbinikus irodalomban, amely azt tanítja, hogy *az uzorás a tolvajjal egyenlő*. A kereskedelem általában cseppet sem kevésbé elítélendő bűn volt, mint a pénzzel való kereskedelem: *homo mercator vix aut nunquam potest Deo placere – a kalmár sohasem tehet Isten kedvére –*, ami azonban egyáltalán nem gátolja meg a korabeli országokat, hogy kereskedjenek (amire a IX. századi velencei dózsák és a XI. századi Brugge nagy patríciusai egyaránt jó példát mutatnak). Bár a papok számára az uzora mindig is tiltott volt (sőt, az egyház a XI. századtól világi személyeknek is megtiltotta), a vásárok időtartamára az egyház nemcsak a kamat, hanem még az uzora tilalmát is felfüggesztette.*

Az uzora tehát a Próféta fellépése előtt legalább egy évezreden át gyűlölet és megvetés tárgya volt. Ez a tilalom az iszlám egyik legtöbb vitára és félreértésre alapot szolgáltató része. Elvileg kölcsön esetén minden olyan pénzbevétel (uzora, kamat) tilalmát jelenti, amely a kölcsön nettó összegét növeli, a későbbiekben ezt a tiltást az uzorán kívül a kamatra is vonatkoztatták. Tiltása a Koránban több helyen is megtalálható. „Amit a kamatra adtok abból a célból, hogy az emberek vagyonán át növekedjék, nem növekszik Allah szemében; amit azonban zakátként adtok, hogy Allah kedvében járjatok, többszörösen is megnövekszik.” (Korán, 30:39, továbbá még 3:130, 2:278, 279).

A kamat vallási tiltásán alapuló iszlám bankrendszer – a tiltást betartva az utóbbi évek látványos fellendülésének köszönhetően – ma már becslések szerint világszerte több száz milliárd dollárra tehető piacot jelent.

Ennek okaként vissza kell térni az iszlám vallás keletkezésének kezdeti időszakára, hogy megvilágítjuk, miért is tiltja az iszlám a kamatot, szemben más régi vallási-jogi rendszerekkel, hiszen létrejöttekor mint a római, mind a zsidó, mint a perzsa jog ismerte és alkalmazta a kamatfizetést.

Mohamed próféta, miután Mekkából Medinába menekült, több alkalommal vívott önvédelmi háborút a mekkaiakkal. Az egyik mekkai támadás előtt, *624-ben seregének felállításához pénzt kért attól a medinai zsidó közösségtől, amelyik befogadta, és amellyel szövetségi viszonyban élt. A zsidók kamat felszámításával adtak volna pénzt, ami felháborította a prófétát, aki ezért meg is szakította velük a közösségi kapcsolatot*. Csak érdekességként: nemcsak a kamatszámítás tilalma datálódik ettől az időponttól, de az igazhívők számára kötelező ima iránya, a qibla is megváltozott, Jeruzsálemről Mekkára.

Muhammad Szaleh Al-Munaddzsed, az iszlám vallás egyik ismert tudósa szerint: „Allah a Koránban senki más ellen nem hirdetett háborút, csak az uzorakamat szereplői ellen. Allah azt mondta: „Ó, ti, akik hívők lettetek! Óvakodjatok Alláhtól (haragjától és büntetésétől), és engedjétek el a (számotokra) fönntmaradt uzorakamatot (mostantól fogva), ha valóban hívők vagytok. Ha nem teszitek meg, akkor vegyétek tudomásul, hogy Allah és küldötte háborút indít ellenetek.” (2. szúra, 278–279. ája)

A Próféta ügyelt arra, hogy világossá tegye a főbűnt Allah előtt. „Az uzorakamatnak

hetvenhárom kapuja van, a legkisebb olyan, mintha édesanyját venné feleségül a férfi, a legnagyobb kamat pedig a muszlim hírnevét, családját stb. érő rágalmazás.”

Abdullah Ibn Hanzala, Mohamed kortársa írta: „Egy dirhamnyi (ezüst pénzérem) uzsorakamat, amelyet beszed az ember, miközben tudja (hogy ez tilos), több, mint harminchat-szori paráznalkodás.” A hívőnek idegenkednie kell ettől a főbűntől, és el kell utasítania.

Dzsábír, a Próféta másik kortársa mondta: „Megátkozta Allah küldötte az uzsorakamat beszedőjét, kiadóját, lejegyzőjét és két tanúját, ők egyenlők (az átokban).” Mindenki meg van átkozva, aki részt vesz az uzsorakamattal való kereskedésben – a felek, a közvetítők és a segítségadók is.

A leírtakból egyértelmű, hogy mindenki, aki kamattal kapcsolatos ügyekben működik közre, *az iszlám egyik főbűnét követi el a hét közül. Vagyis tilos a kamat meghatározása, lejegyzése, rendezése, átvétele, átadása, letétbe helyezése, megőrzése, s általánosságban tilos abban bárminemű részvétel és segítségadás.*

Magától értetődik, hogy miután a saria is élő, a mindennapi élet valamennyi területén alkalmazandó jog, ezért az európai jogokhoz hasonlóan ismer és alkalmaz kivételeket, a fő szabálytól való eltérési lehetőséget. Allah kinyilvánította, hogy bűnbánatot lehet gyakorolni, és világossá tette ennek módját. Azt mondta az uzsorakamat tulajdonosainak:

„És ha megbánást tesztek, akkor megillet benneteket a tőkétetek, nem jártok el igazságtalanul (azzal, hogy nem kértek tőkéteknél nagyobb összeget), és veletek szemben sem történik igazságtalanság (azzal, hogy nem kaptok a tőkéteknél kisebb összeget)” (2. szúra, 279. ája).

„Akik pedig kamatot szedő bankokba helyezik el a vagyonukat rászorultságból, vagy attól való félelemből, hogy elvész, elrabolják, azok is érezzék kényszerítve magukat, hogy bocsánatot kérjenek Allahtól, és találjanak az iszlám előírásainak megfelelő megoldást. Ha az előbb leírt okok miatt kamatot fizető bankban helyezik el a pénzüket, akkor az iszlám által megengedett módon meg kell szabadulniuk a kamattól. Mondjuk úgy, hogy a szegényekre költik, de nem adományozási szándékkal, mert az adomány, azaz a zakát az iszlám harmadik pillére, ami a gazdagokat kötelezi arra, hogy adományt adjanak a szegények javára. Nem megengedett a kamat hasznosítása úgy, hogy a kamatot kapó azt például a családjára költi, adót vagy kártérítést fizet, kötelező tartást vagy eltartást egyenlít ki belőle.”⁸

Az uzsorával és kamattalalommal kapcsolatos elmondottak vonatkoznak a földtulajdonra is: a muszlim jog szerint a föld nem lehet kizsákmányolás forrása. Mindez a Korán szerint azt szolgálja, hogy „a javak ne koncentrálódjanak a gazdagok kezében” (59. szúra 7. vers). Azok a javak, amelyeknek nincs társadalmi funkciójuk, nem törvényesek: „Mindaz, ami az egekben van és mindaz, ami a földön található, Istené” (2. szúra 284. vers), azaz: az egész muzulmán közösségé (az ummáé).

(Az iszlám bankrendszer működésének elvei) Az iszlám világgazdasági és kereskedelmi gyakorlata mindig is rendkívül fejlett volt. Sokak szerint a térségben sokáig a kereskedelem volt a meghatározó gazdasági tevékenység. (Erre utal például az európai nyelvekben elterjedt csekk szó is, ami a perzsa nyelvből származik.) Már a korai időszakban széleskörűen alkalmazták a szuftadzsát is, ami körülbelül a váltónak felel meg, bár különbözik attól. A *szuftadzsa* három fél közötti tranzakciót közvetített:

„Ez az eljárás abból áll, hogy *A személy egy olyan váltót ad át felhasználásra B-nek, amelyben egy másutt élő harmadiktól, C-től azt kéri, hogy előlegezzon B-nek egy bizonyos összeget amelyet neki A legközelebbi alkalommal ugyanilyen módon visszafizet. Tehát B az adott helyen való tartózkodása idején rendelkezhetett a neki szükséges pénzüsséggel*

anélkül, hogy készpénzt magával kellett volna vinnie. Ez a módszer kétségtelenül előnyös volt, jelentőségét azonban nem szabad eltúloznunk, hiszen *kizárólag olyan felek között alkalmazhatták, akik személyesen vagy legalábbis levelezés útján ismerték egymást,* következképp bizonyos területeken belül, korlátozott számú kombinációkról lehetett csak szó. Ezen felül mindez együtt járt egy állandó levelezéssel is, amelynek segítségével az érdekeltek nyomon követhették a követeléseiket.”⁹

Az egyes ortodox iszlám iskolák – éppen a hosszú kapcsolódó kamatfizetés miatt – eltérően ítélték meg a szuftadszát. A kamat ugyanis nem uzsora célú volt, hanem csupán a szállítással járó kockázat elkerüléséből származó előnyért járt. A málikita iskola¹⁰ általában kategorikusan elutasította, a hanafita¹¹ és a sáfiita¹² is csupán néhány esetben, bizonyos körülmények között fogadta el.

A mai iszlám gazdasági gyakorlat egyik központi kérdése a kamatfizetés. Az ortodox jogi iskolák maguk is eltérően viszonyulnak e kérdéshez. A két legelterjedtebb, az iszlám világ mintegy 85%-ában elfogadott hanafita és sáfiita meglehetősen liberális álláspontot foglal el. A málikita és a hanbalita¹³ sokkal szigorúbb, bár manapság ezek is mind gyakrabban tesznek engedményeket. Szemben a legmerevebb nézetekkel, amelyek a kamat bármilyen formáját tilosnak ítélik a kamatot megengedők is csak bizonyos esetekben tartják a kamatot elfogadhatónak, így például *ha a kormány használja a megtakarítások ösztönzésére, a kereskedelem finanszírozásánál, a produktív beruházásokhoz adandó kölcsönöknél vagy egy lehetséges büntetésként.*

Így a kamattilalom miatt jelentős pénzeszközök halmozódtak fel a bankrendszeren kívül, különböző, például a telekspekulációval foglalkozó vállalatokban. Az új, valóban „iszlám” pénzügyi intézetek azonban megkísérlik figyelembe venni az iszlám előírásait. Van azonban egy komolyabb oka is annál, hogy az iszlám államok a sajátos bankrendszer létrehozásával biztosítani akarják pénzvagyonukat, hogy ez által kiküszöbölhető legyen a világ pénzügyei felett rendelkező nyugati és tengerentúli pénzügyi intézetek által okozott bizonytalansági tényező, pl.: embargó; pénzkészletek visszatartása. Ezért visszanyúlnak egy sor olyan eszközhöz, amelyek még *az iszlám előtti karavánkereskedelemben* gyökereznek, melyek a következők:

• **A mudáraba**

Az iszlám nem tiltja, sőt dicséretes dolognak tekinti a gazdagodást. De miből él a bank, a hitelező, ha más által hasznosított pénze után nem számít fel kamatot? Az iszlám erre a kamatszámítástól merőben eltérő megoldást talált, ami látszólagos bonyolultsága ellenére egyszerű, működő és hasznot hozó. Ez pedig a mudáraba. A mudáraba a kereskedelmi ügyletek olyan formája, amelyet az iszlám vallás megenged, és már Mohamed próféta idején is ismert volt. Jelentése a sariában: *meghatározott vagyon átadása egy személynek* (vagy egy iszlám banknak) *azért, hogy az kereskedjen vele.* A felek közötti viszony ebben az esetben nagyjából a Ptk.-ban meghatározott megbízási viszonyra felel meg, a kismértékben keveredik a bizományosi jogviszonnyal. *A mudáraba-ügyletben a megbízó átadja a vagyont, pénzeszközt a megbízottnak azért, hogy azon valamit vásároljon, és azt értékesítse.* Helyettesítheti a vásárlást valamilyen üzletben, vállalkozásban való részvétel is, befektetés formájában. *A szerződő felek szerződéskötéskor meghatározzák a nyereség felosztásának mértékét és a mudáraba időtartamát.* Alapesetben a szerződés lejártá előtt nem lehet felszítani a nyereséget, kivéve, ha ettől eltérően állapodtak meg. Természetesen az előbb leírtak vonatkoznak a veszteségre is.

A mudáraba általában kockázatosabb, de nagyobb hasznot eredményezhet, mint a betéti kamat, mert míg betételhelyezés esetében csak a bank esetleges tönkremenetelével kell szá-

molni, addig a mudárába nagymértékben függ a piaci viszonyok változásától. Ez a módszer adott esetben kiküszöbölheti a betétnek, mint holt tőkének a gazdaságon kívüli szerepét, mivel a mudárába esetében a pénz forog, működik, és nyereséget, igaz, veszteséget is termelhet.

A mudárába – magáról a sariáról nem is beszélve – sokkal szerteágazóbb és színesebb annál, mint ahogyan a tanulmány terjedelme lehetővé teszi a bemutatását.

- **A sirka**

A kereskedők számára a szükséges tőke beszerzése komoly problémát jelentett, a tőkés számára pedig az, hogy hogyan tudná tőkét jól befektetni. Csak elvétve fordulhat elő olyan eset, hogy a kereskedő kizárólag saját áruival kereskedik, általában mások számára is köt üzleteket. A tőke és a munka főképp két módon kerülhetett kapcsolatba egymással. Az egyik a sirka (musáraka) a tulajdonképpeni tőketársaságot jelenti: a tőke és a kereskedelmi javak több személy tulajdonát képezik és a hasznot előre megállapított arányban osztják szét egymás között.

- **A „murábéhe”**

megbízást jelent valaminek a megvásárlására az eredeti költségeknél magasabb, profitot is tartalmazó áron. Az importőr rendszerint felkér egy iszlám pénzintézetet, hogy vásároljon meg valamilyen árut külföldről, majd ő ezt az árut magasabb áron megveszi a pénzintézettől.

A kamat helyett általánosan bevezetni kívánt rendszer a „profit- és veszteségrészesedés”, hiszen az iszlám a kamatot (legalábbis annak bizonyos fajtáit) elutasítja, ám a profitot elfogadja. Ez a rendszer azért is megfelel az iszlám szellemének, mert a partneri viszonyt, a kooperációt erősíti. Teljes bevezetésére eddig még sehol sem került sor, mindenütt a hagyományos rendszerrel párhuzamosan működik. Egy sor ezzel kapcsolatos kérdés és probléma még megoldásra vár. „Egyelőre még nem tisztáztak a rendszer széles körű gazdasági kihatásait, hiszen például aki korábban megtakarított, azt ez a rendszer a beruházásokra, a befektetői üzletében való részvételre ösztönzi. Nem világosak ennek az inflációra gyakorolt hatásai sem. Megoldatlan a fogyasztói hitelek vagy a rövid lejáratú kölcsönök kérdése, továbbá az iszlám bankok külföldi, nem iszlám alapokon álló pénzintézetekkel bonyolított ügyletei. Az Iszlám Fejlesztési Bank például az utóbbi esetben rögzített kamatlábat alkalmaz, az így befolyt összeget azonban külön számlán tartja.”¹⁴

(Iszlám pénzintézetek) A modern „iszlám bankolás” az iszlám világon kívüli régiókban ma még nagyon fiatal szakmának számít – mindössze 30 éve „jegyzik”. Tudományos alapjait Muassam Ali fektette le, aki szinte misszionáriusi elhivatottsággal fogott hozzá 1985-ben az első iszlám pénzügyi konglomerátum, a DMI (Dar Al-Maal Al-Islami, azaz Muszlim Pénzügyi Hivatal) szakmai tekintélyének megalapozásához. E szervezetnek ő egyben alelnöke is volt. Az első „kísérleti” modern iszlám rendszerű bankot Egyiptomban alapították. Létrejött Ahmad El-Najjar nevéhez fűződik, és valójában takarékpénztár jelleggel működött – működése a Mit Ghamr egyiptomi várossal szoros kooperációban kidolgozott nyereségmegosztáson alapult. 1963–1967 közöttre tehető e tevékenysége, ezalatt 9 hasonló bank működött az országban.

1972-ben a Mit Ghamr Takarékpénztár a Nasr Társadalmi Bank részévé vált, majd 1975-ben megalakult az Iszlám Fejlesztési Bank. 1975-ben megnyitotta kapuit az első kereskedelmi bank, a Dubai Iszlám Bank.

„Két évig tartó előkészítő tárgyalások után, 2007 őszén nyithatta meg kapuit az első önálló, iszlám elvek szerint működő bank az európai pénzügyvilág egyik központjában, Londonban. A bank felügyelő tanácsa papokból áll, és – a brit bankjog keretein belül –

kizárólag a saria, vagyis az iszlám törvénykezés szerint irányítják az üzletpolitikáját. A The Islamic Bank of Britain (IBB) csakis az „etikus” befektetések, azaz a Korán, illetve a szunna ide vonatkozó passzusaival összhangban álló üzleti célkitűzések mellett kötelezheti el magát. Az IBB a kamatszedés és kamatfizetés elhagyásán túl a felszámolt üzleti díjakat is előzetes megállapodás tárgyává teszi. Ezen kívül nem finanszíroz dohány-, szesz- vagy pornóiparral kapcsolatban álló vállalkozásokat. Mindez némileg meghosszabbítja a befektetések elbírálásának átfutási idejét, hiszen a bizottság tagjainak minden egyes ügyletet külön-külön meg kell vizsgálnia.^{15, 16}

A fentieket megelőzően a hetvenes években a nyugati világban is gomba módra szaporodtak a különböző pénzügyintézetek, bankok és alapok.

Így a svájci UBS bank – követve néhány nyugati riválisát – kiterjesztette tevékenységét egy új piaci szegmensre: az iszlám jogrend, a saria előírásainak megfelelő iszlám banki tevékenységre. Ennek érdekében létrehozta a százszázalékos tulajdonában lévő Noriba Bankot, amely Bahreinben, az iszlám bankok legjelentősebb Perzsa-öböl menti központjában nyílt meg. Svájc első számú bankjának – és a világ egyik legnagyobb vagyongazdálkodójának – számító UBS lépése is jelzi, hogy a nyugati bankóriások nem akarnak kívül maradni az egyes becslések szerint 250 milliárd dolláros piacon.

Évi 10-15 százalékkal bővült az iszlám banki piac az utóbbi egy évtizedben – állapítja meg a Londonban megjelenő The Middle East havi szaklap –, és a növekedés különösen 1999 óta gyorsult fel: három évvel ezelőtt még csak 100 milliárd dollárra taksálták az iszlám pénzügyi termékekbe befektetett összeget. Szakértők úgy vélik, hogy az iszlám banki szektor a következő években is 12-15 százalékkal nőhet. Az amerikai Merrill Lynch befektetési bank és tanácsadó cég egyik vizsgálata szerint ugyanis a Közel-Keleten 220 ezer befektető 1300 milliárd dollármű, hagyományos módon – részben az Egyesült Államokban és Európában – befektetett vagyonnal rendelkezik. Egyes előrejelzések azt feltételezik, hogy a világ népességének ötödét adó muszlimok egy évtizeden belül megtakarításaik 40-50 százalékát iszlám befektetési formákba helyezik – amennyiben találnak olyan iszlám banki szolgáltatásokat, amelyek versenyképesek a nyugati hagyományos termékekkel.

Nemcsak iszlám területeken alakultak ki ilyen pénzügyintézetek: 1978-ban Luxemburgban kísérletképpen létrehozták az iszlám Pénzügyi Házat, amely azóta is kiválóan működik. Siker koronázta a hasonló próbálkozásokat Svájcban, Dániában, Nagy-Britanniában, Ausztráliában és az Egyesült Államokban. Míg a nyugati pénzügyintézetek egy része nem bajlódik az iszlám pénzügyi szolgáltatásokkal – a 2001. szeptember 11-ei terrortámadás óta pedig még inkább ódzkodik a muszlim világgal való kapcsolatoktól –, a legnagyobbak közül az amerikai Citibank, a JP Morgan/Chase és a Goldman Sachs, a HSBC, a holland ABN Amro, a francia BNP Paribas és Société Générale, a német Commerzbank és Deutsche Bank, valamint a japán Nomura igen aktív az iszlám banki szektorban. Ma mintegy ötven országban több mint 200 iszlám bank, illetve nem bank jellegű pénzügyintézet működik.

Jelenleg 55 fejlődő és feltörekvő országban találkozhatunk az iszlám bank- és pénzügyi rendszerrel. Ezen túlmenően 13 egyéb országban is működnek iszlám pénzügyintézetek, úgymint Ausztráliában, a Bahamákon, Dániában, az Egyesült Államokban, Guernsey-n, Jersey-n, Írországon, a Kajmán-szigeteken, Kanadában, Luxemburgban, Nagy-Britanniában, Svájcban és a Virgin-szigeteken¹⁷ Az iszlám bankok egyes iszlám országokban kizárólagosan (Irán, Pakisztán és Szudán), más iszlám országokban a hagyományos bankok mellett működnek, míg a nyugati országokban számuk nem jelentős, illetve hagyományos kereskedelmi bankok iszlám részlegeket, iszlám fiókokat hoznak létre. Utóbbira példa a Barclays Bank közeljövőben létesítendő fiókja.¹⁸

(*A bankrendszer működése a gyakorlatban*) A vallási és erkölcsi alapon történő befektetések új pénzügyi termékeket hívtak életre. Olyan befektetési alapokat, portfóliókat és teljesítményük méréséhez szükséges indexeket, amelyek megfeleltek a vallás elvárásainak.

Az iszlám bank működésének előfeltétele az Iszlám Tanácsadó Testület létrehozása. Ezek öröködnék az iszlám elvek betartása felett, *funkciójukat, feladatköreiket* tekintve alapvetően ugyanúgy működnek, mint az egyéb bankok, azzal a különbséggel, hogy a saria, azaz az iszlám törvénykezés hatálya alá esik tevékenységük. A lényeges eltérés ugyanakkor abban rejlik, hogy a bankok megosztják a nyereséget és a veszteséget is a betétesekkel. Az iszlám bankrendszer központi gondolata a pénz utáni jövedelem, vagyis a kamat szedésére vonatkozó korlátozás. Ezt az eredetileg vallási és mára az iszlámon kívül már egyetlen világvallásban sem részletesen és egyértelműen tiltott tevékenységet a világi vezetők által hozott törvények oldották fel az évszázadok során, és korszakonként változó módon különböztették meg, mértéke alapján, a tisztességes kamatot az uzsorától.¹⁹

Az iszlám bankok négyfajta számlát vezetnek.

Folyószámla. E számlával kapcsolatban a bankok lebonyolítják a fizetéseket, a kliringforgalmat, váltó- és utazásicsekk-szolgáltatást nyújtanak, de nem foglalkoznak hitelkártyákkal, bankkártyákkal. E szolgáltatásokért a bankok általában nem számítanak fel díjat. Nem fizetnek kamatot, mivel az e számlán elhelyezett betéteket a bankok nem helyezhetik ki profit- és veszteségmegosztási ügyletek keretében.

Takarékszámla. E számlák hasonlítanak a hagyományos kereskedelmi bankok takarékszámáihoz. A különbség az, hogy a bank nem fizet a betét után előre meghatározott kamatot. Az ügyfél számára a következő lehetőségeket nyújtják. 1. Az ügyfél beleegyezését kéri, hogy a bank saját kockázatára befektethesse az összeget, és az ügyfél részesedik a profitból. 2. Ingyenes hitelként helyezik ki, az ügyfél vagy pénzbni, vagy nem pénzbni kedvezményben részesül. 3. A takarékszámát integrálják a befektetési számlával, és az ügyfél a mudaraba szabályai szerint részesedik a profitból, illetve viseli az esetleges veszteséget.

Befektetési számla. E számla tulajdonosai részesednek a profitból a mudaraba szabályai szerint. A takarékszámától annyiban különbözik, hogy magasabb a befektetett összeg minimuma, hosszabb a betét lejáratra, a befektető elveszti befektetése egészét vagy egy részét a bank veszteséges működése esetén. A befektető adja a tőkét, és a bankot tekintik a vállalkozónak.

Különleges befektetési számla. Szintén a mudaraba szabályai szerint működik. Szereplői nagybefektetők és a nagy pénzügyintézetek. Erről a számláról meghatározott projekteket finanszíroznak. A befektető választhat a bank által finanszírozott projektek közül. Minden egyes különleges befektetési számlánál külön állapodnak meg a profitból való részesedésből. A profit nagysága a beruházás sikerességétől függ.

Az iszlám bankok igen fontos felelősséggel tartoznak a társadalomnak. Az iszlám bankrendszer szerint a tőke felhasználása vallási cselekedet, amely kizárólag az Isten által elfogadható célokat szolgál. Az iszlám jog tiltja a szerencsejáték minden formáját is, és e tilalom alá sorolja az olyan ügyleteket, befektetéseket is, amelyek hozamának alakulása túlnyomó részt a véletlentől függ. A spekulációs célú tőzsdéi befektetést, és még inkább a határidős ügyleteket, hazárdjátékoknak tekinti, és tiltja.

Hosszan lehetne még sorolni az iszlám bank működési elveit, mechanizmusát. Itt is jelen van a biztosításnak egy bizonyos formája, a vagyontárgyak megőrzését szolgáló banki funkció, a speciális vegyes vállalatok létesítése, egyfajta részvény-kibocsátási tevékenység. Minden egyes ügyletfajtának a lényege azonban, hogy ugyan elvbe a bankok nem számíthatnak fel kamatokat, de számos kibúvó létezik, ami kamatnagyságú hasznot hoz a bankoknak, csak éppen más név alatt számolják el. A lényegi különbség a nem iszlám bankokhoz képest, hogy az ügyletek *részesülnek a bank hasznában, de veszteségeiben is osztoznak.*

A másik nagyon lényeges különbség, hogy az *iszlám bankok elsősorban a kisvállalkozásokat* finanszírozzák, úgy is lehetne mondani, a „szegények” bankja, és ezzel valójában szociális funkciókat is betölt.

(*Az iszlám bankok problémái*) Az iszlám bankok gyakorlatában jelentkező fő problémákat a következőkben foglalhatjuk össze.²⁰ Nem alakult ki az iszlám bankügyeket átfogó szabályozó- és jogi rendszer. A kamattiltása miatt nem alakulhat ki egy olyan fedezeti (hedging) rendszer, mint a konvencionális bankrendszerű országokban, amely csökkenti a kockázatot. A bankközi piac hiányos, illetve korlátozott volta nehezíti az iszlám bankok működését. Az iszlám elveknek megfelelő számviteli szabályok hiánya a nyugati számviteli szabványok átvételéhez vezet, amelyek nem követik megfelelően az iszlám bankok gyakorlatát. Ez, valamint a képzett számviteli elemzők hiánya nehezíti az áttekintést, az információk megszerzését, a monitoringtevékenységet. A különböző iszlám országokban nem egységesen értelmezik a bankok gyakorlatát érintő vallási elveket. Mivel nincs általánosan elfogadott vallási hatóság, az egyes iszlám bankok vallási jogi bizottságokat alkalmaznak. Előfordulhat, hogy azonos termékeket, illetve tevékenységeket e bizottságok eltérően értékelnek, így nem beszélhetünk az iszlám banki termékek, illetve az iszlám banktevékenység egységes definíciójáról. Az iszlám bankrendszer hátránya, hogy kevés kivételtől eltekintve, nem érvényesül a központi bank „végső hitelező” (lender of last resort) funkciója. Tovább nehezíti a helyzetet az iszlám banktermékek másodlagos piacának hiánya.

Problémát jelenthet az iszlám bankok gyakorlatában, hogy a profit- és veszteség-megosztási rendszer keretében a hozamszámítás nehézkessége miatt nehezen oldható meg a rövid lejáratú ügyletek finanszírozása, de olyan véleménnyel is találkozhatunk, hogy hosszú lejáratú finanszírozás valójában nincs.²¹ Továbbá probléma az állami költségvetés finanszírozása. A nyugati országokban az állam jelentős hitelfeltevő, a kamattiltalma az iszlám országokban megnehezíti a költségvetés finanszírozását.

Az iszlám bankrendszer előnyeinek felsorolása mellett éles politikai és ideológiai kritikával is találkozunk: „...az iszlám bankok, amelyeket muzulmán tőkések alapítottak, középkorból származó vallási pénzügyi megoldások, mint jogi eszközök segítségével kizsákmányolják a kis megtakarítással rendelkezőket. Az iszlám bankok részvényesei kockázatos vállalkozásokba fektetik be a kisbetétesek pénzét, azzal a céllal, hogy magas profitra tegyenek szert anélkül, hogy saját vagyonukat kockáztatnák.”²²

(*Összegzés*) Az utóbbi időben rohamosan nőtt az iszlám bankok száma. A bankok növekvő száma és az iszlám bankrendszer sajátosságai ráirányították a figyelmet e témára. Néhány országban az iszlám bankok kizárólagos szerepet játszanak, más országokban párhuzamosan működnek a konvencionális bankokkal. Nyugati országokban, az ott élő muzulmán lakosság ügyfélként való megnyerésére a konvencionális bankok, köztük multinacionális bankok is iszlám fiókokat, „iszlám ablakokat” nyitottak.

Az iszlám bankok tevékenységének vallási alapját a kamattiltatás és a kamattiltatás jelent. A vallási előírások ösztönzik a kereskedelmet és a vállalkozást, és nem tiltják a hasznot, illetve a haszonból való részesedést. Így a bankok a profit- és veszteség megosztási műveleteket és egyéb vallási normákkal megegyező finanszírozási formákat alkalmaznak. Itt már megoszlanak a vélemények, hogy egyes finanszírozási formák, a költség plusz (mark up), a lízing stb. nem jelentenek-e burkolt kamattiltatást. Konzervatív muzulmán tudósok ezt nem tartják kívánatosnak, modernebb felfogásúak elfogadhatónak tartják. Ez azért is fontos, mert a tanulmányokból kiderül, hogy a profit- és veszteség megosztási formák részaránya csökken, és nő az egyéb finanszírozási formák jelentősége.

A tanulmányunk fontosnak tartja az iszlám bankok nemzetközi terjeszkedését, egy Londonhoz hasonló iszlám nemzetközi pénzügyi központ kifejlődését. Ezt megnehezíti, hogy nem egységes a vallási előírások pénzügyi értelmezése, az egyes országokban, illetve az egyes bankokban működő vallási jogi bizottságok különbözőképpen ítélnek meg egyes műveleteket. Különböző az egyes muzulmán országokban a központi bankok és a bankfelügyeleti hatóságok szerepe is.

Bár az utóbbi időben az iszlám bankok számának gyors növekedése és tevékenységi körük bővülése bebizonyította, hogy életképesek, mind az előttük álló megoldatlan elméleti kérdések, mind a gyakorlatban jelentkező problémák azt jelzik, hogy tevékenységüket, fejlődési irányukat a továbbiakban is elemezni kell.

IRODALOMJEGYZÉK

- Abd'Allah, Umar: *Malik's Concept of Amal*. Dissertation. University of Chicago (1978).
- Ahmed, Manzooruddin: 'The Classical Muslim State', *Islamic Studies*, 1. No. 3. (1962).
- Aggarwal, Rajesh K. – Tarik Yousef: Islamic Banking and Investment Financing. *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 32. No. 1. 93–120. p. (2000).
- Ali, Molana Mohamed: *The Religion of Islam*. National Publication and Printing House, U.A.R.
- Anthony Sampson: *A pénzkölcsönök*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest (1984).
- Anthony Sampson: *A hét nővér*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest (1978).
- Askari, Hossein-Iqbal, Zamir: *Opportunities in Emerging Islamic Financial Markets*. Banca Nazionale del Lavoro, No. 194. September, 255–282. p. (1995).
- Balázs Judit: Az iszlám bankrendszer. (Tanulmányok a neoliberais pénzügypolitika figyelmébe.) *Valóság*, 2011/1. szám, Budapest (2011).
- Benke József: *Az arabok története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest (1987).
- Bernard Lewis: *Az iszlám válsága*. Európa Könyvkiadó, Budapest (2004).
- Bosworth, C. E.: *The Islamic Dynasties*. Edinburgh (1967).
- Chapra Muhammad Umar: *The Islamic Welfare State and its Role in the Economy*. In: Ahmed, Kh. – Ansari, Z. J. (Szerk.) (1979).
- Claude Cahen: *L' Islam des Origines an Début de L'empire Ottoman*. Paris, Bordas. (1970).
- Codrington, O.: *A Manual of Musalman Numismatics*. London (1904).
- Development Centre Studies Arab and Islamic Banks Traute Woklers schef OECD, Párizs (1983).
- Enayat, Hamid: *Modern Islamic Political Thought*. University of Texas Press, Austin (1982).
- Gecse Gusztáv: *Vallástörténet*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest (1980).
- Gecse Gusztáv: *Bibliai történetek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest (1971).
- Gergely Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest (1982).
- Goldziher Ignác: Az iszlám omajjadok bukásáig. *Nagy képes világtörténet. IV. kötet*. Budapest (1900).
- Goldziher Ignác: *Az iszlám*. Magvető Kiadó, Budapest, (1980).
- Homoud, Sami Hassan: *Islamic Banking*. Arabian Information, London (1985).
- Horváth Pál: *A próféta „igazi” utódai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó (1979).
- Iqbal, Muhammed: *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Oxford University Press, London (1934).
- Iqbal, Munavar – David T. Llewellyn: *Islamic Banking and Finance*. Cheltenham, Edward Elgar. (2002).
- Iqbal, Zubair Mirakhor, Abbas: *Islamic Banking*. IMF Occasional Paper, No. 49, Washington D. C. (1987).
- Islamic Banks and the Functions of Universal Banks*. Natinal Bank of Egypt, Economic Bulletin, Vol. 37. No. 3. 213–219. p. (1994).
- Johnson P.: *A zsidók története*. Európa Könyvkiadó, Budapest (2001).
- Jonathan Williams: *A pénz története*. Novella Kiadó, Budapest (1999).
- Joós Ernő: *Isten és lét*. Sylvester János Könyvtár (1990).
- Khalid, Khalid Muhammed: *From Here We Start*, American Council of Learned Societies, Washington, D.C., (1953).
- Khomeini, Ruh Allah: *Islam and Revolution*, Hamid, Algar (translator), Mizan Press, Berkeley, (1981).
- Khomeni, Ruh Allah: Al-Hukúmat al-islami (Az iszlám állam vizarat al-irsad, Tehran) (1980).
- Khomeni, Ruh Allah: Iszlám és gazdasági kérdések. Tehran (1988).
- Khomeni, Ruh Allah: Jogi és politikai kérdések az iszlámban. Tehran (1981).

- Khomeni, Ruh Alla: *Áhítat és önmérséklet*. Tehran (1984).
- Khomeni, Ruh Allah: *Islám és a család*. Tehran (1982).
- Kimiskó Mihály: *Az iszlám keletkezése*. A magyar Szemle Társaság Kiadványa. Budapest (1929).
- Kurt Rudolph: *Der Koran*. Verlag Phillip Reclam jun. Leipzig (1989).
- Lane-Poole, S.: *Catalogue of Oriental coins in the British Museum, London (1875–1890)*.
- Ligeti Sándor: *Az iszlám bankrendszer, Pénzügy-politikai stratégiák a XXI. század elején*. Akadémia Kiadó, Budapest (2004).
- Maududi, Syed A. A.: *The Islamic Law and Constitution*, Ahmed, Khursheed (translator), Islamic Publications Ltd., Lahore (1960).
- Munawar Yqbal – David T. Llewellyn: *Islamic Banking and Finance – New perspectives on profit-sharing and risk*. Edwar Elgar (2003).
- M. Umer Chapra: *Globális pénzügyi válság*. *Fordulat*, 2010/11. szám, Budapest (2010).
- N.J. Dawood: *The Koran*. Penguin Books, New York USA (1978).
- Osman Péter: *Vallás és bankrendszer. Fejlesztés és Finanszírozás*, 2003/4. sz. Budapest (2003).
- A. Nicholson: *Az iszlám misztikája*. Image Nyomda Kft., Sárovar (1989).
- Rostoványi Zsolt: *Mit kell tudni az iszlámról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó (1983).
- Rostoványi Zsolt: *Az iszlám a XXI. század küszöbén*. Aula Kiadó, Budapest (1998).
- Rodinson, Maxime: *Islam, Révolution, Nouvelle revue Soc*, Jul aug. (1980).
- Salamon András – Abdul Fattan Munif: *A kamat tilalma az iszlám jogban. Cég és jog*, 2003/március.
- Simon Róbert: *Az arab történeti mozgás tendenciáihoz: a tulajdonviszonyok és államiség kérdéséhez*. Magvető kiadó, Budapest (1982).
- Simon Róbert: *Az iszlám keletkezése*. Gondolat Kiadó, Budapest (1967).
- Simon Róbert: *A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege*. Akadémia Kiadó, Budapest (1975).
- Simon Róbert: *Korán*. Helikon Kiadó, Budapest (1987).
- Simon Róbert: *A Korán világa*. Helikon Kiadó, Budapest (1987).
- Székely György: *Pénzügyek és banküzletek*. KJK-KERSZOV Jogi és Üzleti Kiadó Kft. (2002).
- Szilágyi Mihály: *Az iszlám világ pénztörténete. Pénzügyi Szemle*, 2003/12. szám.
- Vahid Y. – Kóbori Judit: *A fejlődő országok lehetőségei (Számadás 2002/19)*.
- Vahid Y. – Kóbori Judit: *Az 1979-es iráni iszlám forradalom társadalmi és gazdasági mozgatóerői. Valóság*, XLIX. évf. 2006/3. sz.
- Vahid Y. – Kóbori Judit: *Islám bankügyletek régen és ma. Valóság*, 2007/1. szám.
- Zaher, Tarek S. – Hassan, M. Kabir: *A Comparative Literature Survey of Islamic Finance and Banking*. Financial Markets, Institutions & Instruments, New York University Salomon Center, Vol. 10. No. 4. (2001).

JEGYZETEK

1 Horváth Pál: <i>A próféta „igazi” utódai</i> (1979.) 60. old. 2 Rostoványi Zsolt: <i>Az iszlám a XXI. század küszöbén</i> (1998.) 23–27. o. 3 Rostoványi Zsolt: <i>Mit kell tudni az iszlámról?</i> (1983.) 7. o. 4 Benke József: <i>Az arabok története</i> (1987.) 117. o. 5 AH – [Anno Hedzsra] Mohamed Mekkából Medinába menekülésének időpontja (622. július 16-án). 6 Jonathan Williams: <i>A pénz története</i> (1999.) 86. o. 7 Rostoványi Zsolt: <i>Mit kell tudni az iszlámról?</i> (1983.) 113. o. 8 Salamon András: <i>Abdul Fattah Munif: A kamat tilalom az iszlám jogban. Cég és jog</i>, 2003/március, 23–24. o. 9 Claude Cahen: <i>L’Islam des Origines and Debut de L’empire Ottoman</i> (1970.) 205. o.	10 Málíkita iskola: Abu Abdullah jogalkotása alapján szinte kizárólag medinai hadiszok, hagyományok és a medinai lakosság gyakorlata szolgáltatja (715–795). 11 Hanafita iskola: Abu Hanifa perzsa jogtudós volt, aki elsősorban a Koránban foglaltakon alapuló analógia módszerét alkalmazta (699–767). 12 Safiita iskola: Abu Abdullah Mohammad bin Idrisz. A szunna pontos megismerése érdekében különböző helyeken gyűjtött információkat és munkájához ezeket felhasználta. (Megh. 819-ben.) 13 Hanbalita iskola: Ahmad bin Hanbal. Jogalkotó tevékenységét kizárólag Hadiszokra (hagyományokra) alapozta. (Megh. 855-ben.) 14 Rostoványi Zsolt: <i>Mit kell tudni az iszlámról?</i> (1983.) 136, 137. o. 15 Megoldás a gazdasági válságra: az iszlám bank. In: Ingtatlan.com Az ingatlanhirdetési központ.

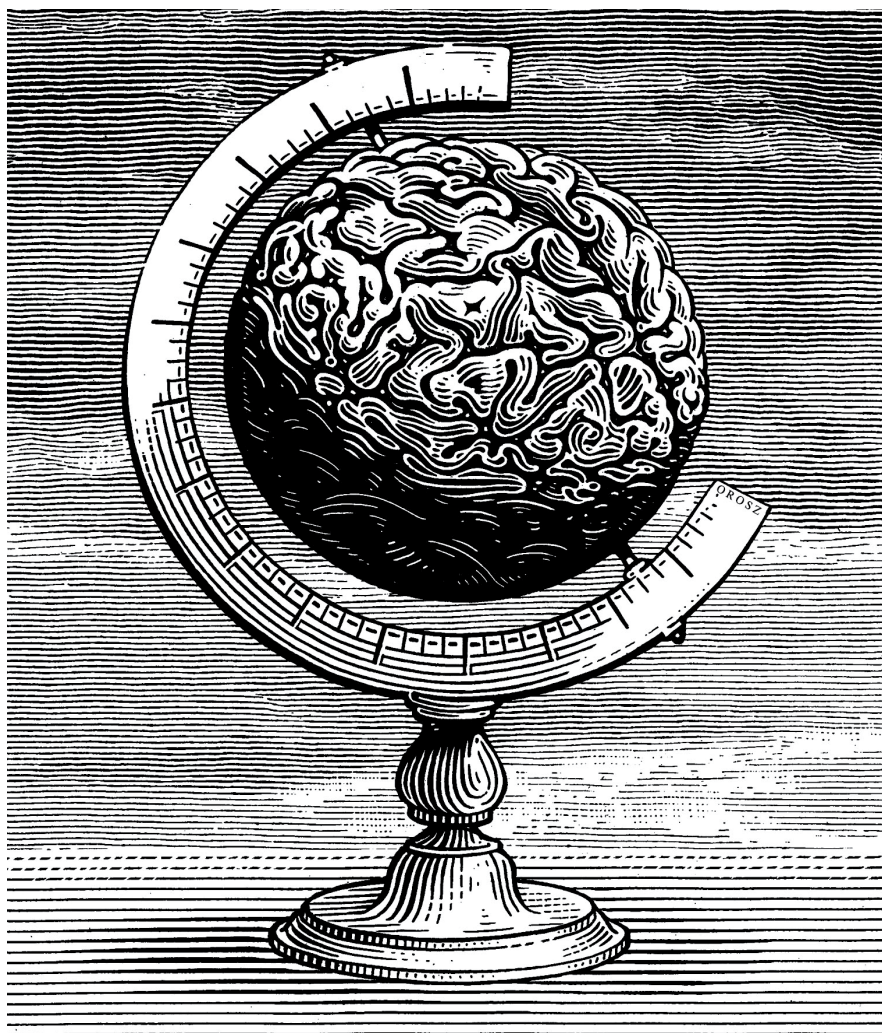
- 16 Az iszlám törvényeknek megfelelő közös szabályozást tervez pénzügyzetei számára nyolc muzulmán ország – Malajzia, Indonézia, Irán, Szaúd-Arábia, Pakisztán, Szudán, Bahrein és Kuvait – amelyek központi bankjainak vezetői Iszlám Pénzügyi Szolgáltatások Tanácsa néven már létre is hoztak egy testületet Malajziában. A cél az, hogy az érintett országokban kínált pénzügyi termékek úgy-mond tükrözzék a muzulmán értékeket. Az új testület közös irányelveket állít fel, azzal a céllal, hogy majd rávegyék a tagállamokat azok elfogadására. Emellett olyan pénzügyi szolgáltatásokat népszerűsít, amelyek tiszteletben tartják a muzulmán hitet.
- 17 Mervyn, K. Lewis-Latifá, M. Algaound: *Islamic Banking*. 2001. Cheltenham, Edward Elgar, 1. o.
- 18 Emigránsok: jó banki ügyfelek. *Világgazdaság*, 2006. január 2., 6. o.
- 19 A kamatszédési tilalom eredetére vonatkozóan tudjuk, hogy a korai vallások a közel- és távol keleti közösségek és társadalmak azon fejlődési szakaszában gyökereznek, amikor a gazdasá-

gi aktivitásra alapvetően a cserekereskedelem volt jellemző. A kölcsön intézménye is létezett, ugyanis ha valaki egy adott időszakban kevesebbet tudott termelni, kevesebbel rendelkezett, de feltételezhető volt, hogy a jövőben pótolni tudja a hiányt, ezért kölcsönvett bizonyos javakat, és azokat később visszaszolgáltatta. Ennek a kölcsönnek nem volt kamata, hiszen a kölcsönvett árut, terményt ugyanabban a formában adta vissza, tehát nem okozott veszteséget a kölcsönadónak. Nos, mivel ha a kölcsönvevő nem tudta megadni kölcsönét, adósrabszolgává vált – ez az ókori társadalmakban elég komoly garanciát jelentett a kölcsönadó kockázatának a kezelésére. A vallások tehát ezen az egyszerű közzgazdasági megfontoláson alapulva vetették el először teljesen a kamatszédést, majd később annak túlzott mértékét, az uzsorát.

20 Zaher: i. m. 183–190. o.

21 Aggarwal: i. m. 99. o.

22 Idézi Lewis: i. m. 46. o.

Konzervativizmus és liberalizmus, felvilágosult rendiség és polgári gondolkodás? –

Eötvös József „polgárosítási” koncepciója az 1830-as évek elején,
egy levele alapján

A fiatal Eötvös József 1831 szeptemberében írt egy levelet Dessewffy Józsefnek, amelyet általában kevés figyelemre méltatnak, hiszen az életmű későbbi részéhez képest eltörpül mind terjedelemben, mind hatásban. Ennek ellenére érdemes megvizsgálnunk, hiszen fontos információkat szolgáltat Eötvösnek úgy a fiatalkori gondolkodásáról, mint a stilsztikájáról. Ugyanakkor, ha a Széchenyi–Dessewffy-vita kontextusában szemléljük ezt a rövid írásművet, felmerül a kérdés: volt-e önálló elképzelése a későbbi nagy író-politikusnak, vagy valamelyik fél mellé állt?

Schlett István kimutatta, hogy a centralisták polgárosultabb környezetben nőttek fel, mint az ellenzékiek többsége.¹ Itt nincs lehetőségem arra, hogy részletesen ábrázoljam Eötvös ideológiai fejlődését, az viszont elmondható, hogy kamaszként-fiatalemberként „[f]eljődésére nagy hatást gyakorolt derék nevelője, Pruzsinszky József, a francia felvilágosodás híve, ki tanítványában korán élénk érdeklődést ébresztett a politika s philosophia kérdései iránt...”² Fenyő István hasonló jelentőséget tulajdonít Horvát István, Veszerle József és Szalay László befolyásának (valószínűleg Ferenczi Zoltán Eötvös-biográfiája nyomán),³ míg Bényei Miklós úgy véli, hogy a francia felvilágosodás volt a leginkább meghatározó „élmény” Eötvös életében.⁴

E rövid bevezető után nézzük a levelet! Eötvös nyilván tudhatott valamit Széchenyi munkásságáról, hiszen a fiatalember a nála két évtizeddel idősebb gondolkodó elképzeléseivel, szemléletével vitázik (de ugyanúgy ismernie kellett Dessewffy véleményét is). Ezt írja levelezőpartnerének: „Amit Grof Szécsényirül irsz mind helyes, vélekedésem szerént nem jött el még eddig az üdö, hol Magyarországbán minden tekintetett csak financz dolgokra kell igazítani, nevedekdjék mindenek előtt még a patriotizsmus, belso erönk, jöjünk elébb még az Europai <kormányok> [Eötvös törlése] (hatalmak) sorába, s’ akkor gondolkozunk belso jobb organizationkra.”⁵ Látható, hogy a levél írója még nem tartja elég érettnek az ország lakosságát arra, hogy a gazdasági kérdésekkel lehessen foglalkozni, és előbb európai színvonalra kívánja emelni hazáját.

A következő részlet igen árulkodó: „Neveljünk polgárokat s’ azután tegyük őket boldogokká, mert ha mostani constitutionk már meg nem állhat ha új alkotmány kell, elemekké vál akkor nemzetünk, vissza esig alkotmánytalan állapotjába, mint egy új teremítésre van szükségünk, de véleményem szerént ész és szivnél kell azt kezdeni inkább mint erszény-nél.” Eötvös logikája érthető, azt szeretné elérni, hogy a polgárok (akiket ki kell nevelni, vagyis valószínűleg nem hisz abban, hogy ez a változás önmagától bekövetkezne, legálabbis rövid időn belül nem) felfogják azt, hogy a hazájuk érdeke az ő érdekük is, de ugyanakkor érzelmileg is azonosuljanak azzal. Az elképzelés kiforratlanságát viszont az mutatja, hogy Eötvös azt mondja meg, hogy hogyan ne kezdjük a nevelést, nem pedig azt, hogy hogyan kezdjük. Talán valamiféle oktató-nevelő munkára gondolhat, és ezen

elképzeléseinek gyökerét a felvilágosodásnak a tudományba vetett hitében kereshetjük. Másrészt fontos dolog, hogy Eötvös a polgárosítás kérdését összeköti az alkotmány problémájával – azaz szerinte fennáll az a veszély, hogy az alkotmány semmivé válik, így egy összefüggő gondolati láncolat és ok-okozati sor jön létre: polgárosítás (azaz a polgárság „megteremtése”) – boldog polgárok – az alkotmány megvédése (esetleg új konstitúció kidolgozása).

De lássuk tovább! „Grof Szécsényi jó talán nagy polgár is lehetett volna, oly országban hol kész már az építmény s’ csak ékességekre, s’ jobb alkalomra van szükség, a’ nemzet a’ nagy építömester, egyesemberek csak munkások legyenek, mert ha ön kényel emelik magokat mestereké, csak ön büszkeségek vál díjoká <a’> örök hír helyett. De vannak oly boldogtalan természetek mellyek, csak akkor használhatnak ha ők az alkotók, ezek közé számlálom én Grofunkat is, és minden jó akarhatja minden buzgó hazafisága mellett, az teszi őt oly helyhezette, hogy <e> (em)lénye inkább, szép, pénzén épült hazakban, mint közpolgárjai szívében léssen...”

A stílus nem éppen gördülékeny, de a lényeg megfejthető. Ami innen kiolvasható, az Széchenyi bírálata, illetve ismét az ő módszereinek kritikája. Eötvös koncepciója szerint tehát a nemzetteremtésben, a polgárosításban mindenki egyenrangú, senkinek nincs joga mások fölé emelkedni. Fenyő István egy másik írásában megemlíti azt, hogy a centralisták a jövő alakításában nem szántak vezető szerepet a nemességnek.⁶ Ez többé-kevésbé ebből az Eötvös-levélből is kiviláglik, igaz, inkább áttételesen (a nemzet az építömester). Jellemző egyébként, hogy a fiatal báró a házépítés klasszikus metaforáját vonatkoztatja a nemzetépítésre is (ez egyébként előreutal a későbbi Széchenyi–Kossuth vitára, ahol mindkét fél szívesen alkalmazott hasonlatokat), ebből akár a haza=otthon elgondolásra is asszociálhatunk. Tehát nem csak Széchenyi taktikája lehetett „zavaró” kortársai egy része számára, hanem az is, ami ezzel részben összefügg: a vezető szerep vindikálása (vagy legalábbis amit többé-kevésbé jogosan annak lehetett vélni).

Ezután kiemelhetünk egy megjegyzést, ami szintén fontos: „Szé. jó ember, szeretnétek bizonyára egymást ha nem szeretnétek annyira hazátokat...”. Eötvös ezzel a Széchenyi, illetve Dessewffy nézetei között meglévő eltérésre utal; vagyis elismeri mindkét fél hazaszeretetét, de úgy gondolja, ez egyúttal el is választja egymástól a két személyt. Paradox módon tehát pont az gerjeszt feszültséget, aminek a kivívására egyesíteni kellene az embereket, vagyis a hazaszeretet (bár az nem törvényszerű, hogy csak egyetlen úton lehet eljutni egy-egy probléma megoldásáig).

Eötvös a következőkben ismét bírálja Széchenyit, ugyanakkor el is ismeri bizonyos jó vonásait. „A könyv vastagsága <vasta> a szerencsét jelenti tán mellyel honnunk e’ könyvben terhessen jár, <te> vagy más számtalan benne előkelő vastagságokat, vagy a vastag materialismus, mellyben Grof Szécsényi vergődik, új jelül melly közönséges hibája az embernek, kilépni köréből characterát változtatni, s’ mindég más idegen sphaerában keresni a magast. Istvány, természete inkább idealismushoz közelít, erősen vit volna ő a honnért vérét ontotta volna az elragadtatott hazafi véres csatában, ösmérem én őt buzgó, heves <véru>, nagy lelkü, mint dalia Isteni tetteket tett volna, de im gondolni akar a hazáért, <nem> és gondolkozásiban, minden szent írás melly magyar szívrünkben van beírva Istenkézzel, csak <...> (banko) takaréknak tetszik néki, annak használja legalábbis írásiban, mellyek, félek más jó gyümölcsöt nem hoznak, mint hogy a nemzet hidegebb <lesz> , és semmivé lesz...”

Széchenyi megítélése tehát nem egyértelműen jó vagy rossz, Eötvös szerint „csak” az a probléma, hogy közéletünk nagy alakja mindent materialista szemmel néz. Ez egyébként nem igaz, elég, ha az „elmesurlódásokra”, a lóversenyek, kaszinók, vagy bármilyen

más, Széchenyi által előnyben részesített közösségi tevékenységre gondolunk; ezek célja a magyar honpolgárok tájékozottságának, igény szintjének emelése volt (még ha korlátozott keretek között is), a vélemények ütköztetése, és ezek révén egy komplex reformprogram vágyott kidolgozása. A materializmus bélyegét tehát nem lehet rásütni Széchenyire, Eötvös valószínűleg nem „értő szemmel” olvasott, de a részéről tanúsított meg nem értés az életkorának is tulajdonítható. Tény, hogy a Hitel központi problémája a gazdaság élénkítése, ez azonban az azt körülvevő, félig-meddig „feudális” rendszer átalakítását is kívánja, egyfajta „paradigmaváltást” követel. A Hitel tehát sokkal mélyebbre ás, mint a kölcsön problémája, nem kimondottan materialista, és nem is egy szűk kérdéskörre korlátozódik. A másik érdekes kérdéskör a fentebbi idézetben a nemzethalál víziója. Furcsa, hogy Eötvös ilyen radikális álláspontra jut Széchenyi értékelésében, ugyanakkor az utókorban felidéződik a tragikus sorsú gróf jól ismert önvádja, amikor önmagát okolta a forradalom kitöréséért, illetve a Kossuthal azonosított irányvonal előretöréséért.

A levél vége felé az írója még egy nézőpontból megvizsgálja Széchenyi koncepcióját: „...az én reményem s' célom is az, hogy <boldog> szabad polgár szántson <...> hogy egyformán lehessen büszke s' nagy minden magyar de nem ez az út, nem pénz kereset; <pa> közönséges cultura az út, 's nem pénz szükséges erre, hanem áldozás, melly ellen Sz. ön meggyőződése ellen, csak hogy a nemességnek kedveskedjék – szol.” Itt van tehát az újabb vád: a gróf nem őszinte, illetve kissé „számító” módon a nemesség kegyeit keresi (azaz nem az egész nemzetét – tehetnének hozzá). Széchenyi „bűnét” tovább súlyosbítja az a körülmény, hogy – Eötvös szerint – mindezt meggyőződése ellenére teszi. A fiatal báró némileg idealista képpel zárja tehát írását („szabad polgár szántson...” stb.), elképzelésének részletes leírása azonban most is elmarad, nem tudjuk meg, hogy konkrétan milyen tervei vannak.

Fenyő István szerint a levél egyaránt felmutatja a rendi konzervativizmus és a liberalizmus nyomait.⁷ Ez az elképzelés részben igaz, hiszen a reformkorban is párhuzamosan létezett egymás mellett a „régí” és az „új” (elég, ha csak az 1848-ig meglévő rendi országgyűlésre gondolunk, amely viszont hosszú ideig a reformeszmékről szóló diskurzus szinte egyetlen terepe volt, illetve amelyen megszülettek a reformtörvények). Viszont véleményem szerint az eötvösi levélben nem annyira a rendi konzervativizmus jelenik meg, mint inkább a felvilágosodás eszmeisége. Úgy gondolom, erre utal az a meggyőződés, hogy a művelődés segítségével polgárokat lehet „teremteni”, erre utal a tudás erejébe vetett hit, az „egyenlőség” hirdetése a nemzetteremtés nagy munkájában. Másrészt azt sem lehetne mondani, hogy Eötvös ebben a levélben retrográd vagy „fontolva haladó” tendenciákat árulna el. Kovács I. Gábor is azt a véleményt vallja, miszerint a 30-as évekbeli közírók a felvilágosodás örökösei voltak.⁸

Schlett István úgy véli, hogy Eötvös Széchenyi és Dessewffy vitájában zömmel az utóbbival értett egyet.⁹ A fentebb idézett levél is ezt látszik tanúsítani. Láttuk, hogy a fiatalember bírálja ugyan Széchenyit (illetve az elképzeléseit, hozzáállását), ugyanakkor bizonyos elismeréseket is megfogalmaz. 1831. június 10-én neki is írt egy levelet, amelyben a nézetkülönbségeket elismeri ugyan, de egyáltalán nem érződik belőle a tiszteletlenség hangja: „Azt vitatják: én a Grófot gyűlölöm. Vajon miért? Azért-e, mert a Gróf hazámnak sok jót tett (mely nagy oka a gyűlölségnek sok úgynevezett hazafinál), vagy azért, mert talán némely ellenkező politikus véleményeim vagynak? Nem egy-e mindkettőnknek kívánata; nem egy hazáért dobog-e szívünk?”¹⁰

A fentiek után feltehetjük a kérdést: vajon Eötvös programja hozott-e valami újat? Kiforrott, konkrét programról – amint láttuk – nem igazán beszélhetünk, levélírónk a polgárosítás mikéntjét nem fejti ki részletesen, ez talán nem is lenne olyan egyszerű egy

levélben. Ami még „mentségül” szolgálhat, az az, hogy Eötvös ekkor mindössze 18 éves. Azonban már itt is megmutatkozik az a vonása, ami egész élete során jellemző volt rá, és ami később kiemelkedő művelődéspolitikussá tette: a tudományba, a művelődésbe vetett hit. Véleményem szerint ez az, ami Eötvöst – és eszmerendszerét – kiemeli az „átlagból”, ami sajátossá teszi a felfogását. Úgy tűnik, ő sem bízott abban, hogy a polgárosodás nagy műve önmagától végbemegy, ezért vélekedett úgy, hogy ezt elő kell segíteni, be kell avatkozni a dolgok menetébe (azaz „polgárosítani” kell a nemzetet). Ebben tehát sok reformkori gondolkodóval egyetértett, az emberek művelődés általi polgárosítását viszont kevesen vették számításba. Lehet, hogy Eötvös kissé idealista módon tekintett erre az ügyre (illetve annak megoldására), mindenesetre talán máig is időszerű kérdésekre igyekezett megoldást találni.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996.
- Eötvös József levele gróf Széchenyi Istvánnak, 1831. jún. 10. In: Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Magyar Helikon, Bp., 1976.
- Fenyő István: „*Neveljünk polgárokat...*”: *Eötvös József levele Dessewffy Józsefhez*. Európa, Bp., 1984.
- Fenyő István: Kölcsey és a centralisták. In: *Remény s emlékezet*. Szerk. Taxner-Tóth Ernő – G. Merva Mária. Kölcsey Társaság, Bp.–Fehérgyarmat, 1990.
- Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József*. Magyar Történelmi Társulat, 1903. <http://mek.oszk.hu/05700/05708/html/> (Hozzáférés: 2012. december 2.)
- Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Akadémiai, Bp., 1989.
- Schlett István: *Eötvös József*. Gondolat, Bp., 1987.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. Hornyánszky, Bp., 1893. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/e/e04762.htm> (Hozzáférés: 2012. december 2.)

JEGYZETEK

1 Schlett István: <i>Eötvös József</i>. Gondolat, Bp., 1987. 18. 2 Szinnyei József: <i>Magyar írók élete és munkái</i>. II. kötet. Hornyánszky, Bp., 1893. http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/e/e04762.htm (Hozzáférés: 2012. december 2.) 3 Fenyő István: „<i>Neveljünk polgárokat...</i>”: <i>Eötvös József levele Dessewffy Józsefhez</i>. Európa, Bp., 1984. 50–57.; ill. Ferenczi Zoltán: <i>Báró Eötvös József</i>. Magyar Történelmi Társulat, 1903. http://mek.oszk.hu/05700/05708/html/ (Hozzáférés: 2012. december 2.) 4 Bényei Miklós: <i>Eötvös József könyvei és eszméi</i>. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996. 64.	5 Fenyő I.: i. m. A részleteket a kéziratos levél könyvhöz csatolt másolata alapján közlöm. 6 Fenyő István: Kölcsey és a centralisták. In: <i>Remény s emlékezet</i>. Szerk. Taxner-Tóth Ernő – G. Merva Mária. Kölcsey Társaság, Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 83. 7 Fenyő I.: „<i>Neveljünk polgárokat...</i>”, 62–63. 8 Kovács I. Gábor: <i>Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata</i>. Akadémiai, Bp., 1989. 65. 9 Schlett I.: i. m., 28. 10 Eötvös József levele gróf Széchenyi Istvánnak, 1831. jún. 10. In: Eötvös József: <i>Levelek</i>. Szerk. Oltványi Ambrus. Magyar Helikon, Bp., 1976. 69.

„Non est currentis...”

A kálvinista szellemű leánynevelés emlékezete

Szabó Magda műveiben

E tanulmány a Horthy-korszak idején folyó református nőnevelésről szóló kutatásnak egy fejezete.

Célunk, hogy bemutassuk Szabó Magda írói szemüvegén keresztül láttatva a református leánynevelés gyakorlatát a két világháború között. Az író nő önéletrajzi ihletettségu regényei, esszéi és vele készült interjúk tanúskodnak arról, hogy hogyan formálódott református keresztény íróvá az „Ágyai Szabók” Dódiája a Trianon utáni Magyarországon.

Sajátos oral history ez a munka, hiszen a szerző nem olyan szerencsés, hogy az író nővel élő párbeszédet folytathasson, mint ahogy e módszer megkívánná, de mint aktív olvasó, kérdéseket tett fel az alkotónak, s a válaszokat megtalálta regényeiben, esszéiben és a mások által készített riportokban. Az emlékezés szövegeit kvalitatív módszert alkalmazva tartalom- és metaforaelemzéssel vizsgáljuk.

Eredményként kirajzolódik egy kép bennünk arról, hogyan vált Szabó Magda életében a keresztségben kapott református hit a családi és az intézményes keretek között zajló kálvinista szellemű nevelés hatására olyan erőforrássá, mely élete végéig kiapadhatatlan forrásként táplálta személyes és írói sorsát is.

Szabó Magda (1917–2007) a 20. század kiemelkedő alkotóművésze,¹ akinek kiváló íróvá és nagyszerű emberré formálódásában a református neveltetésének is szerepe volt. Dr. Kocsis Elemér püspök² a Záróvizsga című kötet előszavában a következőt írja: „...*egyéniségének talán végső titka, hogy az ószövetségi próféták, az újszövetségi apostolok és reformátorok szellemi örököse. Mintha róla írta volna Reményik Sándor: „...Es a sorok: apróbetűs asszonysorok, Úgy zengtek, Hajdan a reformátorok, Üldöztetések irtó idején. Valami nagy végső népi remény Izzott fel sorok között ragyogva, Valami múlhatatlanba fogózás: »Tebenned bíztunk eleitől fogva!»³ Félelmetesen ismer bennünket magyarokat. Kíméletlenül feltárja történelmi tévedéseinket, de azért, hogy a minden áron való megmaradást, a jövőndőt, a tisztultabb jövőndőt készítse elő. Ezért minden mondat prófécia, igehirdetés, akkor is ha nem található benne semmi a kopott kegyes frázisokból. Amit ír mindig a modern embernek a kor érthető nyelvén írja, de aki tud olvasni a sorok mögött, mindig tudja, hogy melyik nagy prófétai őse ihleti Írását. Írásai megfelelnek az igehirdetés klasszikus szabályának: »doceat, delectat, moveat« tanítson, gyönyörködtesen és cselekvésre indítson. Az olvasó nem vonhatja ki magát egyetlen mozzanattól alól sem, tanulnia, gyönyörködni és cselekednie kell, ha Szabó Magda írásait olvassa.”⁴*

A kálvinizmusát tükrözi művei mellett az is, ahogyan a gyermekkorban keresztséggel nyert, majd a konfirmáció alkalmával megerősített hittel szolgálta Egyházát, gyülekezetét úgy is, mint a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka és a zsinat világi alelnöke.⁵

A jelen tanulmány célja, hogy a Horthy-korszakban – Szabó Magda kisgyermekkorától az érettségiig (1923–1935) – zajló családi és az intézményes református szellemiségű leány-

nevelés részleteit a tartalomelemzés módszerével, a fikció és az esszéekben, a riportokban valamint e témához kötődő neveléstörténeti művekben megrajzolt valóság elemeinek összevetésével tárjuk fel.

Szabó Magda neveltetésére való visszaemlékezéseit részben az oral history forrásanyagának számító interjúk tartalmazzák. Így feldolgoztuk az Aczél Judit szerkesztette „Ne félj! Beszélgetések Szabó Magdával” és Szurmainé Silkó Mária interjúkötetét, az „Ajándékomat megbecsüld!” címűt. A tanulmány az esszéköteteire (Merszi Mőszjő, Záróvizsga), más részről pedig önéletrajzi ihletettséggű „nevelődési” regényekre (Für Elise, Ókút, Abigél), dokumentumokat (napló, személyes és hivatalos iratok, rögzített szóbeli visszaemlékezések) is tartalmazó „családtörténetre” (Régimódi történet), valamint Kónya Judit által Szabó Magda írásai és családi fényképei alapján – összeállított „Szabó Magda alkotásai és vallomásai tükrében” című „életrajzra” épül.

(A szakirodalom összegzése és a kutatás módszertana) Az 1980-as évektől kezdődően a történetkutatásban felértékelődnek a szubjektív források, azaz az oral history, a naplók, memoárok, önéletrajzok. Ennek oka, hogy a történetírásban két irányzat is megjelenik, mely a történelem „közszeraplóire,” és a mindennapi élet különböző területeire, a „hét-köznapok historikumára” fókuszál. A szubjektív források egyedülálló módon, személyes hangon fogalmazzák meg az átélt eseményeket, s mégis – az adatok kontrollálása mellett, ha nem is hiánytalanul, de bizonyos mértékig rekonstruálható általuk a történelem. (Pihurik 2005, Gyáni 2000, Romsics 2002, Ormos 2003, Takács 2011)

Szabó Magda fent említett műveinek mindegyikében az író gyermekkorára való visszaemlékezéseket ragadtuk meg. Az irodalmi művekben, az önéletrajzi ihletettséggű regényekben – a fikció és a valóság viszonyának a tisztázása fontos ahhoz, hogy minél hübb következtetéseket tudjunk levonni az adott korszak református neveléséről. Szabó Magda regényei a szubjektív időt ábrázolják, melynek hőse az emlékképekkel rendelkező, időben ide-oda cikázó emberi tudat (Strum 2004). Eredeti dokumentumokat, naplórészleteket, leveleket, személyes iratokat, szóbeli visszaemlékezéseket is felhasznál, hogy hitelesebbé tegye fiktív történeteit (Erdődy 2004), mégis számára az önéletrajzi jelleg nem jelent dokumentumszerű pontosságot (Strum 2004). Nagy Boglárka szerint Szabó Magda riportokban megjelenő visszaemlékezései, valamint az önéletrajzi ihletettséggű regényei egyfajta önéletrajzi teret alkotnak, „kontextuális mezőt”, amit Philippe Lejune „önéletírói tér”-nek nevez.⁶ Z. Varga Zoltán a következőt állítja erről: „az önéletírói tér koherenciája nem a biológiai, jogi vagy éppen pszichológiai értelemben vett szerző szintjén képződik, hanem az azonos szerzői névvel ellátott szövegek közötti különleges intertextuális kapcsolatban nyilvánul meg.”⁷ (Nagy 2003, 909; Z. Varga 2002, 252). A szövegek illetén kapcsolódása erősíti az író kálvinista szellemű leánynevelést érintő visszaemlékezéseinek hiteles voltát, hiszen többször is felidézi más-más műfajban ugyanazokat az átélt eseményeket. Önéletrajzi ihletettséggű regényeinek fiktív tere esszéköteteiben s a vele készült riportokban a valóságban átélt történetekkel kiegészítve tényszerűvé válik. Ezt hasonlítjuk össze a témában született neveléstörténeti munkákkal, hogy még inkább hű képet kapjunk e korszak református leányneveléséről (Rébay 2011, Aranyi 1989, Dr. Papp 1942; 1944).

A tanulmány elkészítésekor támaszkodunk Lukácsné Plenk Anna (2008) és Jáki László (2007) műveire, melyekben Szabó Magda neveltetését, a pedagógusok rá gyakorolt hatását állítják a középpontba. Lukácsné rámutat arra, hogy pedagógusoknak milyen jelentős szerepe volt Szabó Magda íróvá válásának folyamatában. Azokat a tanárokat, pedagógusokat (a családtagokon át az egyetemi tanárokig) emelte ki e műben, akik a kisgyermek Szabó Magdát a felnőtté válásáig kísérték. A szerző elemzi az író által alko-

tott, a regényeiben szereplő tanártípusokat is. Jáki László – az OPKM neveléstörténeti Mesterek és tanítványok c. sorozatára hivatkozva – arra hívja fel a figyelmet, hogy Szabó Magda tehetségének kibontakoztatását nem lehet egyetlen Mester személyéhez kötni. Hatásrendszerekről ír, arról, hogy nemcsak a pozitív hatásoknak van teremtő ereje az író-nő egyéniségének kialakulásában, hanem a negatív hatásoknak is megvan a maga szerepe, jelentősége a felnőtté válásában.

Szabó Magda írói életművét az alkotás és a református szellemiség egymásra hatása-ként látjuk, ezért részben neveltetésének eredményeként aposztrofáljuk. Kabdebó Lóránt az író-nő szuverenitását emeli ki, aki által „...megszületett a nem létező folytonosság, az a Magyarország, amely egy szerencsésebb földrajzi vagy történelmi szituációban valószínűleg is egzisztálhatott volna.” (Kabdebó 2002, 175) E szuverenitás sokszor a hatalom ellenében vállalt írói, meg nem alkuvó magatartásban is kifejeződve – az író-nő saját bevallása szerint – a kálvinista neveltetéséhez kötődik. A kereszténység szemszögéből volt képes a körülötte történő politikai, társadalmi eseményeket látni és láttatni egy vallástalan ideológiai politikai rendszerben.

A tanulmány szerzője azt a kérdést teszi fel, hogy a hitből fakadó erőt a református nevelés intézménye milyen eszközökkel csiholta, élesztette az író-nőben. A másik fontos kérdés arra a Kabdebó Lóránt által megragadott történelmi folytonosságra vonatkozik, amely a nemzeti keresztény múltunkkal való együtt lélegzést jelenti, s melyet az író-nő gyerekkorában a nevelés intézményes keretei között is, Trianon dacára pro és kontra is megtapasztalt, majd a kommunista-szocialista diktatórikus rendszer vallástalan és hazafiatlan világán megrekedt az elhallgatás ködébe veszve és csak rendszerváltás utáni években nyert ismét létjogosultságot. E 20. század első felében megélt kálvinista nevelés elemeiből mi vihető át a cselekvő hit megőrzésének mikéntjéről a jelenünk, a 21. század református oktatási intézményei számára?

(A kálvinista nevelés célja) A kálvinista nevelés célja az egyén református lelkületű személyiséggé formálása. Ezt az embereszményt Jean Calvin⁸ tanításain⁹ keresztül ragadhatjuk meg. E szerint a bűnbeesés következtében bűnös „az akarat épségétől”¹⁰ megfosztott ember, aki „...közvetlenül – minden közvetítő nélkül – áll szemben a mindenható Istennel. Elfogadhatja vagy elvetheti a felé hajló üdvözítő kegyelmet. Döntése személyes döntés, a megtérés drámája az egyén drámája. Az egyén ilyenforma nagykorúsítása új jelenség az európai gondolkodás történetében, mely sajátosan új embertípust alakít ki. Ezt az embertípust saját felnőttiségének tudata, az erős kritikai szellem, a gyakran már-már a megszállottság jegyeit mutató szigorú munkaetika és küldetéstudat jellemzi.” (Győri L. János 1988)

(Hitbéli neveltetés családi körben – A gyökerek) A felnövekvő gyermek legelőször a családban tapasztalja meg az Istenhit meglétét s annak gyakorlatát. A családi gyökerek – szülők, nagyszülők, távolabbi ősök hitéletének – ismerete befolyásolja a gyermek személyiségének, hitéletének alakulását.

Szabó Magda édesapjának, Szabó Elek családjának kálvinista vallását¹¹ követte. Az „Ágyai Szabók” több tudós református lelkész is adtak a nemzetnek. Az író-nő „tömör”, „puritán” jelzőkkel illeti a „a tizenégy gyerekes papi familiát”, melyben a legkisebb fiúként született az édesapja. (Kónya 1977, 32) A családfő, Szabó János „...közéleti ember... híres szónok, sokszálú, fontos egyházmegyei funkcióval” (Szabó Magda 2005, 14) bíró esperes volt. Az író-nő jellemzésekor a kérlelhetetlen szigorúságát emeli ki, olyannak írja le nagypapját, aki elfoglaltságai miatt – sokat utazott külföldre és Pestre is – lerázta

a gyermeknevelés mindennapos terheit. Ellenszegülést nem tűrő akarát az is kifejezte, ahogyan pályát választott fiai számára: „...egyszerűen beütemezte fiait: egy pap, egy jogász, egy pap, egy jogász, egy pap, egy jogász...” (Szabó Magda 2005, 9). Az unoka nem tudta szeretni a nagyapját az apjával való bánásmód miatt, mert nem tudta megbocsátani neki, ahogyan a „...nyűgös, mindig betegeskedő, csepp fiát lerázta nyakáról.” (Szabó Magda 2005, 15). Ám büszke volt nagyapja külsejére és nagy tudására. „...jókaiasan szép férfi”-nak írja le, „sudár, gyönyörű vonású, fekete” ember volt, aki „...három idegen nyelven prédikált egyforma könnyedséggel, külföldi egyetemeken tökéletesítette tudását, jól ismerte Európát, Budenz József¹² baráti köréhez tartozott Göttingenben”. „Kitűnő szónok volt, lenyűgöző csevegő, még költőnek is jó volt” – írja az Ókútban. (Szabó Magda 2005, 15). Az apai nagyapa magatartása – mind a közért tevékenykedő egyházi ember, mind a tudós magatartás, a nyelvek ismerete, a külföldön nyert tapasztalatszerzés – párhuzamot mutat az író nő sorsával. A felnőtt Szabó Magda is aktív közéleti szerepet vállalt íróként és egyházi főgondnokként, tudós alaposággal mélyült el egyetemi tanulmányaiiban. 1940-ben doktorált kiváló eredménnyel. Disszertációját a római kori szépségápolásról írta (Kónyi 1977, 82) – latinul, németül, angolul beszélt, fordított. A sok író-olvasó találkozó, televíziós fellépés és a tanári pályája tanúskodik kiváló szónoki képességeiről.

Édesanyja családjában is találhatunk kálvinista ősokeket. „Az egyetlen reprezentábilis anyai ő” nevét a hitükért szenvedők Emlékoszlópa¹³ őrzi Debrecenben, közvetlenül a Nagytemplom háta mögött. A gályarabságra ítélt Jablonczay hitbéli magatartása örök példaként fénylett az évszázadok mélyéről az író nő életére. Így vall róla az Ókútban: „...ő volt a legszabadabb rokonom, ez a szigorú prédikátor, akinek csak azt kellett volna mondania, hogy nem hiszi már, amiben hitt, és megmaradhat az otthonában, a szerettei között, még baj sem éri, csak éppen azt mondta, mert tisztába volt vele, hogy nincs az a tengerzúgás, ami lebírhhatja az ember belsejében szóló hangot, és mit számít a deportálás és fogság és bilincs és elveszett otthon vagy család, vagy akár elveszett élet is, mind lényegesen egyszerűbben elfogadható, mint amikor az ember megtagadja és elveszti önmagát.” (Szabó Magda 2005, 162) Ennek az ősnak a példája tanította meg arra, hogy nincs megalkuvás. S azokban az esztendőkből, amikor a politika megkövetelte, hogy kiszolgálja az írásaiban, inkább vállalta a hallgatást (majd egy évtizedig nem publikált, csak az asztalfióknak írt s általános iskolában tanított¹⁴). Talán e magatartásnak köszönhette, hogy a mögötte maradt írásokból egyetlen mondatot sem kellett kivennie vagy megtagadnia. (Aczél 1997, 272)

(Valláscserék – vegyes házasság) Szabó Magda, amilyen hévvel lelkesedett a gályarab őserő, olyan szenvedéllyel gyűlölte, szégyellte a vagyonuk és életük megtartása érdekében hitüket elhagyó Jablonczayakat.¹⁵ Az első, aki így tett, részt vett „A Martinovics-szövetkezésben ... el is vesztette mindenét, még kálvinista hitét is odadobta nyomaték-nak: Kufsteinnek rossz híre volt, a Helytartótanácsnak még inkább...” (Szabó Magda 1977, 40) Anyai nagyapja, Jablonczay Kálmán dacolva a családjával „...egy Gacsáry református pap lányát vette feleségül...”¹⁶ (Szabó Magda 2005, 86), s a századvég szokása szerint a vegyes házasságból született gyermekek közül a lányok¹⁷ reformátusok lettek anyjuk, a fiúk¹⁸ meg katolikusok, apjuk után. Így Jablonczay Lenke, az író nő édesanyja reformátusnak született. E házasság mindkét családban háborúságot szült. A könnyelmű, a családját eltartani képtelen Jablonczay Kálmán magára haragította a „buzgó római katolikus” anyját, Rickl Máriát, aki úgy segített az éhező családon, beteges kislányon, hogy magához vette a hároméves, református vallásra keresztelt Jablonczay Lenkét. Ám Rickl Mária úgy gyűlölte a kis Lenke anyját és annak családját, hogy nem engedte református vallásoktatásra a gyermeket. Imára való tanítása is sajátos volt: mivel nem akartak

magyarázkodni Szűz Máriáról, a szentekről, ezért németül tanították meg az Üdvözlégyet a négyéves gyermeknek, akinek fogalma sem volt arról, hogy mit imádkozik. (Szabó Magda 1977, 181) Később csak azért járták a helvét hitvallású Dóczi nyolcosztályú leánynevelő intézetébe, mivel református lévén a katolikus lányelemiben dupla tandíjat kellett volna fizetni. Rickl Mária nem vette meg a valláskönyvet unokájának, s a református istentisztelet látogatásától is eltiltotta. A nagyanya szándéka az volt, hogy ha a gyermek megfelelő korba ér, vissza kell térnie a Jablonczayak hitére. (Szabó Magda 1977, 181–182) E szándék jegyében, mikor Lenke elvégezte az elemi, Rickl Mária beíratta a Svetits-intézetbe, a Szegény Iskolanővérek zárdájába tanítónőnek. Miután református volt, a többi zárdista lány katolikus hitoktatásán nem vehetett részt, a sajátjára a dédanya „rendelkezésére nem volt szabad eljárnia... Ennek köszönhető, hogy az író nő édesanyja... vallás tekintetében... sajátos tudatlanságban nőtt fel... nem tanult semmiféle tételes vallást [...] hitélete a maga gyártotta hiedelmek összességében állt...” (Szabó Magda 2005, 86; 1977, 288) A túlvilágról való konvencionális képet még halála előtt pár nappal... elvetette, s arról beszélt, mégsem vár meg... a Göncöl rúdjának középső csillagán, mert tüstént utazni szeretne, elsőnek mindjárt Vietnámba.” (Szabó Magda 2005, 87–88)

Anyja áttérésének a körülményeit leírja az Ókútban: „Mikor tizennyolc éves lett, dédanyám ráparancsolt, térjen át, ha nem teszi, leveszi róla a kezét... anyám holtáig emlegette, mint adtak a kezébe a templomban egy gyertyát, mint kérdezték meg tőle, hiszi-e a zsinatok végzéseit, s mint ismerte el ő, hogy teljes mértékben hiszi, közben nem tudta, mi a zsinat...” (Szabó Magda 2005, 86)

Élete folyamán többször cserélt vallást. A negyvenes évek elején ismét visszatért eredeti vallására. Az író nő azzal magyarázta, hogy könnyíteni akart a lánya életén, hiszen ő éppen a Dóczi intézetben szeretett volna végleges álláshoz jutni, ám „...tüske volt a katolikus...” anyja az iskola vezetése szemében. Rossz tapasztalata volt a katolikus papokkal is: még a zárdában egy „a kötényén át, megcsípte a mellét”. A másik eset jóval későbbi, mikor egy játékosárs a tőle elszenvedett kártyaveszteség miatt arra figyelmeztette, hogy a katolikus egyháza nem fogja eltemetni. (Szabó Magda 2005, 87)

Édesapja irányította a kislány Szabó Magda hitbéli nevelését. Az apa sem volt dogmatikus, elvakult valláskövető. Erről így vall az író nő: „Hogy protestantizmusa valami egészen specifikus, a maga gondolkodásához szabott, cseppet sem ortodox valami volt... hitünk teológiai tételeit csak részben fogadta el, s bizonyos kérdésekben meglepő módosításokat végzett Kálvin tanain.” (Szabó Magda 2005, 98)

(A református hitre való nevelés gyakorlata a családban: „A hit hallásból van, a hallás pedig Isten Igéje által.”¹⁹) A szülők nevelési gyakorlata – nem csak a hit kérdésében – a mesélés, a beszélgetés volt. Így hallott először Istenről, Jézus Krisztusról, Bibliáról. Így ivódott a gyermek lelkébe a nemzet, a szűkebb haza, Debrecen és a család története. Így dolgozta fel a keresztyén tanítások legfontosabbikát is, pl. az üdvözülés tanát. A reformáció története, hittételei körülverték már kisgyermekkorától, mivel Szabó Magda Debrecenben született és itt nőtt fel. Ez a város a magyar kálvinista Róma, a magyar reformátusok mekkája. „Itt honosodott meg, itt vált magyar vallássá a reformáció puritánabb ágazata, a kálvinizmus maga a város pedig Méliusz Péter alatt »Erdély és Magyarország világosító lámpásává«”. Kettős arculatát megtapasztalja az író nő gyermekként is. Az egyik oldalról a kálvinizmus „a nemzeti nyelvű tudomány és irodalom bábája, s a haladó európai szellem megtestesítője”, a másik oldalon „konokul ragaszkodva az új dogmákhoz életformájában, magatartásában rideggé, környörtelenné vált. A vallási tolerancia elvét hirdette, de maga is türelmetlen volt. A puritanizmus a festett kép, a »cifraság« elvetésével, minden hívság üldözésével művészetel-

lenes és embertelen tan lett.” (Kónya 1977, 254) A szülők – a város iránti szeretetük jele volt ez – a gyermek képzeletében élővé varázsozták a város emlékhelyeit. A Nagytemplomnak úgy köszönt az édesanya, mint egy személyes ismerősnek, az apa pedig megsimogatta a Kollégium falait, s csóválta a fejét a hulló vakolat láttán, mintha beteget sajnált volna. Az apa a séták alatt mesélt „mint szerelmes a szerelmeséről” iskolájáról, a Református Kollégiumról, Méliusz Péterről, Wittenbergről. A lányának tudnia kellett az erdélyi fejedelmek nevét, akik sóval vagy egyéb adománnyal segítették a főiskolát, s képekről ismertette meg vele az ősi diákviselőket. Így tudta meg a „Ora et labora” felirat jelentését, így ismerte meg a könyvtárt és vette sorra a kőpárkányról lenéző szoborfejeket. Bejárta a folyosókat. Bolyongtak az Emlékkertben az egyik prédikátor-ős nevét megörökítő gályarabok oszlopa, a református Bocskai fejedelem buzogányos szobra és a titokzatos korsós emlékmű között. A városháza is fontos állomása volt a gyermekkori sétáknak, hiszen apja itt dolgozott, s itt cirógathatta meg a báránykát, „a városi címert ábrázoló nagy festményen, a bejáratától jobbra nyíló lépcsőház falán”. (Szabó 2005, 26–31)

Az elmúlással és a halál utáni üdvözülésről a hatéves gyermek egy haldokló ló kapcsán nyert ismereteket. Az apa, a lánya és az egyik lelkész nagybácsi Debrecen utcáján sétálva egy az úton haldokló lóval találkoztak. A kislány halál miatti kétségbeesését az apa a nagybácsihoz intézett szavakkal próbálta feloldani:

„– Szép a mennyország, Béla?

– Te mondtad, mikor teológiára jártál, milyen szép az üdvözültek serege. Mindenki csak mosolyog, boldog, emberek, állatok [...] ott legelnek, játszanak, egy se szomorú többé, egy se dolgozik. Jézus meg megy, lovat választ magának, ugrat, lovagol...” (Szabó 2005, 78)

Így nyugodott meg a sintértől, az agyonvert, megdőglött szavaktól kétségbeesett kis lélek.

A vasárnapi istentiszteletek látogatása is hozzátartozott a családi élethez. Így kis kortól hallgatja az ígéhirdetéseket. A prédikációk felépítése, a liturgia ismerete, s az Ige magyarázata, az istentiszteleteken felhangzó zoltárok a hitélet fejlődésében döntő szerepet játszottak. A vasárnapi istentiszteletek látogatása a szülői, nagyszülői példán keresztül beépül az író felnőtt életének nélkülözhetetlen szokásai közé.

(*Sola Scriptura*) Az olvasás (sőt az írás is!) mind a szülei számára, mind a nagyszülők számára fontos volt. Ezt a példát látta, s követte is. Nagy könyvtára volt a szüleinek is, s atyai nagyapja is könyvtárat hagyott a családra. A *Sola Scriptura* elvének gyakorlata – a Biblia lapozgatása, ismerete, olvasása – már kora gyermekkortól természetes volt az író számára. A Bibliáról, különösen Illés Endre ajándékáról, egy „gyönyörű, ősi” Bibliáról úgy emlékezik meg a vele készített interjúban, mely szinte hozzá tartozik a személyéhez. (Aczél 1997, 160) A Biblia mellett az imakönyvek, zoltáros könyvek is fontos helyet foglaltak el mind életében, mind könyvtárában. Meg is emlékezik egy gyermekkori sokat forgatott kötetéről, amely „egy múlt századi papi imakönyv” volt, mely nagyapja könyvtárából maradt rá. „Szövegét Révész Bálint szuperintendens írta. A címe egyszerű – „Köznapi imádságok templomi használatra” –, de milyen elképesztő világ elevenedik meg e cím alatt! Már a tartalomjegyzék is maga az apokalipszis: Döghalál közelgésekor, Döghalál kiütésekor, Külháború idején, Földrengés alkalmával, Káros tűz után, Sáskajárás alkalmával, Szükség idején, Éhség idején stb. A könyv által nyújtott élményt így fogalmazza meg: „Borzongva és gyönyörűséggel olvastam e szinte karkai szövegeket, mert láttató és szépséges nyelven szóltak a mélységes századokból.” (Aczél 1997, 152)

(*Sola Gratia* – „Imádkozzatok és buzgón kérjete!”²⁰) Imádkozni már nagyon kicsi kortól megtanították a gyermeket. Egyfelől megtapasztalhatta, hogy mindkét szülője rendszere-

sen imádkozik. Az édesanyja például „minden este imádkozott – református korában is Szűz Máriához” (Szabó Magda 2005, 87).

„Imádkozni apám tanított” – emlékezik Szabó Magda (Szabó Magda 2005, 88). Az Ókút c. regényében megörökítette a lefekvéskor elmondott imáját: „Fáradt vagyok lenyugszom, álmos szemem bezárom, a te szemed, jó atyám, vigyázzon ez éjjel rám, vigyázz az én szüleimre, vigyázz az én testvéremre, mire a nap újra felkel, csókolhassuk egymást reggel.” (Szabó Magda 2005, 200) Az imádságot, Istenhez fordulást, áldás- és kegyelemkérést a leghétköznapiabb események is kiváltották a családtagokban. Erre példa, hogy amikor édesapja két csemeteplatánt ültetett a kertjükbe – egyet lányának, másikat barátnőjének, az „Agancsosnak”, azaz Mikes Editnek – „Megöntözte és megáldotta őket, az ároni áldással.” (Aczél 1997, 227)

(Soli Deo Gloria) „Énekeljete / Dicséreteket, / Szép énekeket / Jákob Istenének! // Szép dicséretet / Néki mondjon minden! / Lantokban ötet / És citerákban / Dicsérjük vígan / Néki zengedezvéen!”²¹

A református hit élesztője a zsoltárok ismerete. Szabó Magda édesapja „Jól ismerte a zsoltárokat, dicséreteket. ... minden előzmény nélkül egyszer csak valami szenténekbe fog szép baritonján...” (Szabó Magda 2005, 88) „Amit énekelt, varázsos volt, titokzatos, csupa rejtelmes szépséggel teli. ... Egyik legkedvesebb, legénekeltebb zsoltára a nyolcvanadik volt, a Hallgass meg, Izrael pásztora...” A zsoltárokat olyan kis korától hallja apjától, hogy még nem is érti – azaz sajátos módon értelmezi az énekek szövegét. Így emlékezik erre: „olyan természetességgel énekelt apám a Sionról, amely szónak az én fülem számára semmi értelme nem volt, amelyet hallásom azonnal átalakított Simonra, lévén, hogy Simon nevű embert többet is ismertem otthon, Siont meg egyet sem...” (Szabó Magda 2005, 93) „Sok időnek kellett eltelnie, míg a zsoltárok szimbolikája, felejthetetlen képei művészi rezonanciát vertek bennem elsődleges, naiv reakciók helyett.” (Szabó Magda 2005, 90–91)

(Ünnepek) „Hitéletem ezekben az első években mindig intenzívebb volt az ünnepvárás heteiben...” (Szabó Magda 2005, 94)

Az ünnepek megéléséről így vall Szabó Magda: „Ortodox kálvinista családból származom, nálunk az ünnep visszafogott volt érzelmeiben is, külsőségeiben is. [...] Az ünnep, az ünneplésfegyelméletiséget igényelt. Emelkedett volt, de egy kicsit félelmes is.” (Aczél 1997, 299) A református nevelés az ünnepek üzenetét helyezi a központba. Az egyik legfontosabb keresztyén ünnep a karácsony. Már Szabó Magda lelkész nagyapja úgy nevelte az író édesapját, hogy „kisfiúként is tudja: a karácsony a szeretet ünnepe ugyan, ám a fenyőfával, ajándékokkal érkező Bambino-Jézuska fogalma összebékíthetetlen Jézus magasztos alakjával, és a karácsony semmit sem veszít a ragyogásából, ha hús-vér emberek gyűjtják meg a fenyéit, nem mennyei kezek.” (Szabó Magda 2005, 95) Másutt e szellemben idézi édesapját az író: „A karácsony – mondta apám – lelkiállapot, nem étkezés.” (Szabó Magda 2005, 96) E felfogás eredményezi, hogy a hangsúly nem az ajándéokra, az ünnep velejáró díszre esik. A gyermek a várakozáson, az ünnepi készülődésen keresztül az öröm átélését tanulja meg, azt, ahogyan másokkal együtt örüdni lehet a várakozás, az ünnepi készülődés közben, s azt, ahogyan másoknak örömet lehet szerezni. Erről így vall az író: „magam is hamar aktív szereplőjévé váltam a karácsonynak, nemcsak a megajándékozott voltam, hanem az ajándékozó is.” (Szabó Magda 2005, 122)

Az ünneplés forгатókönyve átöröklődött nemzedékről nemzedékre. E folytonosságról, a karácsony jelentéséről és jelentőségéről így vall az író: „Az ünnep karácsonyi rendje gyermekkoromtól nem változott: családom követte a hajdani békés-bánati esperes

nagyapám puritán modelljét, apám felolvasta Lukács evangélium megfelelő részét, ahogy Köröstarcsán megszokta, állva hallgattuk, énekeltünk imádkoztunk, s a házi áhítat és a vacsora között szerény ajándékokat bontogatott a familia. Korán megtanultam, Isten fiának születését, az Ige testté válásának ünnepét üljük, ez a nap csak járulékában hordozza az ajándékozás szokását, a fő ajándék az égből jött és mindannyiunk, az egész emberiség számára. Így tanultam, így szoktam meg, asszonykoromban ezt folytattam, huszonharmadikán előkarácsony volt Debrecenben, hazautaztunk, huszonnegyedikén a mi otthonunk ünnepelte a Megváltót, akkor már a férjem olvasta az evangéliumot. Nagy erőt adott, hogy az ünnep számomra e belső, spirituális megélés lehetősége volt, ez segített át életem legsúlyosabb karácsonyán, amikor szentestére még nem dőlt el, életbe marad-e férjem a New Yorkban szenvedett súlyos infarktus után, s egymagam ültem a Broadway egyik szállodája tizenkilencedik emeletén, jobbomban a telefonkagyló, minden negyedórában hívtam a kórházat, balomban a nyitott Biblia Lukács evangéliumával.” (Aczél 1997, 311)

(*Sola Fide*) Az ironő megkapó módon érzékelteti az Ókút című regényében azt, ahogyan a kisgyermekben leülepedik a szülők által közvetített tudás – a Biblia történeteinek, az imádságokon, a zsoltárokon keresztül – Istenről, Krisztusról, bűnesetről, megváltásról. Kiemelnénk, hogy a gyermek a saját életén belül keres párhuzamokat a példákra, s ezekhez köti a szerzett ismereteket. A következő módon számol be a kislány Szabó Magda Istenbe, Krisztusba vetett hitéről:

„...Hitünk judeai elemeit, Palesztina növény- vagy állatvilágára, meteorológiájára vonatkozó utasításait egy pillanatra sem vettem komolyan, a Teremtő és a Biblia minden egyes szereplője nemcsak hogy magyar, de hajdúsági volt, Jézus meg a szent család falusiak, a háromkirályok bundás, csizmás, nagy bajuszú parasztok, ahogy a betlehemes játékban láttam...” (Szabó Magda 2005, 89), (Aczél 1997, 162–163) „Az Úr, a fényesség [.] ...olyan nagyon hatalmas volt, hogy őt csak imádni tudtam, de szeretni nem. Nagyon riasztott, hogy mindent tud, mindent lát, riasztott, hogy olyan szigorú. [.] Arra tanítottak, úgy kell szólítanom imámban, hogy mennyei édesatyám, de folyton meggyőztek róla, mindent megtorol hetedízigen, bosszúálló, erős, nagy haragú Jehova, s az összehasonlítás saját apámmal szentségtörő módon mindig az utóbbi javára ütött ki. Reszketve vallottam meg magamnak, hogy Istent nem szeretem, csak imádom, és félek tőle, Krisztust nem értem, megváltó szerepe homályos, a bűn fogalmi körébe nem tartozott más, csak olyasmi, amit én magam is elkövethettem volna, Krisztus keresztthalála olyasmért, ami az én bűnlajstromomon is szerepelhetett volna, elszomorító volt és aránytalan. A megváltás ténye általában olyan gondolatsort ébresztett, olyan érzelmi vihart kavart bennem, ami nem volt szerencsés: mivel mindent csak a magam gyerekes párhuzamaimmal tudtam érzékelni, egyfelől azt gondoltam, hogy nekem aztán eszem ágában sem volna megváltani a világot és más embereket, nemhogy a kereszten, de semmiféle módon, [.] a világ aztán, ha már bajba került, váltsa meg magát, ahogy tudja, de nélkülünk. Isten nekem túlságosan szigorú volt, egy alma miatt kiüzte az első emberpárt, özönvizet árasztott, elpusztította Sodomát [.] ...a világot jobban szerette a fiánál. Míhelyt megtudtam, hogy Isten választottaihoz megpróbáltatások és csapások mérésével közeledik, ...szívükből reméltem, engem nem szeret túlságosan. [.] ...úgy gondoltam, nem leszünk semmiben kívánatosak, elvégre hallhatja, apám miket mond a fűskamrában, mikor káromkodik, anyám reformátusnak született, aztán áttért katolikusnak, férje is kettő volt, a gyerekei is kétfélék, ez se lehet rendes dolog, magamról már nem is beszélek, mert én a legnagyobb örömmel kinyomnám az unokahúgom szemét, ha szabadna, akinek az anyám az én meséskönyvemmel nyújtotta át ajándékképpen és örökre. ...Isten, Krisztus nagyon távoliak voltak kis eszemnek...” (Szabó Magda 2005, 92–93)

A bontakozó gyermeki lélekben a hit ily módon vert gyökeret. S ez a családi indíttatás erősödik, formálódik még az iskolai évek alatt.

(Debreceni Református Egyház Dóczy Leánynevelő Intézete) Az író nő intézményes kálvinista szellemiségű leánynevelésének színtere a Debreceni Református Egyház Dóczy Leánynevelő Intézete volt.²² 1923–1935-ig járt a mai Debreceni Református Kollégium Dóczy Gimnáziumának elődintézményébe. Itt tanultak rokonai; nagymamája, édesanyja és a nagynénjei is. Az író nő az Abigél c. regényében az árkodi Matula Leánynevelő Intézetéről – melyet az alma materéről mintázott – azt írta, „Magyarország első olyan intézménye volt, ahol hivatásos nevelők rendszeres nőképzést folytattak.” (Szabó Magda 2009, 20) „Itt magyar református lányokat készítettek elő részint a hétköznapi egysíkú, részint, ha isten szándéka így döntene, fényes pályát ígérő rendkívüli életre.” (Szabó Magda 2003, 87) A Dóczy intézményét az író nő különféle elnevezésekkel – jelzők, metaforák, hasonlatok, szimbólumok – illetve a fent említett művekben. Ezek a szóképek üzeneteket hordoznak, melyek elemzésével²³ a tudatalatti rétegeket is felszínre hozhatjuk rávilágítva arra, hogy mit jelenthetett az író nő számára ez az iskola.

A kifejezések egy része a leánynevelést hangsúlyozzák, úgymint „az anyaszentegyház nőoktatásának egyik legfontosabb működési terepe” (Szabó Magda 2003, 86), a híres „Nagykollégium nővére”, „kisasszonygyár”, „a kálvinista leánynevelés elképesztően szigorú iskolakombinátja” (Szurmainé 2007, 18.). Az iskola módszerére utalnak a következő elnevezések: a Dóczy „Puritán College a hajdúsági Oxfordban” (Szurmainé 2007, 17), „Kálvin korabeli Genf” (Szurmainé 2007, 19), „irgalmatlanul szigorú iskola volt könyörtelen stábbal” (Szurmainé 2007, 19), „sokat követelő oktatási intézmény volt a Dóczy” „maximalista igényekkel” (Szabó Magda 2003, 87), „tilalmak biztonságos erdeje” (Szabó Magda 2008, 17). „A Dóczyban csakugyan vasszigorban éltünk” (Aczél 1997, 147), „különös iskola volt” (Aczél 1997, 250).

Az író nő által használt metaforák egy részénél – kisasszonygyár, iskolakombinát, anyaszentegyház működési terepe – a tudatalatti mélyéről felbukkanó azonosító képben egyfajta gigantikus termelési folyamattal azonosul a tanítás. Az ember csarnokokat képzel el gépsorokkal, szalagokon dolgozó munkásokkal, ahol készül a termék. A tanítás-tanulás folyamat személytelen. Az iskola céljában inkább a mennyiségi szempontok hangsúlyosak: minél több kálvinista leánygyermeket kell nevelni. Tudjuk, hogy a Dóczy nagy létszámú iskola volt. Virágkorában 2000 növendéket is oktattak a falai között. Az Abigél című regényben Szabó Magda erődhöz hasonlítja a Matula püspökről elnevezett leánynevelő intézetet, azaz a saját iskolájának regénybeli képét, a Dóczyt. Az erőd kettős természetét nagyon jól érzékelteti az iskola leírásakor: a kicsi ablakok, a vassal pántolt kapu, a rácsos ablakok egyrészt védelmet nyújtanak a betolakodó, rossz szándékú idegenekkel szemben, másrészt elzárnak a külvilágtól. (Szabó 2009, 23) Az erőd iskolával történő azonosításához olyan jelentéseket is asszociálhatunk, amelyhez hozzátartozik a készülődés az ellenséggel való megütközésre, azaz az erődben/iskolában a tanítás-tanulás-nevelés folyamata egyfajta felkészítés az élet ütközeteire. Ez mind szellemi, mind fizikai felkészítést is feltételez. Az iskola erdővel való azonosításának van mitológiai, illetve mesei előzménye. Gyakran szerepel az erdő próbatételek helyszínéként, ahol az otthonról elküldött gyermeki mesehős felnőtté avatódik (rátalál a helyes útra, kiállja a próbákat, melyeket a sötét, rejtelmes, vadállatokkal, tündérekkel, gonoszokkal teli erdőben talál, s ezeket legyőzve elnyeri jutalmát: a királylányt és a királyságot).²⁴ Szabó Magda iskoláját a tilalmak biztonságos erdeként nevezi meg. Ebben a szóképben megjelenik a nevelés és a cselekedetek szabályozásának viszonya. Az erdő mint nagy kiterjedésű egység szerepel itt, amely a szabályok sokaságára utal. Az iskola szabályok, „tilalmak” terepe, de ezek a kötelmek

nem negatív hatásúak, mivel a szóképhez kapcsolt jelző – biztonságos – pozitív jelentésű. Íme, itt egy a „gyermekségére visszatekintő felnőtt” vallomása, amely igazolja, hogy szabadságot épp a szabályok betartásával nyernek a tanuló diákok. E kötelemkből álló szabadságot jelképezi az iskola felső tagozatának a vízzel, az akváriummal való azonosítása is: „A felső tagozat ... mély víz, tengervíz, milliő színű, boldogító akvárium. Bárki közel hajolhat a benne úszó nagy, nemes halakhoz, nagyhírű tudományos college rejlik a Kossuth utcában, láthatatlan, csak érzékelhető vízében tömény, steril tudományba merülhet az alábukó.” (Szabó Magda 2003, 184) A tenger-óceán-víz az élet jelképe. A végtelen szabadságot jelképezi. Az akvárium a halak számára azonban kötött életter, mely biztonságot nyújt, és biztosítja a zavartalan fejlődést, növekedést a benne élőknek. Lehetővé teszi, hogy a kis halak/tanulók megismerjék a nemes halakat/tudós tanárokat anélkül, hogy az előre nem látható veszélyekkel meg kellene küzdeniük. Az alámerülés, az úszás képeit használja az író a tudás megszerzésének a metaforájaként is, és egy riportban az alkotás, írás folyamatára is. (Aczél 1997, 239) Mindkét esetben a képek azt üzenik, hogy az író számára a tudás, a tudomány elsajátítása s az írás is az életet jelenti. Ez éltető víz forrása pedig iskolája. Az iskolában folyó magas színvonalú oktatást jelzi a „Puritán College a hajdúsági Oxfordban” metafora is. A Dóczi Intézet Kálvin korabeli Genffel való azonosítása utal arra a kettősségre, ami végig jellemzi az író iskolájához való viszonyát. Az alma mater említésekor a rajongás, a hála, a köszönet hangjai mellett ott vannak a vasszigor, a könyörtelen stábú, az elképesztően szigorú, irgalmatlanul szigorú, sokat követelő jelzők is. A metafora Kálvin alakját idézi, akinek megítélése saját korában is szélsőségesen ellentmondásos volt.²⁵

(A Debreceni Református Egyház Dóczi Leánynevelő Intézet nevelési céljai) Az intézmény református identitását, egyben nevelési elvét hirdeti a választott jelmondata, melyet az Abigélben is megörökített az író: „Non est currentis...”, azaz „nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené”. (Róm 9,16) A Pál apostoltól való idézet lényege, hogy „minden Isten akaratától függ, semmi nem a mi vágyunktól, szándékunktól, mi magunktól, mi legfeljebb iparkodhatunk sikerre vinni vagy hátráltatni az Úr szándékát”. (Szabó Magda 2003, 134)

A Dóczi legfőbb célja volt eljuttatni a növendékeit az életfeladatuk felismeréséhez. Az itt végzetek legfőbb tulajdonságai közt említi az író a könyörtelen erkölcsi elvekhez való ragaszkodást, a közéleti rutint, a fegyelmet magatartást, a rendkívüli munkabírást és a rendíthetetlen istenhitét.

(Az intézmény felépítése) A leánynevelés a református oktatásra oly jellemző kollégiumi rendszerben folyt. A hittani előkészítőtől a tanítóképzőig kiépült az oktatás. Az Ó-Dócziiban volt a hittani előkészítő, az elemi és a polgári iskola tagozata, az új épületben működött a gimnázium és a tanítóképző a gyakorló elemivel. Az iskolához hozzátartozott az internátus is. (A bennlakók elzárt világát mutatja be az Abigél c. regény.) Az iskolát hatéves koruktól látogathatták a növendékek. Azok, akik november elsejéig betöltötték a hatodik életévüket, és ha alkalmosságukat elfogadták, beiratkozhattak az iskolába. Az igazgatótanács és a fenntartó testület úgy rendelkezett, hogy első elemibe csak az a diák vehető fel, aki hittani előképzésben részesült. Az előkészítőt hitoktatók tartották kis létszámú csoportoknak. Általában vasárnaponként, egy időben az istentisztelettel, melyeken a szülők vettek részt. Az előkészítőn „nem volt fenyítés, csak szelíd figyelmeztetés, így maga az oktatás nem hasonlított a valódi iskola módszeréhez.” „A hitoktatók nyájasak voltak, kellemesek.” (Szabó Magda 2003, 89) Szeptemberre ismerni kellett a kátét, a kötelező imákat, énekeket és az üdvtörténetet életkornak megfelelően. Az elemi tagozatot „életkedvemésztő”-nek (Szabó Magda 2003, 132) nevezte Szabó Magda,

s boldogan felelte el. 4 éve alatt az író nő betegsége miatt magántanuló volt. Édesanyjával készült fel az év végi vizsgákra. Az elemi 4 éve alatt alakították ki azt a fegyelmezett magatartást a növendékekben, melyre később építettek a nevelők. Majd ezt követte a gimnázium alsó tagozata, ahol már szaktanárok tanítottak, nők és férfiak egyaránt. A gimnázium felső tagozatára való bejutást szelektálás előzte meg. A negyedik osztály végén szűrővizsgát tettek a tanulók. Csak azok mehettek tovább, akik képesek voltak elviselni a nagyobb terhelést. Az író nő évfolyamában kb. 100 fő végezte el a Dóczi gimnáziumának alsó tagozatát. A felső tagozaton ebből csak 42 diák tanulhatott tovább. Itt már a legfelkészültebb tanárok tanították az érettségire készülöket. A legtöbb esetben az alapos felkészültség emberséggel, empátiával, türelemmel és segítőkészséggel párosult. Az író nő a következőképpen ír erről: „Aki a növendékek közül már átlépte a konfirmáció utáni Rubicont, példátlan nevelői ethosszal és szakmai műveltséggel oktató pedagógusok elé jutott.” (Szabó Magda 2003, 184)

(A leánynevelő intézet épületei, felszereltsége) Az iskola külsőségiben is a református hagyományokat követte. Az intézet berendezése rendkívül puritán volt. „...a folyosón semmi dísz, csak némi virág, és a falakon aranybetűs bibliai idézetek sora, fekete kartonon...” – jellemzi az író nő a Matulát az Abigél című regényében. (Szabó Magda 2009, 24) A Dóczi jól felszerelt iskola benyomását keltette a visszaemlékezések alapján. A legmodernebb eszközök álltak rendelkezésre a diákok szellemének művelésére. Laboratórium, vetítőterem, tejuveg táblák, melyekre színes krétákkal írtak, tisztálkodásra és étkezésekre kijelölt helyiségek, még a takarító személyzetnek is volt külön kamrája. Az intézetben volt külön imaterem, tornaterem, díszterem, a nevelőtestületnek külön elrekesztett rész és igazgatói szoba. (Szabó Magda 2003, 133)

(Az intézmény szabályairól és a szabályok betartatása) Az intézet rendjét a szabályok betartásával biztosították. A gimnázium alsó tagozatán átadták a diákoknak az iskola rendtartását, szabálygyűjteményét, melyeket meg kellett tanulni kívülről. Ez az állandó ellenőrzések időszaka volt. Ekkor tanították meg, hogy védeni kell az anyaszentegyház tekintélyét, rendtartása szerint kell élni az iskolán belül és kívül is. Óvni és tisztán kell tartani az iskola épületét. A szünetekben el kellett hagyni a termet, a hetes felelt ezért. A folyosókon tilos volt futni. A tisztelet a nevelők iránt már a köszönéssel, a testtartással is kifejezésre jutott. A tanulók a tanár belépésekor vigyázzba álltak, köszöntek, jelentettek. A tanárok visszaszólást nem tűrtek el, számos esetben még válaszolni sem volt szabad. (Aczél 1997, 208) A diákok öltözetét is szabályozták. Az intézmény arculatát meghatározta a diákok egyenruhája, mint közösséghez tartozás szimbóluma. A lányok hétköznapokon „ércpokorsószerű kötényben” jártak az érettségig. Alatta a saját ruhájukat viselheték, ám ünnepekkor díszegyenruhát hordtak. Az egyenruha arra tanított, hogy nem lehet henegetni pénzzel, szépséggel. Tilos volt az ékszer, a hajba kötött masni. Barna vagy fekete rádlis patenharisnya, bokát rögzítő félmagas lábbeli takarta a lábat. Mindenkinek volt egyensapkája és kalapja az iskola címerével és jelmondatával. Személyes holmijukat tulipános tarisznyába tették, pénzt csak bizonyos napokon vihettek magukkal, meghatározott célból. Emlékszünk az Abigél c. regény főszereplőjének, Vítay Georjinának az intézetbe kerülésére, amikor is elvették tőle minden személyes holmiját, egyenruhába öltöztették, hajviseletét az iskola szabályainak megfelelően alakították ki. A lány úgy érezte, mintha a személyiségétől fosztották volna meg. „Elnyeltek mindenestül. Ez már nem is én vagyok.” – állította. (Szabó Magda 2009, 32) Szabó Magda felnőttként is megemlíti egy vele készült riportban: „nem tetszett, hogy semmi ékességet nem tehettünk fel magunkra, hogy fekete harisnyába kellett járni, hogy egy pillangós hajtűt nem tűzhettünk a

hajunkba, hogy nem válaszolhattunk semmire, hogy nem tiltakozhattunk a tévedés vagy igazságtalanság ellen.” (Aczél 1997, 250) Később elégtételt vett, avagy a gyermekkori hiányt pótolta az egyetem elvégzésekor a doktori disszertációjának témájával: a római kori szépségápolást választotta. (Aczél 1997, 295) Az iskola elnyomása elleni kis lázadásokról – „ami csak egy bizonyos határig mehetett el” – azért beszámol az író. Személyes lázadásait megemlíti több helyen is. Például felhőborította, hogy az iskola előír kötelező olvasmányokat. Tiltakozásul egyet sem olvasott el. Helyette barátja, Mikes Edit olvasott és kivonatolt. Az író csak másolt, s előadta olyan szívesen, hogy gyakran jobb jegyet kapott barátjánál. (Aczél 1997, 147) Becsmérlő megjegyzéseket is tettek egyes nemkívánatos tanári elemekre. (Aczél 1997, 250) Természetesen titokban. Később ez a lázadás még kifinomultabb eszközökkel történt: az író egyszer körömlakkot vitt az istentiszteletre, s „halálmegvető bátorsággal figyelte, hogyan kavarog a lakkszag a lassú zsoldárdallam mellé”. (Szabó 1980, 538)

A szabályok megszegése, vagy az alkalmazkodás teljes hiánya súlyos következményekkel járt. Ha valaki nem tudott alkalmazkodni vagy nem akart, akkor vagy eltanácsolták az iskolából vagy kevésbé súlyos esetben jött a büntetés. A büntetés életkortól függött. Testi fenytetés eszközével legfőképp az elemiben éltek, melyről több helyen vall az író: „a nénikék is vertek, de csak a tolltartó fedelével a körmeinket, esetleg hosszan térdepeltetek.” (Szabó Magda 2003, 116) „Az elemiben a mai tudatnak elképesztő, megalázó egyéni vagy kollektív büntetés sem volt ritka: ha tolltartónk volt, kihúzott tetejével kaptunk tenyerest, a kurta, csipős, nem kis ütést előreparancsolt tenyerünkre, álltunk megcsúgyenítésképpen, sarokban – ez egyébként érettségiző nagylány korunkban is előfordult –, de térdepeltünk is, tízéves korunkig, a padok mellett a padlón.” (Szurmainé 2007, 19)

(Az iskola hétköznapijai) A hétköznapiok rendjét a tanórák szabták meg. Kétféleképpen különböztették meg a gimnázium felső tagozatán a tantárgyakat. A fő tárgyak voltak a francia, magyar, történelem, latin, földrajz, természetrajz, német, számtan, hittan és az ének. Melléktárgyak pedig a rajz, a kézimunka és a testnevelés. Szabó Magda felnőttként megemlékezik arról, hogy tanult „az Abigél iskolájában” rendszeresen művészettörténetet is. Az osztálytermekben nagyság szerint ültek a lányok. A tanórák egyforma rendben folytak. A tanítás módszertana „tárgyilagos volt, merev, szigorú és megvesztegethetetlen.” (Szabó Magda 2003, 89) A fegyelem, a csend, a tanár magyarázatára való teljes figyelem volt a jellemző. A tanári munka frontális volt: a tanár szemben az osztállyal, a katedránál magyaráz. A diák, ha kérdezik, feláll, válaszol, majd a leül. A feleltetés a táblánál folyt. A lecke felmondása, a felelés, a házi feladat folyamatos ellenőrzése nem maradhatott el egyetlen óráról sem. A következő visszaemlékezés bepillantást nyújt arra a tanári módszerre, mely lehetővé tett egy széleskörű műveltség megszerzését: „Ha egy költőről tanultunk, nem azért kellett tudni születése és halála évét, hogy a memóriánkat gyakoroljuk. Hanem, hogy az évszámából kiindulva, megbeszéljük, kinek volt kortársa, mi történt életében a világban, milyen nagy művek születtek ebben az időben a zene, a képzőművészet birodalmában.” (Aczél 1997, 158)

(A Dóczy ünnepnapjai) Az intézmény közösségének egységességét demonstráló alkalmaként kell megemlíteni a vasárnap és ünnepnapokon a kötelező istentiszteletek látogatását. Ilyenkor „kétezer lélekből álló menet vonul fel... viszi a nemzeti lobogót és az iskola külön zászlaját, a cserkészeket egy szálas tanítóképzős lány, mögöttük az iskola lelkeszei palástosan, körük közepén az igazgatónő...” (Szabó Magda 2003, 137) „A zászló mögött menetelt egyforma ünneplő ruhában a diákság... Az ünnep »nagy és hosszú« istentisztelettel kezdődött. „A prédikáció középpontjában mindig az ifjúság állt.” Az ünnepség „az

iskolában folytatódott alkalmi versek előadásával”. (Aczél 1997, 300) Az ünnepeket „tűlfűtött” jelzővel illette az író, mely jelezi, hogy mily fontos szerepet szántak a Dócziban az ünnepeknek a magyarságtudat kialakításában, a nemzethez tartozás érzésének erősítésében.

(A dóczisták tanórán kívüli tevékenységei) Szabó Magda a diákszínpadot, a kirándulásokat, a kertészkedést s a cserkészetet említi tanórán kívüli tevékenységül. Az író már diákkorában az iskolaszínpadon gyakorlatot szerezhetett színészként, dramaturgként és rendezőként is. A kirándulások is emlékezetesek maradtak számára. Ez alkalommal szorosabb lett a kötődés diák diák közt, és a tanár és diák között is személyesebb kapcsolat alakulhatott ki. Például egy ilyen alkalommal nyílt meg a diákjai előtt a franciatanára, s kapott magyarázatot a diák arra, hogy a Dócziba nem illő tanári magatartás mögött milyen élettapasztalat húzódik meg. Kiderült, hogy engedékeny, sok mindent elnéző tanárak hadnagyként milyen hősiesen állt helyt az első világháborúban. A református leányneveléshez hozzátartozott a fizikai munkára nevelés is. A lányok maguk művelték az iskola konyhakertjét, lapátolták be a szemet a pincébe, vagy épp segítettek a mezőgazdasági munkákban.

(Tanári példák) Szabó Magda a Dócziban megtapasztalt építő jellegű és személyiséget romboló hatású tanári magatartást is. A lelki megalázás többféle eszközzel is találkozott a Dócziban, melyek közül számosra vissza is emlékezik az írásaiban. Pl. a nem reálisan értékelt teljesítmény (a gimnázium alsó tagozatán a magyardolgozatait, a felső tagozaton a számtan és a természetismeret tudását értékelték alul). Előfordult, hogy latinórán irritálta a tanuló tudása a felkészületlenebb tanárt, ezért tanórákon sohasem szólította fel. Mindig megvárta, amíg más is jelentkezik, hogy őt szólíthassa fel.

Az író személyiségének kialakulásához jelentős mértékben hozzájárult a szárnyaló lélek szárnyainak drasztikus visszametszése. A református nevelés két pillérét – az Istenhez és a hazához való viszonyulását – érintette leginkább ez az alakítgatás. Az előkészítőben (azaz még nincs 6 éves a gyermek!) a kislány, akit édesapja tanított bibliaismeretre, unatkozott. Úgy érezte, hogy a hitoktató kisasszonyok nem eléggé felkészültek. Közbeszólt olyankor is, amikor nem szólították, bekiabált a szövegükbe, a saját fantáziájára szabta a bibliai történeteket. A kis Magdolna azt is nehezményezte, hogy csak az Újszövetséget magyarázták, míg az Ószövetséget letagadták. Ő nem hallgatta el, hogy Dávid király a győztes csata után dalolva és pucéron, azaz anyaszült meztelenül ment Jeruzsálembe templomot építeni. A vénlány hitoktatók füle nem bírta el a bibliai ige tényleges valóságát egy gyermekecske szájából. Mindezek az engedetlenségek odavezettek, hogy „nyugtalansággeltő, református keresztyén leányhoz méltatlan magatartás” (Szabó Magda 2003, 105) miatt eltanácsolták az előkészítőtől. A gyermek szülei is megszegyenültek, nemcsak a gyermek, hiszen írásban is és személyes látogatás alkalmával is értesítették a szülőket leányuk viselkedéséről. A család közbeavatkozásának a következtében a gyermeknek csak a viselkedése változott meg, a gondolatait megtanulta nem kimondani. Megtanulta a „némaságot”, „a tiltakozás visszaszorítását”, „a valódi meggyőződése elhallgatását”, mivel édesapját szomorúnak, és megszegyenültnek látta. Az édesapjához fűződő szeretet késztette engedelmességre. Ezután az eset után így vall az író: „édes bizalom, az a hit, amit a magam bolond fantáziája sugárzott a szívemben, az állandó Krisztus-közelség eltűnt belőlem. Vallottam felekezetem hitbéli követelményét hiba nélkül, nem kommentáltam a hallottakat, nem kérdeztem soha többé semmit, csak elfogadtam, mint az egyszeregyet. A hittörténet megrendítő poézise megmerevedett lecke lett számomra, érzelmi tartóoszlopait az illatos hölgyek és a szelíd lelkipásztor valamikori üdvözlésem érdekében elfűrészelték. Korrekt felkészültségű, az

anyaszentegyház szabályai szerint élő kálvinista lettem. Isten sose hagyott el, mint az illatos hölgyek, és nem vette rossz néven alakatlan bögre mivoltomat, apám halála után átvállalta funkcióit.” (Szabó Magda 2003, 108)

A másik ilyen eset, mely során a gyermeket a „nem megfelelő hitbéli magatartása miatt” alázták meg, a gimnázium alsó tagozatán történt. Olyan fogalmazási feladatot kaptak a tanulók, melynek tárgyát Munkácsy Mihály „Ecce homo” c. képe adta. A festmény bármely figurája ábrázolható volt a fogalmazásban szabadon választható módon. Szabó Magda nem Jézust, nem Pilátust, nem Kajafást, és nem is Máriát választotta, hanem a kép előterében figyelő kutya benyomásait rögzítette. Ez olyan felháborodást szült, hogy a tanára összetépte a dolgozatát, s azt mondta, hogy megsértette Jézust az írásával. A gyermek pedig nem értette, hogy milyen bünt követett el, hiszen a megtekintett kép bármely alakját ábrázolni lehetett a megadott feladat szerint. A tanárnő úgy fogta fel a fogalmazást, hogy a diák az iskolai nevelést csúfolja ki ez írásával. Sem a hittani előkészítő oktatói, a Für Elise Móré tanárnője, azaz Sipos tanárnő (Szabó Magda 1980, 542–543) nem tudta értékelni a másként gondolkodó gyermeket. A többitől eltérő viselkedésben lázadást látott. Sőt mindkét esetben úgy érezték a nevelők, hogy sérült a gyermek Jézusba vetett hite. Ők vétettek Jézus egyik legfontosabb tanítása ellen, azaz hogy nem szeretettel fordultak a külön tanítványuk felé. Prekonceptiójuk sérülését úgy értelmezték, mintha őket magukat érte volna sértés. Rosszat feltételeztek ahelyett, hogy a jót keresték volna, azaz észrevették volna a tehetséget. Az efféle tanári magatartás mögött többféle ok húzódnhatott, melyet az író is fejtegetett írásaiban: magánéleti kudarc (pl. gyermektelenség, társtalanság) és felkészültségbeli hiányosság. A beszűkült látásmódú tanári viselkedést „Móré tanárnő”, azaz Sipos tanárnő az alsó gimnázium 4 évének magyartanára példázza. Ezt erősíti meg az a kijelentése is, amit az író édesanyjának mondott: tanulónak „Itt nem lehet csak egyféleképpen kifejeznie magát”, lehetőleg úgy, ahogy a tanárnő gondolta.

A hazafiatlanság vádja is megérintette a diáklány Szabó Magdát. Nem szerette a cserkész-foglalkozásokat: „átkozódva viseltem azt a rémes kalapot, átkozódva voltam cserkész is. Soha nem tudtam megérteni, miért jó a hazának az, ha én bogokat tudok kötni spárgából.” – vallotta. (Aczél 1997, 78) Számára a cserkészlet sportot és alapfokú háziasszonyképzést jelentett. Ő sem kézimunkázni nem tudott, sem énekelni, és eltiltották rossz egészsége miatt a tornától is. Mikor felmentését kérte a foglalkozások alól, a cserkészparancsnok – akinek a szívügye volt az ország elszakadt területeinek a visszacsatolása, hiszen az ő családja is a trianoni határokon kívül rekedt, és aki a természetismeret és matematika tanára is volt – nem tartóztatta, de ettől kezdve üldözte a diákat. „Gyerek ilyen drága árat ritkán fizetett az igazmondásáért: üzött ez a tanárnóm, amíg csak hatalma volt rajtam” – írja. (Aczél 1997, 78) Megszégyenítette csúfoló verssel az osztály előtt, és soha nem értékelte a matematikatudását reálsan. Bosszúja érettségiig kísérte. A pedagógus ott követte el a legfőbb hibát, hogy – saját érzelmei miatt – nem ásott a gyermek lelkének mélyére. Nem magyarázta el, hogy az akkori Magyarországon a cserkészlet beletartozik a Trianon utáni politikába. Nem is akarta megtudni, hogy milyen okok késztették a kislányt felmentésének kérésére. Így észrevétlenül maradt előtte, hogy a gyermek szívében mély hazaszeretet lakozik. Nem találta a kulcsot, nem tudta a „saját szekerébe fogni” e tehetséges tanulót, s így nem tudta kamatoztatni annak adottságait sem. Átíráshatna volna a cserkész himnusz szövegét, szindarabot rendeztethetett volna vele a hazáról stb. A tanárnő nem értette, hogy nyerhette meg a „kutyás Szabó” azt a fogalmazás versenyfeladatot, melyet a minisztérium az összes középiskolásnak kiírt, s melynek az volt a címe, hogy „Mit tehet a magyar nő Trianon után a magyar társadalomért?”

A szexualitáshoz kapcsolódók két szintén negatív tanári magatartás életre való tapasztalata. „Ezekben az években a szexuális élet kérdéseiről nemhogy egyházi neveléssel foglalkozó

protestáns iskolában nem eshetett szó, de Tóth Tihamér²⁶ és tanítványai kivételével hallgatott a magyar társadalom is.” (Szabó Magda 2003, 117) A Dócziban tabunak számított minden, ami a szexualitáshoz kapcsolódott. A lányoknak tilos volt a tükör használata, mert abból „az ördög néz vissza, férfit akkor sem szabad észrevenni, pláne megbámulni, ha kilenc tollbokrétája van”, filmszínész képeket se gyűjthettek, metszett képet sem. A szexualitás elfojtásának egyik esete a tornatanárhoz kapcsolódott, aki diakonisszaként folyton szidta a lányokat. Azt kiabálta szüntelenül, hogy pazarolnak (a parázna szó helyett használta, melyet tilos volt kiejteni). Úgy rendelkezett, hogy a lányoknak harisnyában és bokáig érő klottnadrágban kellett végezni a tornagyakorlatokat babzsákkal és buzogánnyal. A másik esetben a tanítványaitól megrettenő, a problémát észlelő, de inkább elhallgató, arról tudomást nem vevő romboló tanári magatartás tapasztalatát írja meg az író nő visszaemlékezéseiben. Egyes lányok esetében a „szeretkezés nem sejtett igénye átalakult koraérett testeikben brutalitássá”. (Szabó Magda 2003, 118) Gidipacalozásnak elnevezett kegyetlenkedésük megkeserítette az intézménybe kerülő kisgyermekek életét. Gidipacal volt minden elsős, másodikos elemista. A nagylányok játékának az volt a lényege, hogy körbevették áldozatukat, a gidipacalt, s verbálisan megalázták, megverték. Menekülni nem lehetett a nagyok gyűrűjéből. A kisgyermek végül már fuldokoltak a zokogástól, akinek volt záloga (táska, zsebkendő, zsebpénz stb.) mind odaadta. (Szabó Magda 2003, 118) Az udvari foglakozásokat felügyelő nevelők jól látták, hogy mi folyik előtűk, de a nagylányok reakciójától való félelem miatt nem avatkoztak be e testi-lelki kínzásba. Természetesen a Dócziban nem túrték el sem a tornatanár túlkapásait, sem a nagylányok kegyetlenkedéseit. Mikor fény derült e szélsőséges viselkedésre, eltanácsolták mind a tanárokat, mind a gidipacalozásban élenjáró diákokat.

A fent említett eseteken túl a tanári hivatás kiemelkedő példáival is találkozhatunk a visszaemlékezésekben. A gimnázium felső tagozatában már olyan tanárok tanították az írónőt, akikre szeretettel és megbecsüléssel emlékezett, akik felkészültek voltak, nagy műveltséggel, szakmai és pedagógiai tudással is rendelkeztek. Haláláig első mesterének érezte Szondy Györgyöt (Aczél 1997, 168) (a Für Elise Korondyját), aki már a „kutyás fogalmazás” olvasásakor rájött, hogy a nem mindennapi szemlélet mögött tehetség rejlik, amit pallérozni kell. „...hitt bennem. Már akkor írónak nevelt, amikor nekem még eszem ágában sem volt ezt az utat választani.” – írja a természettanáráról Szabó Magda. (Aczél 1997, 49) Olvasmánylistát készített, melyből hétről hétre beszámoltatta a diákokat, kijavította írásait, új szemléletre nevelte. Vigyázta, óvta, védte tehetséges tanítványát szűk látókörü kollégáitól. Oly módon segítette íróvá válásában, hogy irlgalmatlan követelményt támasztott elé. „Rengegetet beszélgettünk, soha, tizenegy éves koromban sem úgy szólt hozzám, mint egy gyerekhez, hanem mintha egykorúak s azonos képzettségűek vagy jelentőségűek volnánk” – írta. (Szabó Magda 1980, 498) Ki kell emelnünk a magyartanárát is, a Für Elise Kibédy tanár urat, akiről úgy nyilatkozott, hogy „tanítványának lenni mámor” (Szabó Magda 2003, 188), tőle élmény volt magyart és németet tanulni. Az ő módszere az volt, hogy „maximálisan kell adagolni és visszakívánni az anyagot, akkor aki bírja, kinyújában sejtjeibe építi, a többi, aki nem valamennyit így is csak nyel belőle...”. (Szabó Magda 2003, 185) Az ő tanári gyakorlatából a következetes számonkérésre emlékezett Szabó Magda. Nem lehet nem megemlíteni az Abigél emberséges „König tanár urat”, Möszejt azaz Förstler tanár urat, aki elütött az iskolai mércétől. Óráin fegyelmetlenebbek, pimaszabbak voltak a tanulók. Képtelen volt indulatba jönni, se fegyelmezni, se büntetni nem tudott. Jó volt, gyöngéd, udvarias. Mindig szeretettel, megértéssel karolta fel a tanítványait. Az író nő többször is beszámol e tanárának emberi nagyságáról, megemlíti annak első világháborúban betöltött szerepét. Möszejt látott anyyi fájdalommal, átélte anyyi véres eseményt, hogy tudta, az 1930-as években folyik a felkészülés egy újabb és véresebb háborúra. Érezte, tudta, ezért kímélte diákjait: „...ha az illető tudott, gratulált a felelőnek, ha nem, sajnálkozva

vigasztalta szegényt...” (Szabó Magda 2003, 233) Bartók és Kodály tanítványáról, a Horváth tanár úrról (Für Elise-ben Rácz tanár úr) is nagy tisztelettel emlékezett meg az író. A tehetséget kibontakoztatni képes tanár német kórusművek fordításával bízta meg tanítványát, alsós gimnazista korában pedig lektorálnia kellett a tanár úr tankönyvét. (Aczél 1997, 130) Az ő nevelési gyakorlatában is megtalálható a szigor. Ha kellett, a „legnagyobb lelki nyugalommal a sarokba kergetett” – írja az író. (Szabó Magda 1980, 233) Beér nagytiszteletű úr tanítását is megörökítette Szabó Magda a Für Elise-ben: „...ha baj van, sosem embert kérdezz, mindig csak Istent, az ember esetleg téved, Isten soha, legfeljebb saját érdekedben késik a válasszal.” (Szabó Magda 2003, 148) Nánay tanár úr „...azzal tisztelte meg legjobb tanítványait, hogy havonta egyszer katedrára engedte őket, megadva előre a tanítandó módszeres egységét, rábízva a kiválasztottra a felkészülés módját”. Szabó Magda számára az első megtartott latinóra életre szóló elhatározást eredményezett. Erről így vall az író: „Az óraadás perceiben megéreztem, ha jól végzem a munkát a katedrán, akkor minden tanórán történni fog valami, ami befolyásol, befolyásolhat egy közösséget, valahogy ráéreztem a pedagógia igazi lényegére, ami valahol furcsa módon nincs távol a színháztól – ha a színház, illetve a színmű műfaja magaslatán áll...” (Aczél 1997, 188)

A különböző tanáregyéniségek dacára a tantestület egységes volt. Az igazgató „okos építkezéssel tette egységessé a többféle háttérű, származású és képzettségű nevelőtestületet”. (Szabó Magda 2003, 142) Egységesek voltak abban, hogy könyörtelenül büntettek, ha mulasztáson érték a tanulót. Maximalisták voltak és felkészültek. A tantestület tagjainak is be kellett tartania a viselkedési normát, melyet az anyaszentegyház szabott meg. Mikor Szabó Magda visszakерült segédtanárként az egyetem elvégzése után a Dócziba, az igazgató megróttta azért, mert a szoknyájának a hossza a Dóczy elvárásainál rövidebb volt. (Szurmainé 2007, 21) A magánéletébe is közbeavatkoztak „védve erkölceit”. Erről így emlékezik: „Akadt iskolánk fenntartó Testületében olyan, aki számon kérte tőlem, miért járok moziba egy katolikus orvossal, rossz vért szül, hogy együtt látnak bennünket.” (Aczél 1997, 38–39) Verseit is titkolnia kellett, mert nem illeszkedett a Dóczy által közvetített kánonba. E fájta megszorításokat Szabó Magda már olyan nehezen viselte a szabad egyetemi évek után, hogy két év után otthagya a Dóczyt és Hódmezővásárhelyen folytatta tanári hivatását.

Az író mindig szeretettel és hálával emlékezett meg a híres Dócziról, kihangsúlyozta annak hatását a jellembeli fejlődésére. „Nagyon szerettem ebbe az iskolába járni”, „hálás vagyok a régi iskolámnak” – írta és nyilatkozta többször is. (Szurmainé 2007, 19, ill. Aczél 1997, 250, 286, 270) „Ott szoktattak olyan önfegyelemre, hogy hallgatni tudtam, és sok mindent elviselni a nehéz években.” (Aczél 1997, 208) A konfirmáció idejére már hozzáedződött a csaknem katonás magatartáshoz, megtanulta lázadás és mérlegelés nélkül elfogadni, amit a nevelők kívántak (Szabó Magda 2003, 182) „mert fegyelemre tanított, mert leszoktatott a nyafogásról”. (Aczél 1997, 250)

A Dóczinak köszönhette, hogy a tűrőképessége megfelelő lett (Aczél 1997, 286), hogy „a felelősségérzetet felébresztették” benne. (Aczél 1997, 270) A Dóczytól sorstársakat, barátokat kapott. A „közös atmoszféranyomás szorosan egymáshoz préselte az osztályokat, akik azután sem veszítették egymást szem elől, hogy befejezték tanulmányukat”. (Szurmainé 2007, 19) A Dóczy szigorú követelményrendszere következetes tanári magatartással párosulva egy rendkívül felkészült, nagy munkabírású és rendíthetetlen istenhittel bíró növendéket bocsátott ki a falai közül. „Majdnem mindenki Kossuth-díjas, vagy állami díjas közülünk” – írja a visszaemlékezéseiben az író. (Szurmainé 2007, 19) A Dóczy szilárd erkölcsű, hazaszerető diákokat nevelt. Akár fizikai munkát is vállaltak, mintsem meggyőződésüknek vagy a nemzet érdekeinek árulóí legyenek. Megvásárolhatatlan jellemükkel állták az 50-es évek megpróbáltatásait is. A Dóczy az az

iskola, „ahonnan nem disszidáltak” (Szurmainé 2007, 19), s ahonnan kikerülő diákok nem szedtek idegcsillapítókat vagy nem lettek öngyilkosok. Az intézmény falai közt megesett megaláztatásokat az író nő szükségesnek érezte, mivel megedzette őt az életre. A gimnázium alsó tagozatán ellene elkövetett igazságtalanságokból, mint például a magyarórán való mellőzöttségéből is táplálkozott. Az „élmény” az 50-es években visszatért, mikor külföldön már régen ismerték, de a párt és a marxista irodalomkritika még mindig azt játszotta, hogy nem is létezik. (Szabó Magda 2003, 167) A Dóczyinak köszönhetően a diákok magatartásába „beleégett” a rendíthetetlen istenhit – hitük rendszeres gyakorlásával – és egyfajta emberi attitűd, mely szerint „a különbség az emberek között csak erkölcsi és szellemi képességeik foka szerint tehető”. (Szabó Magda 1980, 538)

Dóczy Gedeon intézete elvégezte a feladatát: a diákokat arra készítette fel, ami nem égi mása, de valódi modellje az életnek, mert az élet rossz, kegyetlen, igazságtalan, mégis kötelességünk, hogy jót, irgalmasságot és igazságtételt valósítsunk meg benne. (Szabó Magda, 2008: 8)

(Összegzés) Szabó Magda a Horthy-korszakban nevelkedett. Pukánszky Béla a korszakról így ír: „Trianon után a konzervativizmus időszaka következett be Magyarországon, és rányomta bélyegét a közgondolkodásra és ezen belül a nőmozgalmakra is.” A korszakban a „neobiedermeier” stílusirányzat jött divatba – „amely a hatalom elfogadása, a moralizáló vallásosság, a családi élet kultusza és az érzelmesség” jellemzett. (Pukánszky 2006, 152) E korszak hatotta át az író nő gyermekkorát. Amikor képes volt e korszakból fakadó visszasságok felismerésére, azt jelentős részt a széles műveltséggel rendelkező szüleinek és kiváló pedagógusoknak köszönhetette. Édesanyja – bár kivételes tehetséggel zongorázott és írt, tanítónői képesítést is szerzett, és lány korában tanított néhány évig – alávetette magát a korszak társadalmi elvárásának, mely szerint a kenyérkereső férj mellett feleségként, anyaként a családi élet harmóniáját őrizze. Olyan korszak volt ez, amelyben a magas társadalmi presztízsű hivatalnokállás nem járt együtt a megfelelő anyagi bérezéssel. Ahol az apa, Szabó Elek jogi végzettségű, árvaszéki ülnökként olyan keveset keresett, hogy a család a szegénységgel küszködve élt. S bár szükség lett volna két kenyérkeresőre is, a család szégyenként élte volna meg, ha az anya munkába áll. Szabó Elekné Jablonczay Lenke bár kénytelen a Horthy-korszak nőideáljának szerepében élni, lelke mélyén független, emancipált nő sorsára vágyott. Az apa – a nagyapa és a nagybácsi rosszálló megjegyzéseinek ellenére – latinul társalgott kisgyermekkorú leányával. Az apa tehát nem osztotta korának azt a véleményét, mely szerint a latin nyelv művelése a férfiak kiváltsága volna.²⁷ A szülők gyermeküknek nem szántak hagyományos női sorsot. Modern nőt neveltek, aki tudatosan választott olyan hivatást, amelynek révén biztosítani tudta önálló megélhetését. A modernség elfogadása a szülők részéről nem jelenti a keresztény tanításokkal való szembefordulást. Sőt, az apa törekszik a moralizáló vallásosság helyett a gyermekben megfogant hit kibontására a Sola Fide, Sola Christus, Sola Scriptura, Sola Gratia, Soli Deo Gloria elvek mentén. Ízig-veéig protestáns szellemet nevel, melyben partner a híres leánynevelő intézmény, a Dóczy is. Szabó Magda Isten – haza – embertárs háromszögében tevékenykedő emberré nő fel. Hite megingathatatlan. Kivételes feladatot kap Isten kegyelméből: írónak kell szolgálnia Istent, hazáját, embertársait. Nem szalad el a felismert életfeladat elől, erről így vall: „és körötted gyűrődik az élet, mit csinálsz? Félrevonulsz? Amikor az ország a maga különféle testületeinek szavával azt mondja neked, hogy segíts gondolkodni, akkor nem tudok elfutni. Akkor leteszem azt, ami éppen a kezemben van.” (Aczél 1997, 277) Szabad akarattal bír, de a predesztináció elvét elfogadó kálvinista szellemmé érik, amiről így nyilatkozik: „Isten döntött helyettem, sohasem sikerült semmi, amit én álmodtam meg magamnak, csak a házasságom, minden egyebet az Isten fordított más irányba.” (Aczél 1997, 328) „Bár kormányozni nem kormányozom a dolgokat, emberi példammal, lelkiismer-

retem szerint, mégiscsak formálok valamennyire.” (Aczél 1997, 247) „Nem hiszem, hogy Isten állandóan téged néz az égből és mindig megsúgja neked, hogy mit csinálj. De adott neked egy gondolkodó elmét, amivel fel kell ismerned, mi a teendő.” (Aczél 1997, 318) A kálvinista embereszménnyé, küldetéses emberré válik. Feladatát, küldetését olyan bátran végzi – vérzivataros időkben is helyállva –, mint egy reformátor prédikátoröse a 16. századból. Nem hajlítható: „Én nem vagyok alakítható.” (Aczél 1997, 213) Nem gyáva: „Én álltam, nem voltam gyáva soha, semmiben. Most már nem is szándékozom azzá lenni. Lettem, aki vagyok.” – vallja. (Aczél 1997, 321) Írásaiból, nyilatkozataiból süt a saját felnőtségének a vállalása és ezzel együtt járó felelősségtudata. Erős kritikai szellem párosul a meg nem alkuvással. A megszállottság jegyeit mutató szigorú munkaetika és küldetésstudat jellemzi. Kitartása példaértékű: „Hogy én valamit abba hagyjak...?! Ahhoz túlságosan protestáns, túlságosan makacs és túlságosan abigéli morálú vagyok, hogy amit valaha elkezdtem, ne érezném illetlenségnek abba hagyni. Tehát mindent végigcsinálok...” – nyilatkozza. (Aczél 1997, 320) Tesz mindazért, amiben hisz. „Hiszek – írja, nyilatkozza – abban, hogy minden alkotónak minden alkotásával előrébb kell vinni a világot.” (Aczél 1997, 30) „Hiszek az emberben is, amelyek irtózatossan rossz és irtózatossan jó, mint minden az életben. Tudod olyan az ember, mint az atombomba. Nézd meg, hogy mi a funkciója, és funkciójában dönts el az értékét! Mert lehet vele melegíteni, és lehet vele ölni.” (Aczél 1997, 277) Hiszi, hogy „Krisztust meg lehet tagadni, de letagadni nem, a tízparancsolat megtartása megmentett volna az én életemben már szemmel kísérhetett két nemzedéket is attól, hogy az egyesíthető világ gondolatából a járulékot vegye át, a szabadossá züllött életet, szecessziósan vadszínű, kábítószeres, perspektívát nem kereső, megoldáson alig tűnődő egyen falanszterlakók közösségét, moráltalan morálját és olcsó hamburgeri szintű kellékeit. Én hiszek a hitben, amelynek sok neve és megfogalmazása van.” (Aczél 1997, 331)

Szabó Magda életútja a 21. század nemzedékének arra példa, hogyan lehet a cselekvő keresztyén hitelvek gyakorlásával modern, emancipált női sorsot megélni.

IRODALOMJEGYZÉK

- Aczél Judit (szerk.) (1997): *Ne félj! Beszélgetések Szabó Magdával (1962–1997)*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Aranyi Imre: *Testnevelés a Dóczi leányiskolában*. <http://hbml.archivportal.hu> Letöltés ideje: 2012.10.10
- Csiffáry Gabriella: *Az önéletírás régen és ma... (emlékirat, napló, levél, önéletírás) Documenta humana*. <http://www.csiffary.extra.hu/tanulmany.htm> Letöltés: 2012. 09. 19.
- Diós István (főszerk.) (2007): *Magyar katolikus lexikon XII. kötet*. Szent István Társulat, Bp., p. 195.
- Erdődy Edit (2002): Realista hagyomány és belső monológ Szabó Magda műveiben. In *Salve scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*. (Szerk.: Aczél Judit.) Debrecen, Griffes Grafikai Stúdió. <http://dia.pool.pim.hu> Letöltés ideje: 2012.09.12.
- Erdődy Edit (2004): Szabó Magda regényei. *Literatura*, 2004/ 3–4. sz. p. 324–333.
- Dr. Gaál Botond: *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Forrás: http://www.napkut.hu/naput_2009/2009_09/156.htm Letöltés ideje: 2012. 10. 15.
- Gecse Gusztáv (szerk.) (1983): *Vallástörténeti lexikon*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., p.138.
- Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Győri József (1999): A Dóczi rövid története. *Keresztyén Nevelés*, 1999. 3–4. sz. p. 18.
- Győri L. János (1988): A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében. In: Barcza József (szerk.) (1988): *A Debreceni Református Kollégium története*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. p. 679.
- Jáki László (2007): Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum neveléstörténet-sorozata. *Neveléstörténet*, 2007 (4. évfolyam), 1–2. sz. <http://goo.gl/rkxQu> (Letöltés ideje: 2013.05.07.)
- Kabdebő Lóránt (2002): Egy monográfia címszavai. In *Salve scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*. (Szerk.: Aczél Judit.) Debrecen, Griffes Grafikai Stúdió. <http://dia.pool.pim.hu> Letöltés ideje: 2012.09.12.

- Kabdebő Lóránt (1997): Szabó Magda, az író és irodalomtörténész. *Irodalomtörténet*, 1997/3. http://dia.pool.pim.hu/Letoltés_ideje:2012.09.12.
- Kálvin János (1995): *A keresztyén vallás rendszere: 1559*. Bp., Magyar Református Egyház, 1995.
- Kiss Noémi (2003): „Cili én vagyok” avagy a régimódi textuális tér. *Alföld*, 2003/11. sz. p. 97–104.
- Kónya Judit (1977): *Szabó Magda alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. /Arcok és vallomások./
- Licsók György (2009): Szubjektív történelem – tudományos feldolgozásban. *Múltunk*, 2009/1. 242–246.
- Lukácsné Plenk Anna (2008): „Én tanárnak is – író voltam” Iskolák, tanárok, tanítványok Szabó Magda életművében. *Elektronikus Könyv és Nevelés*, X. évfolyam. 2008/1. sz. http://www.tanszertar.hu/eken/2008_01/lpa_0801.htm Letöltés ideje: 2012.09.12.
- Markó László (szerk.) (2001): *Új magyar életrajzi lexikon I.* Magyar Könyvklub, Bp., p. 965–966.
- Mitológiai enciklopédia I.* (1988) (Szerk.: Sz. A. Tokarev). Gondolat, Bp., 1988. p. 63–63.
- Nagy Boglárka (2003): Párhuzamos életrajzok Szabó Magda: Für Elise. *Jelenkor*, 2003. év (46. évfolyam) 9. szám, 909–914. p. <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=104> Letöltés: 2012.09.12.
- Ormos Mária (2003): *Van-e történelem?* <http://www.origo.hu/mindentudasegyeteme/ormos/20030307ormos1.html> 2003.03.28.)
- Dr. Papp Ferenc (szerk.) (1942): *A Debreceni Dóczi Leánynevelőintézet Leánygimnáziumának évkönyve. 1941–42.* p. 1–5.
- Dr. Papp Ferenc (szerk.) (1944): *A Debreceni Dóczi Leánynevelőintézet Leánygimnáziumának évkönyve. 1943–44.* p. 1–5.
- Pihurik (2005): Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle*, 2005/1–2. p. 99–127.
- Pomogáts Béla (2002): Szabó Magda három alkotó évtizede. In *Salve scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*. (Szerk.: Aczél Judit.) Debrecen, Griffes Grafikai Stúdió. <http://dia.pool.pim.hu>
- Pritz Pál: Történetírásunk egynemű problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. *Múltunk*, 2003/4.
- Rébay Magdolna (2011): *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Romsics Ignác (2002): A történetírás objektivitásának mítoszról és a múlt mitizálásának tarthatatlanságáról. In Romsics Ignác (szerk.) (2005): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemeről*. Osiris, Budapest.
- Strum László (2004): Szabó Magda: Für Elise. *Kortárs*, 2004/ 3. sz. p. 110–112.
- Szabó Magda (2009): *Abigél*. Móra Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó Magda (1980): *Abigél*. In *Kívül a körön*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. p. 363–378.
- Szabó Magda (1999): Az Isten homlokán. In *Mézescsók Cerberusznak*. Osiris Kiadó, Budapest. p. 7–14.
- Szabó Magda (2003): *Für Elise*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó Magda (2008): *Merszi, Möszi*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó Magda (2005): *Ókút*. Európa Kiadó, Budapest.
- Szabó Magda (1977): *Régimódi történet*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Szabó Magda (1980): Termékeny sivatag. In *Kívül a körön*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. p. 533–543.
- Szabó Magda (1987): *Záróvizsga (esszék, tanulmányok)* (1987) In: <http://goo.gl/o8pNB> 2013. 05. 07.
- Szilágyi Zsófia (2003): Ex Libris, Szabó Magda: Für Elise. *Élet és Irodalom*, 2003. március 21. sz. p. 23.
- Szurmainé Silkó Mária (2007): *Ajándékomat megbecsüld! Töredék Szabó Magda életművéhez*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen.
- Takács Zsuzsanna Mária (2011): „Nem azért tanultam, hogy falun legyek nagyleány”. In *Társadalmi nem és oktatás*. Konferenciakötet. Szerk.: Prof. Dr. Kéri Katalin. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola. Pécs, 2011. <http://digitalia.tudaskozpont-pecs.hu/books/keri-katalin-szerk-tarsadalmi-nem-es-oktatás-2011/htm/index.html>
- Vámos Ágnes (2001): A metafora felhasználása a pedagógiai fogalmak tartalmának vizsgálatában. *Magyar Pedagógia*, 101. évf. 1. szám, p. 86–87.
- Vámos Ágnes (2003): *Metafora a pedagógiában*. Gondolat Kiadói Kör, ELTE BTK Neveléstudományi Intézet, Budapest. (10–11. oldal)
- Z. Varga Zoltán (2002): Az önéletírás-kutatások néhány elméleti kérdése. *Helikon*, 2002/3, 252.

Egyéb internetes források:

Tóth Tihamér <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC15363/15958.htm> (Letöltés ideje: 2011.05.30.)

Protestáns egyházak <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/286.html> (Letöltés ideje: 2012.09.12.)

A zsarnoki hajlamú prédikátor: 500 éve született Kálvin János. In: Múlt-kor történelmi portál. http://www.mult-kor.hu/20090709_a_zsarnoki_hajlamu_predikator_500_eve_szuletett_kalvin_janos (Letöltés ideje: 2012.10.16.)

JEGYZETEK

- 1 Több hazai és nemzetközi díj birtokosa. Regényeit lefordították több mint 40 nyelvre. Népszerűségéhez a regényein kívül a színdarabjai és a regények alapján készült filmek is hozzájárultak.
- 2 A tiszántúli egyházkerület püspöke (1986–1997) <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/286.html> Letöltés ideje: 2012. 09. 12.
- 3 Reményik Sándor: Levél a györgyfalvi leánykonferenciáról.
- 4 <http://goo.gl/dpEFg> (Letöltés ideje: 2012. 09. 12.)
- 5 1985-től öt éven át a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka és zsinati világi alelnöke. 1993-ban a Debreceni Református Teológiai Akadémia díszdoktorává avatta. Forrás: <http://www.pim.hu/object.60A209D4-4AD3-4BBA-A418-4221B5DA8FA9.ivy> Letöltés ideje: 2012. 09. 27.
- 6 Z. Varga Zoltán: Az önéletírás-kutatások néhány elméleti kérdése. *Helikon*, 2002/3. sz. p. 247–257.
- 7 Uo. 252.
- 8 Jean Calvin (1509–1564), a francia Svájc reformációjának a vezéralakja, a református egyház alapítója. (Gecse 1983, 138)
- 9 Jean Calvin: *Istitutio Christianae religionis* azaz „A keresztény vallás rendszere”, (1536).
- 10 Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*. II. könyv, 3. fejezet, 5. rész. Bp., Magyar Református Egyház, 1995. p. 275.
- 11 A reformátorok hite szerint a keresztyén élet és hit gyakorlásában a következő alapelveket kell követni: *Sola Scriptura* (egyedül a Szentírás); *Sola Fide* (egyedül hit által); *Sola Gratia* (egyedül kegyelemből); *Solus Christus* (egyedül Krisztus által); *Soli Deo Gloria* (egyedül Istené a dicsőség). A reformáció alaptétele a *Sola Fide* azaz egyedül a Krisztusban való hit által lehet üdvözülni. A Biblia Istennek egyedüli szava, a keresztyén tanítás egyedüli forrása, Isten eszköze, mellyel felfedi önmagát Krisztuson keresztül és tette által megváltásának érdekében. (*Sola Scriptura*) Hit általi üdvözülés egyedül Isten kegyelméből azaz *Sola Gratia* lehetséges. A megváltás Krisztus által, azaz *Solus Christus* történi, a bűnbocsánat Krisztus megbocsátó kegyelmébe vetett hit által történik, ezért nem szükséges a szentek, a papok közbenjárása. A megváltás kizárólag Isten akaratára és tette által megy végbe – Krisztus kereszthalála a mi bűneinkért is az Ő munkája –, ezért a dicsőség egyedül az Istené, azaz *Soli Deo Gloria*. Isten a hitünket a Jézusnak minket megváltó kereszthalálában a Szentlélek által hozza létre a szívünkben. Kálvin az *Istitutio Christianae religionis* című művében megerősíti ezeket a tételeket.
- 12 Budenz József (1836–1892), nyelvész, az MTA tagja. A magyar nyelvudomány finnugor iskolájának megalapítója. (Markó 2001, 965)
- 13 Az emlékoszlop felirata: De Ruyter Mihály holland tengernagy, a szabadító. 1676 febr. 11. Az emlékművet özvegy Hegyi Mihályné költségén emelték, a protestánsok által „gyászév-tizedként” emlegetett ellenreformációs üldözés idején, 1675-ben hitükért gályarabságra hurcolt protestáns lelkészek emlékére. A kétszáz éves évfordulón avatták az obeliszket. II. János Pál pápa 1991-es látogatásakor a vallási megbékélés jegyében koszorút helyezett el az emlékoszlopnál. Forrás: http://szoborlap.hu/2953_galyarabok_emlekoszlopa_debrecen_gerenday_bela_1876.html Letöltés: 2012. 10. 02.
- 14 1949-ben megkapta a Baumgarten-díjat, de még azon a napon visszavonták tőle és állásából is elbocsátották; 1949-től 1958-ig nem publikálhatott. Forrás: <http://www.pim.hu/object.60A209D4-4AD3-4BBA-A418-4221B5DA8FA9.ivy> Letöltés ideje: 2012. 09. 27.
- 15 „A gályarab leszármazottja (ő, hogy szégyeltem gyerekkoromban ezt, ha tehettem volna, letagadom!) nem vállalta dédapja ideológiáját, nem is volt olyan bátor, mint a hajdani pap, hosszú lelkitusa után katolizált, a ahogy a neofitáknál már történi szokott, buzgóbb pápista lett, mint azok, akik keresztesülésüktől abban a hitben nevelkedtek...” (Szabó Magda 2005, 86)
- 16 Gacsáry Emma.
- 17 Jablonczay Lenke, Jablonczay Piroska, Jablonczay Irén.
- 18 Jablonczay József, Jablonczay Jenő.
- 19 Róm 10,17.
- 20 475. ének.
- 21 81. zsoltsár.
- 22 A Debreceni Református Egyház eljárásága 1830-ban határozatban állapítja meg egy leánynevelő intézet felállításának szükségességét: „Városunk kebelében is más pallérozott városok példájára, egy olyan leánynevelő intézet állíttassék fel, a nevendék és alsóbb iskolákat végzett leánygyermeknek a rendes asszonyi munkákon kívül, melyeknek tudását a jelen korszak uralkodó ízlése, szüksége a leányoktól megkívánja, muzsikát, rajtot, táncot és némely más, nemököző alkalmaztatott, a társaságos életre szükséges tudományokat is tanuljanak, főképpen pedig rendeltetésüknek helyes esmeretére, ú. m.: egy hűséges és kellemes házastárs, jó és serény gazdaasszony kötelességére oktatódjának.” Az intézményben – főképp német nyelven – 1838-tól 1842-ig folyt református leánynevelés Steinacker Gusztáv evangélikus lelkész irányításával. 1842-ben a konzisztórium úgy határozott, hogy felsőbb leányiskolává kell alakítani az intézetet, „ahol a

növendékeknek a mindennapi életre szükséges tudományok magyar nyelven tanitassanak... és ahol a növendékek valóságos, nem pedig a felületes műveltség kútfejeit magokévé tévén, és mind a csinos, mind a szükséges asszonyi munkában oktatást nyervén, a gazdaasszonykodásba és az okos háztartás tudományába bevezetessenek...” Az intézet újjáalapítására csak 1859 novemberében került sor 30 növendéssel. Mind az 1838-as, mind az 1859-es intézet alsóbb iskolára épülő továbbképző intézet volt, az első egy évfolyamú, a második két évfolyamú. 1874-ig működött ilyen keretek között Valkó Károlyné Kolber Mária vezetésével. Ebben az évben hívta meg az iskola Dóczy Gedeont az intézmény élére. Ekkor épül ki az intézmény nyolc évfolyamúvá (négyosztályú elemi iskola és négyosztályú felső leányiskola). Általános műveltséget ad ez az intézmény is, külön figyelmet fordítva a zene, a tánc, az idegen nyelvek ismeretének a tanítására. 1882-ben varrőiskolát, 1890-es években „női kereskedelmi iskolát” indítanak a nyolc osztály mellett. Mindkettő rövid életű volt. 1899-től indul meg az intézményben a tanítóképzés. 1908-ban Dóczy Gedeon nyugdíjba vonulásával különválnak a Felső leányiskola és a Tanítóképző. Az előbbi élére Koncz Aurélné Karácson Ottilia kerül, míg a tanítóképzőt Nagy Gyula, református lelkész vezeti. 1913–14-ben a felső leányiskola négy osztálya fölé szervezik a négyosztályos leánygimnáziumot. 1917-ben a felsőbb leányiskola megszűnik, és a régi leányiskolából nyolcosztályú leány-középskola lesz, „nyilvánosságát és érettségi vizsgálatának jogát a 195, 629 – 1921. sz. vallás – és közoktatásügyi miniszeri rendelet biztosítja”. Az első érettségi vizsgát 1916–17. tanévben tartotta. 1916-tól a tanítóképző és a leány-középskola mellett kiépül a polgári leányiskola. 1936-tól dr. Papp Ferenc a Dóczy igazgatója. 1942-ben a Dóczy tagozatai: a régi épületben működő elemi és polgári leányiskola, és az 1928–29-ben átadott új épületben működő tanítóképző intézet és leánygimnázium. In: A Debreczeni Református Dóczy Leánynevelő Intézet Gimnáziumának Évkönyve az 1942-43-as iskolai évről. Szerk.: Dr. Papp Ferenc, p. 1–5.

- 23 A metaforaelemzés módszerét a neveléstudomány is alkalmazza (Vámos 2001 és 2003). „A metafora (görög ‚átvitel’) összevont hasonlat, két dolog vagy fogalom tartalmi, hangulati kapcsolatán alapuló szókép. Két szerkezeti eleme van, a kifejező (azonosító) és a kifejezett (azonosított). Más megfogalmazásban: szimbolizáló és szimbolizált vagy hordozó (*vehicle*) és szimbolizált (*tenor*), jelölő és jelölt, esetleg főalany és másodlagos alany. A metaforát általában a mélyebb értelem és a bonyolultság különbözteti meg a hasonlattól, amely nyílt összehasonlítást

(*sétáltam, mint felhő*), s összetettsége a metonimiától, mivel ez utóbbi csak egy részt vesz alapul (*az iskola kirándulni ment*=tk. a tanulók és tanáraik). In: Vámos Ágnes (2003): *Metafora a pedagógiában*. Gondolat Kiadói Kör, ELTE BTK Neveléstudományi Intézet, Budapest. (10–11. oldal)

- „A metafora tudományos kutatásban való felhasználásához elfogadtuk, hogy a megismerés során a metafora megelőz(het)ji a fogalomalkotást, s hogy a metafora tudati kialakításában nagy szerepet játszanak a még tudatossa nem vált élmények. Azaz, hogy a láthatatlan, a kimondhatatlan jelölésére is képes, s hogy a metaforizálás a mély rétegekbe történő leszállást, majd az ott tapasztaltakkal a felső szintre való visszatérést jelenti. (A metafora, a nyelv és a pedagógusi gondolkodás kapcsolatáról lásd bővebben: Vámos 2001.) E kérdések a fogalmi gondolkodás, a fogalmi hierarchia, a kategorizáció, a kognitív pszichológia, pedagógia és nyelvészet álláspontjaiból vezethetők le, s ezek a metafora- és jelentéselemzés alapjai. (Csapó 1992; E. Szabó 1996; Kövecses 1998; Pléh 1998; Laki 1999) A metaforákkal küldött üzenetek tehát értelmezhetők és elemezhetők. In: Vámos Ágnes (2001): A metafora felhasználása a pedagógiai fogalmak tartalmának vizsgálatában. *Magyar Pedagógia*, 101. évf. 1. szám. p. 86–87.
- 24 Mitológiai enciklopédia I. (Szerk.: Sz. A. Tokarev) Gondolat, Bp., 1988. p. 63–63.
- 25 Kálvin egyfelől nagy hatású prédikátor, teológus, egyházi vezető, iskolai felügyelő volt, akinek Genf és a világ sokat köszönhet: a kálvinista hittételek megfogalmazásán túl a mérsékelt kamatgazdálkodás, iskolák alapítása, az irodalmi francia nyelv kialakítása, kórházak, szegényházak, árvaházak létesítése, a szegénység elleni küzdelem kapcsolható személyéhez. Ugyanakkor zsarnokian viselkedett, olyan intézkedéseket is hozott, ami alapján sokan nem szívesen éltek volna ebben a városban. Merev erkölcsi szabályokat vezetett be, megtiltotta a káromkodást, a szerencsétlétet, a paráználkodást, a tánc mindenféle formáját, bezáratta a kocsmákat. Elítélték azokat, akik nem vettek részt az istentiszteleten. A házasságtörést, homoszexualitást akár halállal is büntethették. 1538-ban szigorú intézkedései miatt el kellett hagynia a várost, ám 3 év múlva a genfiak könyörögve hívták vissza. http://www.mult-kor.hu/20090709_a_zsarnoki_hajlamu_predikator_500_eve_szuletett_kalvin_janos Letöltés ideje: 2012. 10. 15
- 26 <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC15363/15958.htm>
- 27 „A harmincas évek klasszikus gimnáziumi képzésében a leányok kisebb mértékben vettek részt, mint a fiúk.” (Pukánszky 2006, 165)

Határszéli jelentések a II. világháború után

Magyarország huszadik századi történelmében fontos szerepet játszottak a határváltozások, amelyek hatással voltak a határ menti politikai, gazdasági, rokoni, kulturális kapcsolatokra. Különösen nehéz volt az élet a határ mentén a II. világháború után, amikor ismét ellenséges érzelmű országok szomszédságában kellett újjászervezni a magyar köz- és határigazgatást, és beindítani az életet.

Az 1944–45 során a harcokban a határőrcsapatok a honvédség szerves részeként vettek részt. Az 1944. augusztus 23-án a Kárpátok hágóinak lezárása céljából elrendelt határvédelem a szovjet és román csapatok sikeres hadi tevékenysége folytán összeomlott. Ezt követően folyamatosan visszavonultak a határvadász csapatok, esetenként kisebb csoportjai áálltak. A hadműveletek eredményeként az ország keleti részében újra megindult a politikai élet. Ennek következtében Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd Kormány vette kezébe a hatalmat és első teendői között fegyverszünetet kötött Moszkvával és hadat üzent a németeknek. Egyben lehetővé vált az új hadsereg, rendőrség megszervezése. A hagyományoknak megfelelően a Honvédségre hárult a határok őrizetének megszervezése, a már fasisztáktól megtisztított országrészekben és az 1938. november 1. előtti határok mentén. Ennek megfelelően az első HM-intézkedés 1945. február 22-én született a határportyázó századok (hp.) felállítására. Az intézkedés szerint vármegyénként 1 hp. századot kellett felállítani (ha a vármegye határszakasza az 50 km-t meghaladta, akkor 2 hp. századot). Ennek köszönhetően 1945 márciusában már az ország keleti és dél-keleti határán 5 hp. század teljesített szolgálatot.

A HM határőrcsapatokra vonatkozó Szövetségi Ellenőrző Bizottság rendelete alapján összesen 5000 fő lehetett ez időben a Határőrség létszáma, melyre vonatkozó tervezetet a SZEB 1945. május 14-én hagyott jóvá. Mivel az országon ez időben folyamatosan keletről nyugati irányba háborús cselekmények zajlottak le, ezért a határok védelmére felállítandó hp.-k is lépcsőzetesen kerültek felállításra. Ennek megfelelően ez év második felére 27 portyázó század 150 őrséje őrizte az ország határait. (Az őrsökön egységesen 31 fő szolgálhatott.) A hp. őrsök átlagban 14–15 km-es határszakaszon, a határmentén járőrözéssel látták el a feladatukat. A háború következtében anyagi-technikai felszerelésük, összeköttetési lehetőségük sokszor a minimális szintet sem érték el. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy nem volt megfelelő szabályzat, határszolgálati utasítás kiadva, így a parancsnoki állomány csak saját magára hagyatkozhatott. A nehézségeket tovább fokozta, hogy a határon való átjutással ez időben jelentős számú fegyveres banda, háborús bűnös és csempész kísérletezett. Ezen túl a szomszéd országok hazánk irányába ellenséges, rosszindulatú érzelmei sem javították a helyzetet.

A fentiek mellett újjászervezték a Határrendőrséget is, amely a határforgalom ellenőrzésre volt hívatott. A határszéli kirendeltségek megszervezésének beindításáról a HM-nek írt 1945. július 2-án keltezett levélben rögzítették, hogy: „A határrendészeti szolgálattal kapcsolatos hatósági teendőket a határszélen működő államrendőr kapitányságok és a határszélen felállítandó határszéli kirendeltségek látják el.”²

A magyar határok mentén mind a zöld határőrizetet ellátó Honvéd Határőrség, mind az utas ellenőrzést végző Határrendőrség állománya nagyon nehéz anyagi helyzetben kezdtek meg szolgálati feladataik ellátását.

A határozet ellátására a háború után a korábbi határőrizeti szabályzatokra, utasításokra támaszkodva ideiglenes utasítást adtak ki. Az ideiglenes utasítás szerint a jugoszláv viszonylatban minden fegyveres összetűzést, főleg annak kezdeményezését kerülni kellett. Ugyanezen utasítás felhívta a figyelmet, hogy osztrák viszonylatban jelentős mértékben számolni kell a fasiszta és más reakciós elemek határon való átszivárgásával, továbbá el-lenséges propaganda tevékenységekkel, szökevények megjelenésével.

A fentiek figyelembevételével mindenkit, aki a határt át kívánja lépni, a legszigorúbban igazoltatni kell, kivétel a Vörös Hadsereg tagjait és gépjárműveit.³

Az utasítást kiadó parancsnoki kísérőlevél intézkedett a kincstári eredetű anyagok és felszerelések (ruházat, lábbeli, fegyverzet, lőszer, ló, gépjármű stb.) elkobzására is, amely-lyel a szolgálatot ellátó szerveket kívánták megerősíteni.

Mindkét viszonylatban „fő az öntevékenység, amit a határ őrs szolgálatot teljesítő min-den tisztől, tiszthelyettestől és legénységtől” elvart a katonai vezetés.

Bár a parancsnoki kísérőlevél nem tér ki a többi viszonylatra, az ősz folyamán a bel-ügyei vezetés a határon kialakult helyzetről jelentésre kötelezi a végrehajtó alegységek vezetését. Így tájékozik a határon, és a határ túloldalán történt eseményekről, valamint a határszolgálat ellátás nehézségeiről. E jelentések nagyon sok információt szolgáltatnak a vezetés számára, és véleményem szerint átfogó képet nyújtanak a korszak határmentén élők helyzetéről. Az hogy mi történik a határon, egyben mutatja az ország állapotát, és a szomszédos országgal meglévő viszonyát is, ezért tartom nemcsak érdekesnek, hanem lényegesnek is az 1945 második félévében íródott jelentéseket, amelyeket az országos levéltár megőrzött az utókornak.

Különösen érdekesnek, és tanulságosnak találtam dr. Érsek Ervin százados, Esztergom határrendészeti kapitányság vezetőjének jelentését, amelyet 1945. november 30-án írt a belügyi vezetéshez. E jelentés első részében az immár ismét túloldalinalak⁴ számító terüle-tekről számol be, és a következőket írja: „Megbízható forrásból szerzett értesülés alapján jelentem, hogy a szlovákos Karva községből 44 fő, Dunaradványból 40 fő, Dunamocs községből 40 fő magyar férfit ismeretlen helyre hurcoltak.

A szlovákok „demokratikus” érettségük igazolására az alábbi eljárást követik.

Kincstári anyagok gyűjtése címén házkutatást tartanak és a talált értékes ingóságokat elcipelik.

Az iparjogosítványokat a magyaroktól megvonják és a szlovák partizánoknak adják, az üzletberendezéssel és áruraktárral együtt.

18-48 éves korig munkára viszik a magyar férfiakat. Ez a munka valójában az interná-ló-táborral jelent egyet.

Egyes községekben, aki 21 óra után az utcán tartózkodik szó nélkül lelövik.

Párkány községben a magyar iskolát becsukták, de aki szlovák iskolába jár, az még cipőtalpat is kap.

Az egyes községekben a nagy-misést csak szlovák nyelven lehet megtartani.

A pozsonyligeti internáló-táborból ahol gyermekek és nők is voltak a magyarokat le-drótozott vagonokban ismeretlen helyre szállították...”

A fentiekből is kitűnik, hogy északi szomszédunk nem sokáig várt, hogy az immár a győztesek táborába⁵ tartozva korlátozás nélkül elkezdje a „nemzeti államiság” kiépítését, amelynek első lépéseként az országban lévő kisebbségen bosszút álljon, azokat kollektíven megbüntesse, nem válogatva a módszerekben. Bár a határszéli szervezetek nem voltak ebben az időben felderítő szervei, mégis a jelentésből kitűnik, hogy jól informáltak a túloldali, szlovák helyzetről, és elfogadható, pontos adatokkal rendelkeznek a kitelepítések kapcsán. Természetesen nem voltak olyan helyzetben, hogy reagáljanak ezekre az atrocitásokra, de a tudomásukra jutott információt

a lehetőségük szerint szolgálati úton továbbították. A jelentés esetén fontos a készítés időpontja, amely 1945. november 30. Ebben az időszakban még nem volt lezárt békeszerződés, ami arra enged következtetni, hogy a szlovákok túl mohón, és gátlástalanul viselkedtek, az immár ekkor vélhetőleg ismét határon túl rekedt magyarsággal szemben.

Sajnos a szlovák példa nem minősült egyedinek. Más határviszonylatban is hasonló állapotok uralkodtak. Így például a déli határaink mentén is kaotikus volt a helyzet. Az, hogy az ország szívében, Budapesten és más nagy városokban nem volt élelmiszer, felvirágoztatta a feketekereskedelmet, ami a határszélen a csempészet formájában jelent meg. Erre jó példa a Kelebiáról íródott jelentés, melyben a következőket olvashatjuk:

„Az utasforgalom a lecsökkent vonatjárat miatt lényegesen megfogyott.

Budapestről Kelebiára lefutó gyorstehervonaton főleg oly utasok érkeznek akik a környező falvakban elszéledve feketén bevásárlásokat eszközölnek, s a vásárolt élelmiszert Budapestre szállítva ugyancsak feketén jóval drágábban eladják.

Kelebia és a közelben fekvő községek lakói állandó rettegésben élnek mert az oroszhad-sereg kötelékéből megszökött orosz katonák éjjel rátörnek lakosaikra a lakosságot tetteleg súlyosan bántalmazva kirabolják.

Végül jelentem még, hogy a kirendeltség beosztottjai a zsír, só és egyéb élelmiszerek fogyatékos ellátása miatt igen elkeseredettek, hozzájárul ehhez az a körülmény is, hogy határszélen teljesít szolgálatot ahol mindig lényegesebben nagyobb a drágaság, mint az ország benti részén s ez ideig a határszélen szolgálatot teljesítők részére rendszeresített határszéli pótdíjban nem részesültünk.”⁶

A jelentés kitér a szovjet katonák által elkövetett cselekményekre is, és az ezáltal kialakult rossz közbiztonsági helyzetre. Ebben az időben a határszolgálatot ellátó közegeket duplán érintette az országban kialakult áldatlan gazdasági állapot, amely miatt járandóságait nem kapták meg, így a nehéz szolgálatot nagyon rossz feltételek mellett tudták csak nap mint nap teljesíteni, továbbá sújtotta őket az is, hogy a határszélen, ahol ők is éltek és szolgáltak ebben az időben, nehezebb körülmények között éltek az emberek, így ők is.

A jugoszláv határőrizeti szervek durva viselkedéséről, és az általuk folytatott eljárásokról a barcsi határrendészet vezetője a következőket tartotta fontosnak jelenteni:

„A tuloldali szervekkel az érintkezés nem megértő, és nem szívélyes. Jellemző a tuloldali szervek felfogására pld. az, hogy a nekik nem tetsző és főleg politikailag megbízhatatlan elemeket áteszik Magyarországra, nemzetiségre és állampolgárságra való tekintet nélkül. Vagy pld. a nyugatról hazatérő jugó állampolgárokat nem engedik be azzal, hogy nekik ilyenekre nincs szükség.”⁷

Nyugati határszakaszunk irányából a mosonmagyaróvári határszéli kapitány jelentése több fontos eseményt jelentett mind osztrák, mind szlovák területen zajló cselekményekről. Így az ez időben szlovák irányból Magyarországra menekültektől megtudták, *„hogy Csehszlovákiából a Dunán 10 ember jutott át, akik előadták, hogy a csehszlovákiai magyarokat Uszor községbe gyűjtik 20 kg-os úti poggyásszal, ott vagonírozva úgy hírlik, hogy Szudéta vidékre deportálják.”⁸*

A fentiekben túl a jelentés részletesen kitér a Mosonmagyaróvár körzetében kialakult helyzetre, melyről a következőket olvashatjuk: *„A nyilas éra alatt szolgálatot teljesítő katonák közül azok akik Németországba szöktek, lassan visszazivárognak, de jelentkezési kötelezettségüknek eleget tesznek, így az illetékes hatóságnak meg van a módja az eljárás lefolytatására.*

A vonaton utazók 90%-a orosz katonák s csak 10 %-a a polgári utas.

Az orosz katonák magatartására vonatkozóan az alábbiakat jelentem: F. évi október 30-án 19h-kor Hegyeshalom állomáson veszteglő orosz katonái szerelvényből orosz katonák szálltak le és kifosztották a vasúti raktárt ahol 20 000 000 P. volt.

Egyes orosz katonák elősegítik a csempészt.

*Külföldiek közül leggyakrabban a görögök és jugoszlávok foglalokznak csempészzel.*⁹

A jelentés jól szemlélteti, hogy hasonlóan a Kelebián történetekhez, Mosonmagyaróváron is a közbiztonságot az átvonuló szovjet katonák vagon fosztogatása továbbá a görög, jugoszláv állampolgárok csempészése sújtja. Ebben az időszakban a háború után néhány hónappal jelentős számban érkeznek haza a volt katonák, akikről a jelentést tevő határőrizeti közeg „*jogkövető magatartást*” tanúsítóként szól.

1945 decemberében az északi határunkról tovább érkeztek a kitelepítésről szóló hírek, így Bánrévéről, az ott szolgálatot teljesítő határrendőr vezető a következőket jelentette: „*A magyar üldözések tovább folynak, a túloldali hatóságok minden alkalmat megragadnak arra nézve, hogy az ott lakó magyarságnak kellemetlenségeket okozzanak. Losoncon kidobolták, amennyiben kiutasított visszajönne, úgy rögtön internálják, a kiutasítottat befogadó személyt pedig 50 kilós csomaggal átadják a határon.*”¹⁰

A csehszlovák–magyar határszakasz mentén élők életét is sújtotta a háború utáni élelmiszerhiány, amely – különösen a túloldali helyzet – felerősítette a határmentén élőkben a csempészés iránti korábbi kapcsolatok felelevenítést. A szikszói határrendészet vezetője erről a következőként tesz említést: „*Csehszlovákiában nagy áruhiány van, virágzik a feketepiac és a közszükségleti cikkek ára jelentősen emelkedik. A luxuscikkek ára aránylag olcsóbb, mint nálunk.*”¹¹

A fenti határszéli jelentések, úgy gondolom, jól illusztrálták a határmentén általánosan kialakult helyzetet, melyben nagy problémát okozott a háború utáni élelmiszer- és más árucikkhiány, illetve ennek következménye, a csempészés felvirágzása. Ezen túl nagy gondot okozott a zavaros időket kihasználó embercsempészés, katonák szökődése, és a háborús bűnösök, valamint szökött köztörvényesek bujkálása a határterületen. A helyzetet súlyosította, hogy a háború utáni állapotok nem tették még lehetővé a fegyverek beszedését, így bűnözőknél, csempészeknél számolatlanul maradt géppisztoly, pisztoly, kézi-gránát, amiket (ha szükség volt) használtak is. Erről tanúskodik több eset, amikor a határszélen szolgálókat megtámadták a csempészek és tűzpárbajra is sor került. A megromlott közbiztonság egyik fő okát a Belügyminisztérium vezetése az ideiglenes határ mentén indokolatlanul tartózkodó jelentős számú, valószínűleg csempész, szökevény bandák tevékenységében látta. A közbiztonság helyreállítása érdekében a belügyminiszter az alábbiak szerint utasította a Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányság vezetőjét: „*Az ország elsőrendű gazdasági érdekeit egyre jobban veszélyeztető csempészet leküzdése érdekében szükségesnek tartom, hogy a határsáv a fentebb felsorolt okokból ott-tartózkodó nem kívánatos személyektől megtisztíttassák. E célból razzziák megtartását rendelem el.*”

Az elrendelt razzziák közül is kiemelkedik a „soproni razzia”, amelyre a főkapitány 1946-os látogatását követően, 1946 decemberében került sor. A razzia során a Sopronban, és annak környékére létrehozott csoportoknak a következő feladataik voltak:

Határlezáró csoport. (Feladata: fokozott határszolgálat ellátása, elfogott személyek Sopronba kísérése volt.)

Soproni csoport. (Feladata: Sopron területének lezárása, nyilvántartásba vett személyeknél házkutatás, átszivárgott illetéktelen személyek összegyűjtése, Soprontól DNY-ra található erdő átfésülése volt.)

Fertőrákosi csoport. (Feladata: Fertőrákoston nyilvántartott csempészeknél házkutatást tartani, a faluban található átszivárgott idegen elemek összegyűjtése, Fertőrákostól D-re eső erdő átkutatása volt.)

Ágfalvai csoport. (Feladata: Ágfalván nyilvántartott csempészeknél házkutatást tartani, a községben fellelhető átszivárgott idegen személyek összegyűjtése, Soprontól DNY-ra található erdő átfésülése volt.)

Brennbergbányai csoport. (Feladata: értelemszerűen ugyanaz, mint az ágfalvai csoporté.)

Harkai csoport. (Feladata: értelemszerűen ugyanaz, mint az ágfalvai csoporté, azonkívül egy szakasza megerősíti a nagyeceni őrsöt.)

Záróvonal csoport. (Feladata: Balf, Mária-kápolna 174. háp. 184. háp. vonalon a terület lezárása, az ott átlépők alapos igazoltatása, csempész és bűnöző gyanús személyek Sopronba való előállításuk volt.)¹²

A razzia sikere érdekében Sopronba rendelték a Határőrség 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11. zászlóaljainak kiképző századait. A századok állománya téli felszereléssel, teljes menetöltözetben, mozgó konyhával megerősítve, vasúton került szállításra. A zászlóaljparancsnokok szolgálati gépjárműveikkel vettek részt a razzián.

A razzia során 1946. december 2–5. között több ezer igazoltatást, több száz házkutatást hajtottak végre. Ennek eredményeként kb. 1500 főt előállítottak, 38 főt őrizetbe vettek és jelentős nagyságrendben lefoglaltak csempészarut (cigaretta, valutát, gépkocsikat, katonai felszereléseket, húst, zsírt stb.)

A razziáról részletes feljegyzés, jelentés nem készült. A nyomozók, vizsgálók által készített és fennmaradt kéziratok valószínűleg csak részinformációkat takarnak. A razziáról tudósító soproni és országos lapok kis időcsúszással részletesen beszámoltak, melyet köszönhetően kaphattak, kaphatunk képet a „soproni razzia” lefolyásáról, eredményeiről.

A nagypolitikában beállt változások egyenesen vezettek el a hidegháborúhoz, amelynek egyik legszemléletesebb állomása Winston Churchill fultoni (1946) beszéde. E szerint: „*A Baltikumtól Stettintől [Lengyelország: Szczećin] az Adriánál levő Triesztig vasfüggöny ereszkedett le, a kontinens teljes szélességében. E vonal mögött van Közép- és Kelet-Európa ősi államainak összes fővárosa. Varsó, Berlin, Prága, Bécs, Budapest, Belgrád, és Szófia minden híres városok, környező népességükkel abban fekszenek, amelyet szovjet szférának kell neveznem, és így vagy amúgy, de mind ki van téve nem csupán a szovjet befolyásnak, de egy igen erős és egyes esetekben fokozódó mértékű moszkvai ellenőrzésnek is.*”

A fultoni beszéd után a magyar határok először nyugaton, majd az ismert jugoszláv magatartás miatt délen lezáródnak.¹³ Ugyanebben az időszakban, a nyugati és déli határon, főleg a '40-es évek végén és az '50-es években megszokott jelenségekké váltak a határprovokációk, incidensek. A határőrizeti szervek jelentős erőt, eszközt csoportosítanak ezekre a határszakaszokra. Ezek közül is először a középpontba a nyugati, osztrák határ kerül, amelynek először csak műszaki megerősítésére tesznek javaslatot, hogy a nyugatra irányuló illegális határforgalmat csökkenteni tudják. A műszaki megerősítés¹⁴ keretén belül a következő határőrizeti eszközöket telepítik, illetve műszaki munkálatokat végzik el: „...60 db magasfigyelőt. (átlagosan 5 km-kén[t])

A határvonal mentén 50 méteres sávban a magas növényzet letarolása, kitermelése. Ebből erdőkitermelés 3.7 km²-t jelent.

60 dr úttorlasznak a felállításuk a határvonalat átszelő, de a határforgalom számára meg nem nyitott utakon...¹⁵

A műszaki munkálatokat 1949-től követi aknazár-telepítés. Így az osztrák–magyar határszakasz 1949–1956, majd 1957–1989 között szinte átjárhatatlanná válik. Ettől csak az 1956-os rövid időszak a kivétel, amikor is felszedték az aknamezőket.

Ugyanebben az időszakban az ekkor immár „baráti országokká” vált északi, keleti, és déli szomszédjaink „határőr bajtársi együttműködéssel lehetővé teszik a csempészek elfogását.”¹⁶ E baráti csapatból válik majd ki Jugoszlávia, és válik keleti *Maginot-vonallá* a jugoszláv–magyar határszakasz az '50-es években.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- BM Történelmi Irattár: Honvéd Határőr Parancsnokság iratai. A soproni határőrizeti razzia. Intézkedés. 1946. Első helyzettájékoztató HL: VKF 4735. sz. VI/Elnöki I. sz. osztály 1939. 08. 24.
- Gáspár László: A határőrség szervezeti változásai 1945–56 között. In: Rendvédelem-történeti füzetek. XI. évf. (2005) 13. sz.
- Határszéli helyzetjelentések. 1946 febr 11: XIX.-B-10 HOP/1948év 18. doboz. XV-1/1db
- Nagy György: A magyar Állami határrendőrség 1945–46. évi újjászervezése. In: Rendvédelem-történeti füzetek. XI. évf. (2005) 13. sz.
- Országos Levéltár, Határőrség iratai 1945–50
ÚJ SOPRON 1946. NOVEMBER, DECEMBER számai

JEGYZETEK

- 1 Gáspár László: A határőrség szervezeti változásai 1945–56 között. In: Rendvédelem-történeti füzetek. XI. évf. (2005) 13. sz. p. 50.
- 2 Nagy György: A magyar Állami határrendőrség 1945–46. évi újjászervezése. In: Rendvédelem-történeti füzetek. XI. évf. (2005) 13. sz. p. 67.
- 3 Parancsnoki kísérőlevél. 1945. június 29. Vasvármegyei levéltár 1945/149 Elnöki iratok XXI.1
- 4 Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény gyakorlatilag érvénytelenítette az I. bécsi döntést, így Esztergom határváros lett, és Párkány, illetve szomszédos községei ismét Csehszlovákiához tartoztak.
- 5 A II. világháborúban Szlovákia Magyarország É-i szomszédja, mint német bábállam, teljes német befolyás alatt állt, és területe a német hadsereg felvonulási területének számított. Mindezeket támasztják alá az első helyzettájékoztatóban Szlovákiáról leírtak is.
„A szlovák csapatmozgás igen nagymérvű. Ezt az a körülmény idézi elő, hogy a Nyugat-Szlovákia-i és a Felső-Vág völgyének helyőrségeit a német katonaság részére ki kell üríteni. A szlovák alakulatok egy része a kiürítendő helyőrségek közeli falvaiban helyezkedett el, míg másrészt a lengyel határra szállították. Utóbbiakat megítélésünk szerint a német hadvezetőség függőként használja fel a német felvonulás burkolására.”
Forrás: Első helyzettájékoztató HL: VKF 4735. sz. VI/Elnöki I. sz. osztály 1939. 08.24
- 6 Határszéli helyzetjelentések. 1946 febr 11: XIX.-B-10 HOP/1948év 18. doboz. XV-1/1db
- 7 Uo.
- 8 Uo.
- 9 Uo.
- 10 Uo.
- 11 Uo.
- 12 BM Történelmi Irattár: Honvéd Határőr Parancsnokság iratai. A soproni határőrizeti razzia. Intézkedés. 7000/1/. IV.-4. 1946.
- 13 Ezzel egy időben a szomszédos „baráti országok” tekintetében is hasonló folyamat ment végbe: „...A környező demokratikus államoknál, pl Jugoszláviánál, és Romániánál nem beszélve a Szovjetunióról mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a határt hermetikusan lezárják....” Forrás: Országos levéltár: XIX.-B-10 HOP/1948év 18. doboz. 006
- 14 A műszaki megerősítés indoklásául: 1947. január 1-től 1947. december 31-ig a Határőrség elfogott és ártalmatlanná tett: 26 847 személyt.
Ebből magára a nyugati határszakaszra 11 668 személy esik, holott ez az aránylag rövid 310 km-es határszakasz az ország összes határvonal hosszának csak az 1/7-ét teszi ki. Még világosabb a kép, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az ország egész határvonalára eső káros politikai tevékenység 93%-a a nyugati határrészen bonyolódik le. A nyugati szomszéd sok esetben segíti a csempészt.
Forrás: XIX.-B-10 HOP/1948év 18. doboz. 005
- 15 XIX.-B-10 HOP/1948év 18. doboz. 007
- 16 Uo.

A lengyel légió az isaszegi csatában

*Talpra nép, a Tátra megett!
Védni a magyart siessünk;
Menjünk a közellenségégre,
Együtt víjjunk, együtt essünk!
Ha mi vállat vállhoz vetünk,
Ketten együtt nem veszhetünk.**

Az 1848/49-es szabadságharcban a magyarok megsegítésére érkező lengyel önkéntesek sorában ott volt Józef Wysocki őrnagy, későbbi tábornok, az 1830/31-es lengyel felkelés egykori tisztje is. Magyarországra érkezését követően Kossuth, illetve a Honvédelmi Bizottmány beleegyezésével egy lengyel önkéntesből álló légiót szervezett.

Sokszor érthetetlen számunkra, hogy a lengyelek valójában miért is jöttek Magyarországa és miért harcoltak az 1848/49-es magyar szabadságharcban? Mi volt a lelki háttere ennek a történelmi ténynek? Az Oroszország, Poroszország és Ausztria által három részre osztott, függetlenségétől és államiságától 150 éven át megfosztott lengyelség miért érezte úgy, hogy csatlakoznia kell a magyarok szabadságharcához, és miért támogatták más népek szabadságtörekvéseit is?

Erre a kérdésre *Adam Mickiewicz*, a világirodalom legismertebb lengyel romantikus költője adja meg a választ „A lengyel nép és lengyel zarándokság könyvei” című művében, mely 1832-ben decemberében jelent meg tízezer példányban.

Az 1830/31-es lengyel szabadságharc leverése után a világ előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy *a lengyelség a népek keresztre feszített Krisztusa*. Szenvédése, áldozata megváltja, felszabadítja a világot. *Krisztus emigrációba került katonái* nem rakhatják hüvelybe kardjukat, mert a tétlenség szellemileg megtébolyítja, erkölcsileg szétrohasztja, nemzetiségileg beolvasztja őket.

A lengyeleknek minden pillanatban készen kell állniuk a nagy háborúra. A világon bárhol próbálják megdönteni a zsarnokságot, nekik ott a helyük a folytatandó küzdelemben.

Mickiewicz szerint tehát a külföldre kényszerült lengyelek nem egyszerűen emigránsok (csúnya magyarországi szóhasználattal: disszidensek), *hanem zarándokok, az egész emberiség és a lengyel szabadság legmagasabbról rendelt katonái*.

Az 1848/49-es szabadságharc idején Magyarországon harcoló lengyel légió tagjai első-sorban nemesi származású fiatal értelmiségiek, egyetemi hallgatók voltak, s kisebb arányban szerepeltek tagjai között iparosok és polgárok is. A légió katonái a Lengyel Demokratikus Társaság néven ismert forradalmi demokratikus emigrációs csoport eszmei hatása alatt álltak.

A lengyel demokraták azt remélték, hogy a magyar forradalom lehetőséget nyújt egy nagyszabású felkelés feltételeinek megteremtéséhez Lengyelországban. Abban reménykedtek, hogy a győztes magyar forradalom támogatni fogja őket. A Magyarországon megalakult Lengyel légió alkotta volna azt az erőt, amelyre a jövőző lengyel felkelés támaszkodhatott volna. Számukra a Magyarország szabadságáért vívott harc jelentette az első lépést a Lengyelország szabadságáért vívott küzdelemben, s éppen ezért fenntartás nélkül támogatták a magyar forradalmat.

A lengyel légió, amelynek létrehozását a magyar liberálisok csak hosszasan huzavona után tették lehetővé, a lengyel demokraták koncepcióját tükrözte. Tagjai nyíltan hirdették republikánus hazafiságukat, és minden lehetséges alkalommal tüntetően, hangoztatták eszméiket. A harcok közben még az is előfordult, hogy visszautasították a kitüntéseket, mivel azok elfogadását nem tartották igazi republikánushoz méltónak. Mások a visszautasítást nemzeti önérzetükkel magyarázták, mondván, hogy „*a lengyeleknek nincs kitüntetésre szükségük ahhoz, hogy jó katonák legyenek*”.

A Lengyel légió a tavaszi hadjáratban egy gyalogos zászlóaljából, egy ulánus századból és fél üteg tüzérségből állt. A gyalogosok parancsnoka *Ignacy Czernik őrnagy*, a lovasságé *Poniński Władysław őrnagy*, a tüzéreké *Bentkowski Władysław hadnagy* volt. Pontos adatok híján a lengyel erőket ebben az időben *650-700 főre* becsülhetjük.

A lengyel légiót a magyar haderő egyik legkiválóbb hadosztályába osztották be. E hadosztály parancsnoka *Józef Wysocki* volt. A hadosztály pedig *Damjanich tábornok III. hadtestéhez* tartozott. A gyalogság és a tüzérség *Kiss Pál alezredes* dandárjához tartozott, az ulánus század viszont *Nagy Sándor ezredes* hadosztálynak része volt.

Damjanich tábornok III. hadtestének soraiban a légió részt vett a szolnoki, a hatvani és a tápióbicskei ütközetekben is és mindenütt kitűnt hősiességével. Harci útjának következő állomása Isaszeg volt.

Mint tudjuk *az isaszegi csata 1849. április 6-án, nagypénteken* kora délután kezdődött. Miután Klapka tábornok I. hadtestének katonái kitörték a Királyerdőből, szembe találták magukat az ellenség túlerejével. Az ellenség nyomására a hadtest jobb szárnya kezdett visszaszorulni. Damjanich eközben Kókáról Gödöllő felé menetelt.

A Királyerdőn átvonulva, hogy elterelje az ellenség figyelmét a tervezett támadás irányáról és gyorsabban tudja mozgatni hadtestét, Damjanich kiválasztott egy hadoszlopot – a lengyel légiót, a 3. zászlóaljat, egy lovasszázadot és egy fél tüzéruveget –, s ezt az erőt az erdei út elágazásánál jobbra küldte. A hadtest fő erői pedig az erdei úton balra vonultak.

Milkowski állítása szerint a jobboldali hadoszlop, amelynél Damjanich és vezérkara valamint Wysocki is tartózkodott, elérte az erdő szélét és megállt a dombokon. Jobbra, a völgyben gyér fákkal benőtt legelő, valamivel távolabb szemben pedig egy szőlővel borított domb volt. A légiónak állomáshelyéről jó kilátása nyílt az ellenség erőire és a balszárnynon folyó csatára. Damjanich, arra számítva, hogy jobb szárnyát biztosítja *Gáspár* erős hadteste, elhatározta, hogy megtámadja a *Rákos patak* tulsó partján fekvő dombokat, jobbról megkerüli Isaszeget és így tehermentesíti Klapkát, s vele együttműködve szétveri Jellasics erőit. A tervnek megfelelően a III. hadtest alakulatai megkezdtek a levonulást a völgybe. Elsőként *Knézich* balszárnynon lévő hadosztálya ereszkedett le, s tüzérségi csatát kezdett az ellenséggel. Megkezdte a levonulást a dombokról Wysocki eddig tartalékban lévő hadosztálya is. Ekkor következett be az, amire Damjanich nem számított. Gödöllő felől, a szőlőhegyek mögül előbukkantak *Schlick tábornok osztrák csapatai*. A manőver bekerítéssel és megsemmisítéssel fenyegette az előretolt magyar hadtesteket.

Eközben a magyarok felismerhetetlen alakulatokat láttak közeledni *Gödöllő felől*. Damjanich, még mindig abban a meggyőződésben, hogy ezek Gáspár ezredes katonái, előreküldött egy lovas-szakaszt, nem is annyira felderítés céljából, hanem inkább azért, hogy tájékoztassa az érkezőket a megfelelő vonulási irányról. A lovasszakasszal ment Damjanich egyik törzstisztje, a lengyel *Grochowalski Andrzej százados* is, majd sietve visszatért, s jelentette, hogy az ellenség közeledik. Damjanich környezetében zűrzavar támadt, ő maga pedig állítólag elsápadt és ezt mondta: „Most aztán nem tudom, mit tegyünk.” *Én tudom* – mondta *Wysocki*, és parancsot adott a lengyel légiónak: „*Hátra arc! Az erdőbe, csatárláncba! Utolsó emberig védeni az erdőt!*” Állítólag hasonló parancsot adott egy másik zászlóaljnak is. *Joachim Szycc* elbeszélése szerint

ebben a kritikus helyzetben *Damjanich* így szólt a lengyelekhez: „*Lengyelek! Rátok bízom, hogy tartsátok a csatateret. Fel kell tartóztatnotok az ellenséget Görgey megérkezéig!*”

Wysocki a rá jellemző szerénységgel azt írja, hogy alig ért hadosztálya a völgybe, amikor a dombon megjelent osztrák tüzérség oldaltűzet nyitott zászlóaljára. *Damjanich* parancsot adott, hogy húzódjanak vissza az erdő szélére. *Wysocki* teljesítette a parancsot, s saját zászlóaljával, valamint egy másik zászlóaljjal együtt, amelyet *Adam Hoszowski százados*, *Wysocki* segéd-tisztje vezetett oda, az utolsó pillanatban szuronypárbajban a nyílt mezőre üzte az ellenséget.

A csatárláncban széthúzódott védők tüzet nyitottak a nyílt mező felől támadó császáriakra. A lengyeleket állandó bekerítés fenyegette. A küzdelem több mint *kétezer lépés hosszú* vonalon dúlt. Az osztrákok sűrű támadásai az erdő mélyére szorították a védőket. Ekkor oszlopba fejlődve „*Hurrá!*” kiáltással ellentámadásba lendültek, s az osztrákokat megint visszaszorították az erdőszélre. A gránát- és szuronycsaták sok áldozatot követeltek. Az ellenfelek alig néhány lépés távolságból tüzeltek egymásra. A két ellenfél szemtől szemben állt egymással, egymás mellének szegezték a katonák szuronyait, és puskatussal csináltak helyet maguknak a tolongásban. A lengyelek és a magyarok rendszerint győztek a kézitusában.

Miután háromszor is visszavetették az osztrákokat, *Schlick* személyesen jött elkedvetlenedett katonáihoz. Beszédet tartott katonáinak, kitartásra és hősiességre buzdította őket, majd kiadta a parancsot: „*Előre!*” Rövid tüzérségi támogatás után a három zászlóalj el is indult. Már 300 lépést tettek meg előre, s úgy tűnt, hogy közel vannak a célhoz, azonban támadásuk megtört a védők tüzeitől. A magyar és lengyel zászlóaljak gyilkos tüzzel fogadták az osztrák támadásokat, megtörve ezzel az osztrák katonák bátorságát.

A többórás csata, az állandóan ismétlődő támadások, az ellenfél túlereje fizikailag is kimerítette még a leghősiesebb védőket is. Az osztrák zászlóaljak veszedelmesen mélyre nyomultak az erdőben, s már csak néhány száz lépés választotta el őket a magyar lovaság és tüzérség jobb szárnyától. Ekkor *Wysocki* egy újabb zászlóaljat vetett be. *Szóval és saját példájával* lelkesítette a kimerült katonákat, s utolsó erejüket összeszedve támadásra vezette őket. Ezzel sikerült összezavarni és visszavetni a támadókat.

A lengyel légió elszántan védelmezte állásait, nem vonult vissza, s ezzel megakadályozta, hogy szélesedjék a magyar védelmen ütött rés. Egy időre azonban elszigetelődött, mivel az osztrákok baloldalon be tudták ékelni magukat a védelem soraiba. A kezdődő szürkület csak nehezítette a helyzetet. *A két harcoló fél szétszórt csatárláncai összekeveredtek az erdőben.* Nem lehetett tudni, ki a bajtárs, ki az ellenség, ki a győztes és ki a legyőzött. A katonák körében eluralkodott a kétkedés: körülzárásról kezdenek beszélni és arról, hogy elvesztették az ütközetet. Elhatározzák, hogy az éj leple alatt átverekszik magukat a magyarokhoz. Amikor az *Aulich* hadtestéhez tartozó *Mihály őrnagy oszlopa* erősítést hozva megérkezett, a lengyelek azt hitték, hogy az ellenség a hátuk mögé került és abba az irányba kezdtek tüzelni. Szerencsére a félreértés hamar tisztázódott. Időközben megérkezett *Wysocki* is és közölte katonáival, hogy *az ütközetet megnyerték*, és ehhez nagymértékben hozzájárult az, hogy a lengyel légió és a magyar zászlóaljak olyan elszántan védelmezték az erdőt.

Joachim Szye szerint a lengyelek az isaszegi csatában 40 főt, állományuk 7%-át veszítették el. A sebesültekről nincsenek adataink, ha azonban feltételezzük, hogy szintén ugyanennyien lehettek, *a légió veszteségei meglehetősen nagyon voltak.*

A kortársak igen értékesnek találták a lengyelek részvételét az isaszegi csatában. Elismeréssel beszélt róluk *Damjanich* és *Klapka*. Amikor pedig a csata után *Kossuth Gödöllőn a kastélynál fogadta a katonák díszszemléjét*, *Wysocki* hadosztálya előtt levette a kalapját és fedetlen fővel állt mindaddig, amíg a lengyel katonák el nem vonultak. A lengyelek úgy érezték, hogy ez a gesztus a magyar forradalom vezérének irántuk tanúsított különleges megbecsülését bizonyítja.

1972. október 24-én, a Magyar–lengyel Történelmi Napok alkalmával két emléktáblát avattak fel Isaszegen: Az elsőt a *Polgármesteri Hivatal falán*. A másodikat a *református templom*, „A magyar szabadságtörekvések emléktemploma” homlokzatán. Az isaszegi erdőben a Katona-pallagon, a honvéd sírok közelében, a *Lengyel kapitány sírjára* Turai György helybeli kovácsmester még 1900-ban korabeli kardokból keresztet és szalagot kovácsolt.

Isaszegi lengyel emlékként tartjuk számon Budapesten a *Nemzeti Múzeum kertjében* az Isaszegi Múzeumbarátok Köre és a Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület kezdeményezésére felállított *Wysocki szobrot*. A szobor *Hanna Danilewicz* varsói szobrászművész alkotása. Az emlékmű arra a helyre került, ahonnan 1848. november 26-án, eskütétel után 600 önkéntes lengyel katona „*A mi szabadságunkért és a tiétekért*” jelszóval harcra indult. A lengyel tábornok emlékművét 1976. november 26-án avatták fel. A szobor talapzatán felsorolták azokat a csatákat, amelyekben a Lengyel légió részt vett. Ezek: *Arad, Szolnok, Hatvan, Tápióbicske, Isaszeg, Vác, Nagysalló, Komárom, Szőreg és Temesvár*.

Amikor 1849. augusztusában a Lengyel légió elhagyta Magyarország földjét, Wysocki tábornok a Duna menti Orsovában kiáltványt intézett a magyar nemzethez:

„A lengyel légió parancsnoka a magyar nemzethez!

Veletek harcoltunk, magatok is tudjátok, nem zsoldosok gyanánt, nem személyes vagy önző érdekből, hanem egyedül azon reményben, hogy a ti szabadságtok kivívása, s abban a mi részvételünk alapját képezik a további harcnak, mely életünk szakadatlan célja: harc Lengyelország függetlenségéért, mely nélkül Magyarország függetlensége sem fenn nem tartható, sem célhoz nem vezet.

Őrizzétek meg nemes szívetekben annak emlékét, hogy eljöttünk veszélyben lévő hazátokba!”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Szyc: *A lengyel légió Magyarországon*. Poznan, 1850, 34. és 37. oldal.
 Wysocki József: *Emlékiratok*. Varsó, 1888, 43. o.
 Miłkowski: *Emigrációs portrék*. Lvov, 1904, 129–130. pont.
 Zygmunt Miłkowski: *A bölcsőtől az életen át*. (Krakkó, 1936.)
 Włodzimierz Muś: *József Wysocki a magyarországi hadjáratban 1848–49*. Lengyel Kultúra, Budapest, 1972.
 Zenon Tarnowski: *Isaszeg a magyar–lengyel barátság jelképe* című cikk a Lengyelország 1973. évi 1. számában.
 Kovács István: *A légió*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1989.
Együtt a szabadságért 1848–1849. Wysocki tábornok emlékiratai. Fordította: Kovács István Zrínyi Kiadó, Budapest, 1994.
 Adam Mickiewicz: *A lengyel nép és a lengyel zarándokság könyvei*. (Magyar, lengyel és francia nyelven, D. Molnár István előszavával, Kovács István utószavával.) Szerkesztette: D. Molnár István. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1998.
 Kovács István: *A lengyel légió lexikona, 1848–1849*. Budapest, 2007, MTA Történettudományi Intézet.
 Isaszegi Falumúzeum Adattára

JEGYZET

- * Az idézet Antoni Langie „*A lengyel légió dala*” című versének első versszaka. (Sárosy Gyula fordításában a Franklin Társulat adta ki Budapesten 1897-ben.)

Amerika „trójai falova”?

Az Európai Unió és Kuba bilaterális kapcsolatainak dinamikája

Az Európai Unió mint jogi személy az 1993. november 1-jén hatályba lépett maastrichti szerződés óta jogosult a Kubával való kommunikációra és a közösségi érdekek, preferenciák artikulálására a szigetországgal szemben.

Természetesen az egyes tagállamokkal való kapcsolat felvétele és fenntartása más és más módon történt, hiszen az egykori spanyol gyarmat értelemszerűen erősebb kötelékeket alakított ki Spanyolországgal, amelyeket nemcsak a közös történelem, hanem az azonos kulturális gyökerek és a beszélt nyelv is elmélyített. A nyugat-európai államoknak mindig figyelembe kellett venniük az amerikai álláspontot és politikát; nemcsak NATO-tagságuk miatt, hanem mert nagymértékben függtek tőle: elég csak a világháborúk után nyújtott segélyekre, Nagy-Britannia esetében a gazdasági ciklusok szoros konvergálására, vagy akár a kontinensen jelenlévő hidegháborús feszültségre gondolni. A keleti blokk országai a szovjet megszállás alatt a keleti nagyhatalom érdekeit követve gazdasági és kereskedelmi egyezményeket kötöttek a szocialista Kubával, bár ideológiai ellentétek ezen a táboron belül is voltak: Guevara idealizmusának heves csehszlovák ellenzése hatására a prágai tavaszt Castro mint a szocialista eszme elleni lázadást értelmezte. Nem állt ki nyíltan a helyi pártvezetés mellett, de elítélte a csehszlovák rendszer „ellenségeit”, hiszen egy esetleges amerikai támadás ellen csak a szovjet blokk nyújthatott segítséget. Ez a fájó momentum mély sebeket ejtett a két ország későbbi kapcsolatán is.

Tehát már az 1960-as években kimutatható az, amely napjainkat is jellemzi az Európai Unióban Kubát illetően: nincs egységes álláspont, hiszen szinte minden tagország más prioritásokkal és érdekekkel rendelkezik, amelyek nemcsak ideológiai és gazdasági, de akár kulturális és társadalmi kérdésekben is felbukkanhatnak.

(Kuba európai szemmel a keleti blokk felbomlása után – A közös álláspont) A Szovjetunió felbomlása után nemcsak új politikai térben, hanem új gazdasági miliőben találták magukat az európai államok. Kuba szempontjából ez a nagyhatalmi ideológiai támogatás és a kereskedelmi szubvenciók elvesztését jelentette, ám új utak nyíltak meg az Európai Unió tagállamai felé.

Az Európai Közösségek 1988 szeptemberében vette fel a kapcsolatot Kubával: a belső átalakulási folyamat felgyorsítása, a kapcsolatok erősítése és a sziget nemzetközi közösségbe való integrálása volt a cél.¹ A szervezet ekkor még nem alakított ki közös Kubapolitikát²; a karibi országba juttatott összegek eleinte humanitárius segélyeket jelentettek, amelyeket később a gazdasági együttműködés keretein belül fokozatosan leépítettek volna. A rövid távú támogatás helyett a reformprogramoktól függő kooperáció lett az uralkodó szemlélet. Főként bilaterális szerződések mentén szabályozták ezt a folyamatot tagállami szinten, mivel nem jött létre egységes gazdasági terv.³

A nyitás szellemében kölcsönös diplomáciai látogatásokra került sor: 1994-ben a Bundestag elnöke, Rita Süßmuth utazott Kubába, majd egy belga parlamenti delegáció, illetve az Európai Unió tizenkét fős küldöttsége.⁴ Egy évvel később a spanyol–olasz de-

legáció tagjai „felderítő” tárgyalásokat folytattak a karibi államban⁵, az embargót elítélő François Mitterrand francia elnök (1981–1995) pedig barátságos fogadtatásban részesítette az UNESCO-ülésre érkező Castrót.

A hivatalos álláspont elítélte az emberi jogok megsértését Kubában, de az Egyesült Államokban elfogadott, 1992-es Torricelli-törvényt is. Utóbbi nemcsak a kereskedelmi embargót erősíti, hanem az amerikaiakon kívül más nemzet polgárait is gazdasági szankciókkal sújtja: ez pedig nemzetközi jogba ütközik, és a független államok szuverenitását sérti. Az uniós nyilatkozat szerint az embargó kérdését bilaterális úton az érintett feleknek közösen kell megoldaniuk, nem ártatlan harmadik fél bevonásával.

Ennek ellenére 1995-ben közös kezdeményezést indított el az USA és az EU, amely a békés ellenzék elismerését, az emberi jogok helyzetének javítását, valamint a civil társadalom erősítését foglalta magában az erőszakmentes rendszerváltás érdekében. Bár az európaiak elítélték az embargót, mégsem ez vezetett a kezdeményezés 1996. februári megrekedéséhez.

Az EU a Bizottságon keresztül személyes tárgyalásokat kísérelt meg Castróval, hogy a kubai vezért elkötelezzék a politikai és gazdasági reformok iránt. 1995-ben a soros elnökséget a spanyol Felipe González-vezette szocialista kormány vette át, amely felhatalmazást kapott a Tanácstól egy kooperációs segély-megállapodás tervének elkészítésére. Az USA blokkolhatta volna a spanyol erőfeszítéseket, de jó taktikusként inkább az együttműködést választotta, ami lehetővé tette számára, hogy ismét a saját elképzelései szerint alakítsa az európai Kuba-politikát: amerikai hatásra szigorúbb feltételeket és a demokratikus átalakulás szükségességét is bevették volna a kereskedelmi egyezményt tartalmazó megállapodás feltételei közé. 1996. február 7-én találkozott az amerikai EU-nagykövet, Stuart Eizenstat és Manuel Marín, a spanyol szocialista kezdeményezés támogatója, a Bizottság alelnöke. Utóbbi pár nappal később tárgyalni készült Castróval és a *Concilio Cubano* emberjogi aktivista csoport vezetőivel, hogy a szervezetre is kiterjeszthessék az Unió védelmét. Castrót a politikai és gazdasági reformok szükségességéről próbálta meggyőzni, valamint arról, hogy módosítsa a gondolati és szólásszabadságról szóló törvényt, és bátorítsa a kisvállalkozások indítását. A Riói Csoport megfigyelői státuszát ajánlotta fel a kubai államfőnek, illetve előirányozta a kooperációs kereskedelmi megállapodás megkötését. Castro azonban nemhogy nem tett kedvező lépéseket, hanem még inkább elmérgesítette a helyzetet a *Concilio Cubano* vezetőinek elfogatásával. Marín fenntartotta az EU követeléseit, így a tárgyalások megrekedtek⁶, az Egyesült Államok pedig megróttá az európaiakat, hogy egyedül próbáltak tárgyalni Kuba ügyében.

A fenti jó példa arra, hogy az amerikaiak milyen sikeresen befolyásolták és hígtották az uniós politikát, amellyel még inkább el tudták szigetelni a karibi államot. Az EU az amerikaiakkal fenntartott jó viszony miatt visszakozott, és igyekezett segélyeit csökkenteni Castro hajthatatlansága miatt. Az Unió tehát az 1990-es évek elején az izoláció és a párbeszéd között lavírozott, ám politikáját túlon túl az amerikaihoz igazította, s ezáltal elveszítette egyediségét. A kubaiak kevésbé láttak az uniós javaslatokban alternatívát, hiszen az Unió által előterjesztett reformok elfogadása az Egyesült Államoknak való behódolást jelentette.

Az európaiak részéről mégis út nyílt a tárgyalások folytatására, ugyanis az 1996-os, amerikai vállalatokat a Kubával kereskedő országok beperelésére is felhatalmazó Helms-Burton-törvény⁷ elismerése esetén jelentős kereskedelmi többlettől estek volna el az uniós vállalatok. A Miniszterek Tanácsa bojkottellenes jogszabályt fogadott el, amelyben megtiltotta az uniós vállalatoknak a törvény szerinti eljárást, kivéve, ha az ellenszegülés

súlyosan sérti a közösség vagy a cég érdekeit. Az Európai Unió az amerikai bíróságokon hozott vonatkozó ítéleteket semmisenek tekintette, és az arra jogosultak kárigényét megtérítette⁸. A közösség elhatározta, hogy feljeli a Világkereskedelmi Szervezetnél az Egyesült Államokat a törvény miatt, ám a frikció elkerülése érdekében Clinton ideiglenesen hatályon kívül helyezte a jogszabály III. cikkét, ezzel kiengesztelve európai partnerét.

1998 májusában, Londonban speciális EU–USA csúcstalálkozón vitatták meg többek között a fenti kérdést: Tony Blair, az EU sörös elnöke és Bill Clinton kompromisszumot kötött a törvény befagyasztásáról és a másik két országot érintő korlátozások felfüggesztéséről a kedvezőbb befektetői környezet kialakítása érdekében. Az Unió kötelezte magát, hogy nem lép fel az amerikaiak ellen a WTO-ban⁹, de nem is ösztönöz a kisajátított javakkal való kereskedelemre; míg az Egyesült Államok kormánya sürgeti a Kongresszust, hogy szüntessék meg az 1996-os jogszabály korlátozó rendelkezéseit.¹⁰

A komoly ellentéteket enyhítette ez az egyezmény, ám nem hozott nagy előrelépést.

Időközben az Európai Unió tagállami nyomásra és az amerikai befolyástól függetlenedni kívánva közösségi dokumentumot fogadott el Kubára vonatkozóan. Az 1996. december 2-án aláírt közös álláspont (96/697/CFSP) hivatott betölteni a kooperációs megállapodás hiánya által okozott űrt. Különösen fontos volt egy ilyen jellegű dokumentum elfogadása, hiszen Latin-Amerikában Kuba az egyetlen olyan állam, amellyel nincs együttműködési szerződése a közösségnek.

A közös álláspont a kapcsolatok javításának fókuszába az interdependenciát állítja: az emberi jogok elismerése és a pluralista demokrácia irányába tett reformlépések függvényében kívánja gazdasági relációit szorosabbra fűzni az Unió. Elhatárolja magát olyan intézkedések végrehajtásától, amelyek Kuba gazdasági állapotát nehezítenék, illetve konstruktív párbeszédet kíván folytatni a kubai vezetéssel és civil társadalmi szervezetekkel. Nem zárja ki a jövőben a kooperációs megállapodás tető alá hozatalát, ám azt a kubai bel- és külpolitikai eredményektől teszi függővé. Uniói segélyszállítmányokat továbbra is küld Kubába, amelyek szétosztását NGO-kra bízta.¹¹

A közös álláspont meglehetősen óvatosan fogalmaz, de éppen ezért kiegyensúlyozott véleményt közvetít. Az emberi jogok érvényesülésén kívül a kubai lakosok jólétét is célként nevezi meg, az USA-val ellentétben nem alkalmaz gazdasági szankciókat „megleckéztetés” céljából, valamint – bár limitálja az együttműködés mértékét –, új területeken teszi lehetővé az együttműködést.¹²

A közös álláspont bírálói szerint a tagállamok véleménykülönbségei miatt ez a dokumentum sem közösnek, sem politikának nem nevezhető. Azt viszont sokak elismerik, hogy merőben más politikai irányt határoz meg, mint az amerikai vezetés. A konstruktív párbeszéd a békés átmenetet kívánja elősegíteni, míg az Egyesült Államok lépései egyértelműen a rendszerváltást sürgetik.¹³ Az Unió szívesebben látna a demokráciába való átmenet kezdeményezőiként belső erőket, a kívülről jövő kényszert elítéli. A bel- és külpolitikai fejleményeket fél évente, majd évente elemzi és értékeli a Bizottság jelentések formájában, amelyeket eljuttat az Európai Tanácshoz is.

(*Út Cotonou felé?*) Kuba továbbra is az egyetlen olyan latin-amerikai állam, amely nem rendelkezik bilaterális kooperációs megállapodással az Európai Unióval. Nem részesült az 1975-ös loméi konvenció keretén belül elfogadott kedvezményekből¹⁴, sem a 2000 februárjában lejárt szerződés helyére lépő, 2000–2020 között érvényes *Cotonou Agreement*¹⁵ által nyújtott preferenciarendszerről. Az EU felismerte, hogy Kuba latin-amerikai államok körében kivívott presztízse miatt nyitni kell Castro rezsimé felé, ezért 1998 júniu-

sában megfigyelő státuszt adott az államnak az ACP-országok (*African, Caribbean and Pacific Group of States*) között.¹⁶ Bár a fő érdem a spanyol kormányé, az egyezségbe való felvételt sürgette az 1999-es Portugáliában megrendezett ibero-amerikai találkozón a portugál miniszterelnök, António Guterres is, aki az embargó eltörlésének szükségességére hívta fel a figyelmet.

A Cotonoui Megállapodás tagjai között szívesen látták volna Kubát más európai és latin-amerikai országok is: ez kínálkozott a legkedvezőbb lehetőségnek az EU–Kuba kapcsolatok normalizálására. Az egyezség elsősorban gazdasági jellege miatt kevés politikai elemet tartalmazott, bár a 96. cikk az emberi jogok tiszteletben tartását az együttműködés feltételeként határozta meg¹⁷. A közös álláspontban lefektetett feltételekre figyelmeztetett a Miniszterek Tanácsa, és induló lépésként a *Dissidents' Working Group* négy tagjának szabadon bocsátását kérték, valamint azt, hogy a kubai vezetés ne akadályozza az uniós havannai követek Emberi Jogi Munkacsoportjának tevékenységét. Kuba azonban arrogánsnak és elfogadhatatlannak bélyegezte az európai ajánlatot, mondván: az uniós Kubapolitika nagymértékben amerikai befolyás alatt áll, a karibi vezetés szerint ezért ítélte el az ENSZ emberi jogi határozatában a közösség Kubát. Az Európai Uniót váratlanul érte a karibi állam nyers válasza: „*demasiado fastidio para tan poca plata*”¹⁸. Ez nemcsak az európai támogatókat, hanem a latin-amerikai barátokat is megrendítette.

Meglepő módon azonban 2000. december 14-én Kuba csatlakozott az ACP-országokhoz a Cotonoui Megállapodás aláírása nélkül. Ez körülbelül olyan jogokat jelentett Kuba számára, mintha egy exkluzív golfklub tagjaként nem lenne jogosult a játékra, tehát nem használhatja ki a szerződés nyújtotta előnyöket, kedvezményeket. A pozitív lépésre válaszként az állam 2002-ben megfigyelői státuszt kapott az ACP gazdasági partnerség tárgyalásain, a november 4-i Kuba–EU találkozón pedig befektetési és kereskedelmi megoldásokat kereső munkacsoportokat állítottak fel, hogy segítsék a kubai piacgazdaság kialakulását.¹⁹ A megbeszélést követően december 8-án Fidel Castro bejelentette, hogy országa ismét pályázni kíván a taggá válásra.²⁰

(Külpolitikai hullámvasút a 21. században) Az emberi jogok kérdése mindig is kiemelt szerepet kapott az európai Kuba-politika alakításában. Többek közt ezzel is magyarázható, hogy a közös álláspont a későbbiekben gyakran lényeges változtatások nélkül került aláírásra, hiszen ezen a téren csekély eredményt tudott felmutatni a kubai vezetés. 1999 márciusában a már említett négy emberjogi aktivista szabadon bocsátását kérte az Európai Unió, majd júniusban a halálbüntetés eltörléséért szállt síkra.²¹ Az európai NGO-k 1999. április 15–17-i közgyűlésén határozatban ítélték el a Kubát sújtó amerikai embargót. Mivel nem-kormányzati csatornákon keresztül osztja szét a segélyeket az Európai Unió, különösen fontos a civil társadalom állásfoglalása Kuba ügyében. Nemcsak a demokrácia propagálása, hanem a gazdasági, kulturális és kereskedelmi kapcsolatok élénkítése is a feladataik közé tartozik a humanitárius munkán kívül, az élelmiszerbiztonság területén pedig csaknem 20 millió euróval segítették a kubai lakosság mindennapjait.²² 1993 óta 145 millió eurónyi segélyt osztottak szét az EU megbízásából a nem-kormányzati szervezetek Kubában, amelyekből a sziget lakosságának mintegy 16%-a profitálhatott.²³

Bár az EU elhivatottságát jól tükrözi Kuba világgazdaságba való integrálódásának előmozdítása, a kereskedelmi relációk bővítése továbbra is tagállami szinten történik bilaterális megegyezéseken keresztül. Spanyolország, Olaszország, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia és Hollandia járnak az élen a befektetések ösztönzése és a segélyek folyósítása terén. A CARITAG (*Caribbean Trade Advisory Group*) keretein belül 1999 júniusában harmincfős brit delegáció érkezett Kubába, hogy átütmezzék a

karibi ország adósságait. Franciaország ekkorra már Kuba legnagyobb gabonabeszállítójának és negyedik kereskedelmi partnerének számított, valamint a francia vezetés Peugeot-kkal látta el a havannai rendőrséget. Németország képviselőjében 1999 végén Heidemarie Wieczorek-Zeul fejlesztési miniszter látogatott a kubai fővárosba, hogy bejelentse a német humanitárius segélyek megindulását, amelyek elsőként a sivatagosodást hivatottak megfékezni.²⁴

A kilencvenes években realizált reformokról, valamint az elérendő cél érdekében végrehajtandó lépésekről 2000 áprilisában–májusában átfogó értékelést készített Kubáról az Európai Unió, amelyben megállapította, hogy Kuba többé már nem vészhelyzetben lévő ország. Az évenkénti 30 millió eurós támogatást és segélyeket az 1996-os közös álláspont sikertelensége után fokozatosan csökkentették. A 2001. november 4-i Michelle hurrikán pusztítása után azonban újabb félmillió eurót ajánlottak fel a katasztrófa sújtotta Matanzas tartománynak²⁵, és mintegy 8 milliónyi euró humanitárius célú allokációja történt meg 2001-ben: az összeget a Humanitárius Segélyek Hivatala (*European Community Humanitarian Office – ECHO*) osztotta szét a kubai lakosság körében.

A szeptember 11-i terrortámadás következtében Kuba is súlyos bevételkieséssel számolhatott, főleg a turizmus területén, az amerikai hazautalások összege pedig kétharmadával csökkent. Az 1964 óta a szigeten üzemelő orosz kémállomás, a *Lourdes* felmondása évi 200 millió dollártól fosztotta meg a karibi szigetet.²⁶ Új pénzügyi csatornák megnyitásával igyekezett a sziget gazdaságán segíteni az Unió, így a 2001 októberétől CARIFORUM-tag Kubát pozitív propagandájával támogatta a közösség, hogy a karibi állam bejuthasson minél több regionális szervezetbe. A belga elnökség alatt 2001 augusztusában Louis Michel külügyminiszter Kubába látogatott, hogy a karibi állam lakosságának életszínvonalát növelő programokat illetően egyezzen meg a kubai vezetéssel.

A spanyol, dán és görög elnökség azonban csalódást okozott Kubának, hiszen azt remélte, hogy ezen országok vezetése alatt hangsúlyosabb szerepet kap a karibi állam ügye. Európa a bővítés, a jobboldal megerősödése és a bevándorlás témakörével volt elfoglalva, így Kuba ellenlépésekre szánta el magát. E politika szellemében Castro nem vett részt a 2002 májusában Madridban megrendezett EU, Latin-Amerika és a Karibi-térség országai részvételével fémjelzett csúcstalálkozón, ezzel szemben az új brazil, argentin és paraguayi elnök beiktatásakor jelen volt Castro: így a spanyol miniszterelnökkel, José María Aznarral való kapcsolatait veszélyeztette az államfő.²⁷

A közös álláspont 2002. június 17-i felülvizsgálatakor a Tanács megállapította, hogy a kapcsolatok alapjául szolgáló 1996-os dokumentumban lefektetett célokat továbbra sem sikerült elérnie a karibi államnak. Ismételten felszólította a kubai vezetést, hogy tegyen lépéseket a demokrácia és a gazdasági fellendülés érdekében, ugyanakkor üdvözölte a pozitív változásokat Kubában: például a szabad vallásgyakorlást, a politikai ellenfelek bebörtönzésének csökkenő tendenciáját, a halálbüntetés elkerülését és az ENSZ emberi jogi határozatainak elismerését. Ezek fényében megerősítette szándékait a politikai párbeszéd folytatására és a kubai kooperációs programok növelésére.²⁸ A közösség leszögezte, hogy nem kíván korlátokat szabni a fejlesztési együttműködésnek, amennyiben Kuba megpróbál eleget tenni a közös álláspontban foglalt kritériumoknak.²⁹ A hathónapos monitoring-ciklusokat egyévesre bővítették, hogy több idő legyen a reformok kiforrására és a konstruktív politikai párbeszédre.³⁰

A gazdasági hullámvölgybe érkező Kubának különösen szüksége volt az Európai Unió segítségére. Brüsszel tisztában volt vele, hogy az 2002 őszi „félidős” republikánus választási győzelem az Egyesült Államokban új stratégia kialakítására sarkallja a karibi államot; az olajhiány, az engedélyezett amerikai termékek beáramlása pedig újabb problémákkal

állította szembe Castro rezsimét. Az enyhülés gesztusaként a kubai vezetés engedélyezte Oswaldo Payának, hogy Európába utazzon a Szaharov-díj átvételére. Az Európai Tanács pedig elfogadta a kubai közeledést: 2003 márciusában képviselőt nyitott Havannában.³¹

Ám a Kuba-politika egy előreláthatatlan esemény következtében váratlan fordulatot vett.

(*Koktéllháborúk*) 2003 márciusában Kuba hetvenöt újságíró és emberi jogi aktivistát tartóztatott le rendszerellenes tevékenység és az USA havannai képviselőjével, James Casonnal való összejátszás vádjával. Az elítéltekre 15-től 28 évig terjedő börtönbüntetést szabtak ki. Három hajóeltérítőt halálbüntetéssel sújtottak, amivel Kuba véget vetett a halálbüntetés hároméves *de facto* moratóriumának. A kubai külügyminiszter, Felipe Pérez Roque kijelentése szerint ugyanúgy jártak el, mint az Egyesült Államok: joguk van megvédeni magukat olyan elemekkel szemben, akik külföldi támogatóikkal az ország belső békéjét veszélyeztetik.³² A bebörtönzöttek szervezeteinek vezetői többek közt az Európai Uniótól kértek segítséget a politikai foglyok kiszabadításához, ezért a közösség a foglyok azonnali szabadon bocsátását követelte. Pérez Roque Kuba felületes ismeretével vádolta az európaiakat: nem képesek önálló döntéshozatalra, hagyják, hogy az amerikaiak diktálják a feltételeket.³³ A kubai nagykövet a spanyol kormányt opportunistának nevezte, mivel csak a választási győzelemre apellálnak, a karibi ország helyzetén valójában nem kívánnak javítani.³⁴ A legélesebb kritika azonban magáé Castróé volt: a Forradalom ötvenedik évfordulóján mondott beszédében a kubai államfő az „*Egyesült Államok trójai falovának*” nevezte az Uniót, és elutasította az általa küldött segélyszállítmányokat.³⁵

Az elutasító válasz miatt több európai állam vonta vissza részvételét a kubai kooperációs programokból. A franciák – az iraki ellentétek ellenére – az amerikaiak álláspontját hangoztatták: kemény kritikát fogalmaztak meg a kubai vezetéssel kapcsolatban. A Berlusconi pártja által dominált olasz parlament európai embargó létrehozását kezdeményezte Kuba ellen. Ezen események hatására május 16-án a kubai külügyminiszter bejelentette a Cotonoui Megállapodás tagsági kérelmének visszavonását. Spanyol kezdeményezésre az Unió korlátozta a bilaterális kormányközi találkozókat, csökkentette a részvételt a kubai kulturális eseményeken, és a nemzeti napokon emigráns vezetőket hívtak meg a nagykövetségeken tartott ünnepségekre. A csatlakozni kívánó államok is elfogadták az EU ezen lépéseit. Ezek jelentették a diplomáciai jellegű „koktéllháborúk”³⁶ kezdetét.³⁷

A kubai külügyminiszter nem fogadta az olasz, görög és spanyol uniós küldöttséget, a kormánytisztviselők pedig nem jelentek meg az Európai Unió országainak nagykövetségsein rendezett diplomáciai összejöveteleken. Castro „*fasiszta imperialistákkal szövetkező maffiának*” nevezte az EU-t, és lejárató propagandát indított uniós tagállamok ellen.

Colin Powell amerikai külügyminiszter üdvözölte a keménykezdű európai politikát, és előirányozta a közös Kuba-politika kialakításának szükségességét.

Június 12-én Fidel és Raúl Castro demonstrációkat tartott a spanyol és az olasz nagykövetségek előtt: leginkább ezen országok elfordulása sértette a kubai érdekeket. Olaszország befagyasztotta a fejlesztési programjait, miután a kubai vezetés az elnököt „*Benito Berlusconinak*” titulálta, José María Aznar spanyol elnököt pedig fasisztának és „*kis Führernek*” nevezte.³⁸ Castro június 14-én elutasította a Spanyol Kulturális Központ létrehozását is, amely egy régi központi épület átalakítását vonta volna maga után, és közös kulturális rendezvényeknek adott volna otthont.³⁹

Az Unió elfogadhatatlannak minősítette a Castro-rezsim lépéseit, és olasz nyomásra már-már készen mutatkozott további gazdasági szankciókat alkalmazni, azonban Javier Solana, az Európai Unió kül- és biztonságpolitikai főképviseleje elutasította a segélyszállítmányok befagyasztását.⁴⁰

(*Nyitás a konstruktív párbeszéd felé*) 2004-re nemzetközi nyomásra a kubai államfő belátta, hogy az ország megfelelő működéséhez szüksége van külföldi partnerekre, és normalizálni kívánta a viszonyt több állammal is. Ennek a politikának a jegyében a vezetés tizen-négy politikai foglyot bocsátott szabadon (*excarcelación*). Spanyol és brit kezdeményezésre, valamint a latin-amerikai munkacsoport (*Committee on Latin America – COLAT*) tevékenységének köszönhetően 2004 novemberében vita tárgyát képezte az Unióban az emigráns vezetők invitálása a nagykövetségekre, és a diplomáciai kapcsolatok befagyasztása a Castro vezette államapparátussal. A kapcsolatok újrafelvételét szorgalmazó államok úgy érveltek, hogy a 2003-ban bevezetett szankciók semmilyen látható eredményt nem hoztak, ezért másféle megközelítés szükséges Kuba ügyében. Spanyolország az energia-ellátás biztonságát szem előtt tartva különböző beruházásokat realizált a szigetországban, amelyek által Kuba lett a harmadik latin-amerikai ország (a jóval nagyobb kiterjedésű Mexikó és Brazília után) a spanyol közvetlen működőke-beruházás szempontjából.⁴¹ 2004. november 25-én a kubai kormány megköszönve a spanyol szocialista kormány erőfeszítéseit, felvette a diplomáciai kapcsolatokat Spanyolországgal.

Más tagállamok is belátták, hogy az Európai Unió képviseletére szükség van⁴² a karibi államban, a gazdaság és kereskedelem primátusát hirdették, ezért bilaterális úton megkezdődtek a tárgyalások. Németország, Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Ausztria, Magyarország, Görögország, Portugália és Svédország is újrafűzte a bilaterális diplomáciai szálakat a kubai vezetéssel; míg Hollandia, Lengyelország, a Cseh Köztársaság és Szlovákia nem kívánt részt venni a folyamatban.⁴³ Utóbbiak szigorúbb feltételek lefektetését követelték az Európai Unió részéről Kubát illetően. Kinyilvánították, hogy kiemelt figyelmet fordítanak az emigráns közösségek ügyére, és anyagi támogatást is biztosítanak számukra. Németországgal egyetemben kijelentették⁴⁴, hogy a demokratikus átalakulást a közösségnek határozottabb fellépésével is elő kell segítenie.⁴⁵

2005-ben az Unió úgy döntött, hogy ideiglenesen, két évre felfüggeszti a 2003. júliusi szankciókat, bár az 1996-os közös álláspont továbbra is érvényben marad. A Tanács kifejezte azon reményét, hogy konstruktív párbeszédet folytathat a kubai vezetéssel, amennyiben az EU által kitűzött célok felé mutató reformintézkedéseket fogantatosít a kormány. A békés ellenzékkel és a kubai civil társadalommal továbbra is intenzív kapcsolatokat kíván ápolni a közösség, ezért az Európai Parlament még ebben az évben a *Damas de Blanco* kubai csoportnak adományozta a Szaharov-díjat. A kubai vezetés rosszallását kiváltó diplomáciai bakira válaszul Castro az amerikaiak szolgálatában álló „*álszent társaságnak*” nevezte az európaiakat, és továbbra is megfélemlítő intézkedésekkel (*actos de repudio*) nehezítette a politikai foglyok és családjaik életét. Az EU sem késlekedett a válasszal: 2006. február 2-án az Európai Parlament elfogadta az első Kubát érintő határozatát⁴⁶, amelyben a kubai hatóságok alapvető szabadságjogokat sértő tevékenységét kritizálja⁴⁷. Az együttműködési megállapodás megkötéséről azonban nem szólt a dokumentum, amiért több nemzetközi konferencián is elítélték az Uniót.⁴⁸ Ezek ellensúlyozására a közösség igyekezett más fórumokon kedvezőbb színben feltűnni, így az új, felülvizsgált közös állásponttal összhangban az amerikai embargót ismételtelen elítélő 2006. november 8-i ENSZ-határozat aláírói közt volt.

(*Kuba és az EU az új évezredben – Ambivalens attitűdök*) Az Európai Unió az amerikai szuperhatalom trójai falova – figyelmeztet ismételtelen Fidel Castro nyilatkozataiban. Kijelentését alátámasztandó hangsúlyozza, hogy Kuba az egyetlen olyan ACP-ország, amellyel szemben további feltételeket szab az európai közösség az együttműködés ér-

dekében. Az egyenlőtlen feltételrendszer fő oka az emberi jogok érvényesülésének korlátozása a karibi államban. A kubai vezetés inkonzisztensként, frusztrálóként és egyenlőtlen elbánást tanúsító magatartásként jellemzi az uniós politikát. Az EU bilaterális együttműködési megállapodást kötött Marokkóval, Guatemalával, Izraellel és azzal a Kínával is, amelyben rendszeres az emberi jogokkal való visszaélésekkel kapcsolatos bűncselekmények. A kettős mérce kritériumrendszere talán akkor változna, ha Kuba a csendes-óceáni térség vagy Afrika egyik állama lenne, azaz földrajzilag távol helyezkedne el Floridától.⁴⁹ Az Európai Unió retorikája szerint Kuba nem jelent stratégiai veszélyt az öreg kontinensre, így a közösségnek nem kell minden erejével a szívélyes viszonyra és a kooperációra törekednie. Az atlanti szövetségesével fenntartott bilaterális viszonyát megterhelnék a túlságosan a karibi államot favorizáló lépések, így inkább az USA-nak asszisztál. Így fordulhat elő, hogy az egyes tagállamok miniszteri szintű találkozóin sokkal kedvezőbb kilátásokat ígérnek a kommunista államnak, mint a kormányközi alapokon működő Tanács hivatalos ülésein elfogadott közös kül- és biztonságpolitikai cselekvési tervek és követendő elvek. Ezek ugyanis egyhangú döntéshozatalt követelnek meg, így az enyhülést célzó javaslatok sorra megbuknak az ezt ellenző tagok erős vétőjoga által. Nem valósul meg az a vertikális konzisztencia, amely szerint a nemzeti politikáknak tartózkodniuk kell az EU érdekeivel ellentétes lépésektől, valamint harmonizálniuk kell a közösség által megszabott, közös álláspontban lefektetett irányokkal, amelyek Kuba esetében az emberi jogok helyzetének javítását, valamint a demokratizálódást és a politikai szabadság maradéktalan érvényesülést jelentik.

De vajon miért adta fel mégis az EU az ineffektív, jól kozmetikázható politikáját az új évezredben? Az 1998-as pápalátogatás és az azt követő évtizedben a közel kétszáz politikai elítélt szabadon bocsátása Miguel Ángel Moratinos spanyol külügyminiszter szerint történelmi jelentőségű, ezért új alapokra kell helyezni az EU-Kuba-kapcsolatokat. Ez nyomós érv, de bizonyos, hogy az amerikai külpolitika befolyásoló hatása alól szabadulni kívánó közösségnek ez kiváló lehetőség arra, hogy önálló aktorként lépjen fel a térségben egy új politika artikulálásával egy olyan kérdésben, amely szimbolikus jelentőséggel, de csekély súllyal bír a globálpolitikában.

Így, a spanyol befolyás hatására 2010. május 12-én az Európai Bizottság elfogadta az első Kubával foglalkozó, a fenntartható gazdaságot és szociális fejlődést elősegítő országstratégiai dokumentumot, amelynek keretein belül 2011 és 2013 között mintegy 20 millió eurót osztanak el a fejlesztési együttműködési eszköz regionális, tematikus és együttműködési programjain, projektjein keresztül (*EU Development Cooperation Instrument*). A három prioritást élvező szektor az élelmiszerbiztonság; a környezetvédelem és a klímaváltozás kihívásainak való megfelelés; valamint a szakemberek cseréje, képzésük és további tanulmányaik folytatásának elősegítése.

A dokumentum részletesen elemzi a stratégia kialakítását befolyásoló tényezőket és mutatókat, amelyek közül kiemeli a HDI-t (*Human Development Index*)⁵⁰, ugyanis az emberi fejlődés indexe a vizsgált 182 állam közül a 0,863-as értékkel az 51. helyre rangsorolja Kubát, amely előkelő helynek számít a nemzetközi mezőnyben.

A program a kubai gazdaság vizsgálata során hangsúlyozza, hogy a szigetország rendelkezik a világ harmadik legnagyobb nikkell- és kobalttartalékával, ám büdzséjének felét még mindig a mezőgazdasági és energiaimportra költi el. Bár a karibi ország nem tagja a cotonoui egyezménynek, a Riói Csoport és a latin-amerikai és karibi térséggel kötött stratégiai partnerségen keresztül kooperál az Európai Unióval, illetve részesül az általános preferenciarendszer kereskedelmi előnyeiből. A kubai külkereskedelem immár 40%-át a

közösség országaival bonyolítja⁵¹, valamint az FDI több mint fele az európai országok befektetőinek köszönhető. A legnagyobb külföldi beruházók: a telekommunikáció területén Olaszország, az olaj és a nikkell kitermelésében Kanada (pl. Sherritt), míg a szállodaiiparban Spanyolország. A legtöbb turista a tengerentúlról érkezik a karibi államba: az idegenforgalom húzóhatására fejlődő szolgáltató szektor a GDP 75%-át termeli meg.⁵²

Kuba az Európai Uniótól kapja a legmagasabb összegű humanitárius segélyeket: az együttműködés 2008-ban indult ismét útjára, azóta a Bizottság segélyezési programjain keresztül közel 50 millió eurót osztottak szét a szigetországban elsősorban a hurrikán okozta károk felszámolására, újjáépítésre, élelmiszerbiztonsági és környezetvédelmi célokra. Az uniós tagállamok közül Spanyolországgal és Belgiummal áll a legszorosabb kapcsolatban különböző – többek között pénzügyi - együttműködési megállapodásoknak köszönhetően. Ausztria, Ciprus, Olaszország és Portugália is írt alá ezekhez hasonló bilaterális megállapodást, ám ezek nem gazdasági jellegűek. A többi állammal egy-egy közös érdek mentén kooperálnak, például a kábítószer-csempészet elleni harc, az állampolgárok védelme⁵³ vagy kulturális rendezvények szervezése⁵⁴ területén.

A dokumentum a közös állásponhoz hasonlóan a demokrácia és az emberi jogok érvényesülésének irányába mutató lépéseket állítja a középpontba. A 2008-ban újra felvett diplomáciai kapcsolatok fejlődésének további feltétele a szólásszabadság megvalósítása és a politikai foglyok szabadon bocsátása.

Erénye, hogy a szegénység ellen indított harc részeként a kubai vezetés élelmiszerbiztonsági célkitűzését 10 millió euróval támogatja. Az együttműködés egyik fő területe a helyi termelés gazdasági fenntarthatóságának biztosítása és a segítségnyújtás az élelmiszergyártás decentralizált irányításának kialakításában. Az ellátólánc racionalizálása és modernizálása mellett támogatja a gazdák új, innovatív technológiákhoz jutását, a tapasztalatcserét és a kereslet-kínálat elvén működő kereskedelmi rendszer megvalósulását.⁵⁵

A környezet védelme érdekében hozott intézkedések nemcsak hangzatosak, hanem eredményesek is a kommunista államban. Bár nincs a koppenhágai csúcs záródokumentumának aláírói között, a kis sziget már csak mérete miatt sem lehet a klímaváltozás egyik fő okozója, az utóbbi időben a károsanyag-kibocsátást pedig különböző rendeletekkel igyekeznek visszaszorítani mind a közlekedés, mind az agrárium területén. A nehézipar felváltó dízel felhasználási körének szélesítése azonban gazdaságtalan és újabb környezeti kockázatokkal járhat, ezért meg kellene vizsgálni, hogy Kuba esetében a brazil modellhez hasonlóan a cukornádból nyert etanol újrahasznosítása járható utat jelent-e. A cukorgyárak és -malmok ismételt megnyitása nemcsak új munkahelyeket jelentene, hanem a cukor kínai és indiai felvevőpiacának bővülésével jelentős pluszbevételhez is juttatná a karibi államot a 21. század relatíve magas világpiacon árainak köszönhetően.

A globális felmelegedés negatív következményei elleni harc az EU egyik kiemelt célja, ám kérdés, hogy miért éppen ezt jelölték ki a karibi államban a három támogatandó terület egyikének, hiszen a karibi állam önállóan is jelentős eredményeket tud felmutatni a környezetvédelemben. Valószínűleg a nemzetközi politikai feszültségek elkerülése végett választották prioritásként, mivel ez egy olyan problémakör, amely a világ legtöbb államát foglalkoztatja; Kuba az ország sajátosságait figyelembe véve, Európa pedig közösségi és tagállami szinten is küzd ellene, ezért kutatási és gyakorlati tapasztalataikkal kölcsönösen segíthetik egymást; az EU pedig fejlesztési forrásaival, hétmillió euróval anyagilag is támogatgat egy emberiség közös céljait szolgáló „jó ügyet”.

Kuba tizenöt év alatt mintegy 16 hurrikán pusztítását élte túl: a természeti katasztrófa a sziget elektromos infrastruktúrájának nagy részét megrongálta vagy elpusztította, gyakoriak voltak az *apagones* (áramszünetek), ezért a 2006-os *La Revolución Energética* az

energiaszektor restrukturációját és a lehetséges befektetések szerepét hangsúlyozza. A fenti intézkedéseken kívül a kórházak, iskolák, turistaközpontok és élelmiszer-lerakatok vészgenerátorokkal való ellátását is célul tűzte ki a hőerőművek modernizálása, valamint az új, alternatív szél-, nap- és vízenergiát használó berendezések fejlesztése, a terület kutatására fordított összegek növelése mellett.⁵⁶ A fejlett biotechnológiának köszönhetően a talajminőség javítására és a biodiverzitás megőrzésére tett közös kísérletek sikeresnek mondhatóak, a kormányzat pedig további kötelezettséget vállalt a mangrove mocsarak, a lápok és a tengerpartok védelmére, valamint az ésszerű vízgazdálkodás érdekében.

Az EU a megújuló energiaforrások kiaknázása, a cukornádból készülő biomassza gyártása és felhasználása, a vízszennyezés megállítása, a kis vidéki gazdák szemléletformálása és természeti katasztrófákra való felkészítése, a sérülékeny országrészek épületei szerkezetének megerősítése területén segítheti elsősorban Kubát. A fejlett környezetvédelmi szemléletet az uniós törekvések leginkább alternatív *best practice*-szel és *know how*-val, adaptációs politikák bemutatásával, a környezeti katasztrófákra való felkészülés érdekében technikai-anyagi segítségnyújtással egészíthetik ki.

A szakemberek képzése és cseréje érdekében elsősorban a rövid távú technikai segítségnyújtásra helyezik a hangsúlyt a szektorspecifikus jogi szabályozás kialakítása és megvalósítása területén. A kölcsönös látogatások szemináriumok, gyakorlati képzések formájában valósulnak meg az elmúlt években a Spanyolországgal, Belgiummal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal kötött kétoldalú megegyezések következtében létrejött csereprogramok mintájára. A hangsúly a következő területekkel kapcsolatos szakemberek képzésén van: kereskedelem, hitelezés, iparpolitika, decentralizáció, a helyi önkormányzatok szerepe és felelőssége, turizmus, megújuló energiák és a klímaváltozás elleni harc. A harmadik célkitűzésre hárommillió eurót különít el az EU.⁵⁷

Az enyhülés jeleként a program elfogadását követően miniszteri találkozókra került sor, ám konkrét lépések nem követték a tárgyalásokat, mivel a tagállamok egy csoportja Svédország és Csehország vezetésével továbbra is határozottan ellenzi Kuba „*felesleges és meg nem érdemelt*” kedvezményekhez jutását. A további kooperációs lehetőségek fel tárásával ezért Catherine Ashton külügyi főképviselőt bízták meg.⁵⁸

(*A Kuba–EU-kapcsolatok jövője*) A magas oszcillációjú Kuba-politika nagy fejtörést okoz az európai vezetőknek, hiszen az EU vesztít legitimitációjából, miközben nem képes összehangolni a különböző érdekeket, így nem tud kompromisszumképes megoldást találni, és egységes arculatot kialakító és független aktorként fellépni a nemzetközi szinten. Az európai közös Kuba-politikát a Castro lépéseire való reagálás jellemzi. Tulajdonképpen apró pozitív és negatív kilengések tapasztalhatók, de az összkép mindig ugyanaz. Jórészt deklarációk képezik a politika tárgyát (a sikeres kereskedelmi kapcsolatokon és a segítségnyújtások eredményein kívül), amelyek többnyire ineffektívek, hatástalanok. De vajon milyen lehetőségek kínálkoznak a jövőben?

Az egyik ilyen a rendszer destabilizálása és a kubai kormány nemzetközi elszigetelése. Ez az emigráns közösség radikálisaival való maximális együttműködést jelenti, valamint gazdasági és politikai nyomásgyakorlást a rezsím megdöntése érdekében. Ez az elképzelés azonban az országstratégiai dokumentumot figyelmen kívül hagyja, illetve a hagyományos Kuba-politika elvei ellenében cselekszik, ezért kevésbé valószínű.

A közös álláspont jegyében a változatlan, mozdulatlan politikáját viszont nem célszerű gyakorolni, bár ez kevésbé követel konszenzust, mint a bármely irányba történő elmozdulás. Azonban már így is cselekvésképtelenséggel vádolják az Uniót, amit nem lenne szerencsés a stagnáló politikával még jobban megerősíteni.

A párbeszéd elmélyítése és a növekvő mértékű együttműködés a kubai kormánnyal való tárgyalások előmozdítását, és az emigráns közösség egy – egyre kisebb - részével való kapcsolatok megszakítását jelentené, amely nemzetközi rosszállást váltana ki. Ez többek közt a demokráciáért és emberi jogokért vívott harc eddigi erőfeszítéseit vonná kétségbe, valamint demoralizálná Kuba belső békés ellenzékét és civil társadalmát.

A legvalószínűbb a fő elvek megtartása és a kormány, valamint az emigráns közösségek közötti lavírozás. Rendszeres segélyszállítmányok és a civil társadalom fejlesztését célzó párbeszéd, a kubai vezetés folyamatos megfigyelése és intézkedéseinek értékelése, illetve korlátozott megszorító lépések jellemzik ezt a megközelítést.

A kezdetben áttörésnek nevezett országstratégiai program után jogosan bírálják az EU-t tehetetlenséggel az elemzők és a közeledés propagálói, hiszen az önálló, egyelőre még *soft* Kuba-politikát folytató közösség víziója jobb- és baloldali hangokat is kielégített.

A megtorpanás oka azonban jelenleg nem Raúl Castro kormányának lépéseiben keresendő, hiszen az elmúlt években realizált gazdasági és a pártot érintő reformok bár fokozatosak, de biztatóak és a nemzetközi közösség elismerésére méltóak. A 21. század Európai Uniója a saját, belső kihívásaira keresi a választ, közösségi válsághelyzetet kezel, ezért amíg ezeket a problémákat nem orvosolja, és nem stabilizálja a rendszert, nincsen kapacitása más, nem nagyhatalmi érdekeket veszélyeztető ügyeket napirendre venni.

JEGYZETEK

- 1 People in Need Foundation: *Cuba-Europe Dialogues*. Prága, 2006. május, 1. sz. p. 4.
- 2 A poszt-szocialista államokkal való kereskedelem mintegy 15%-ra csökkent.
- 3 Erismann, Michael H.-Kirk, John M. (szerk.): *Cuba's Foreign Relations in the Post-soviet World*. University Press of Florida, USA, 2002, p. 89–90.
- 4 Anderle Ádám: *Kuba története*. Akkord Kiadó, Budapest, 2004, p. 177–178.
- 5 Haass, Richard N. (szerk.): *Transatlantic Tensions: The United States, Europe and Problem Countries*. Brookings Institution, USA, 1998 p. 37.
- 6 Uo. p. 13-17.
- 7 A törvény III. cikke felhatalmazta a kártérítés nélkül kisajátított vagyonú amerikai tulajdonosokat, hogy az Egyesült Államok bíróságain beperelhetik azokat a külföldi vállalatokat, amelyek az államosított javakkal kereskednek vagy azokba fektetnek be. Meggátolta más országoknak a Kubától vásárolt cukor és származékainak az Amerikában való értékesítését, valamint a IV. cikk megtagadta a külföldi vállalatok részvénytulajdonosaitól és cégek tisztviselőitől a belépővizumot.
- 8 Chadwick, Ian: *The History of Cuban-American Relations*. Internet: <http://www.ianchadwick.com/essays/cubahistory.html>, letöltés ideje: 2011. január 16.
- 9 Leon Brittan biztos tett a legtöbbet azért, hogy a Világkereskedelmi Szervezetben ne legyen összeütközés az Unió és az Egyesült Államok között.
- 10 A kisajátított javakat rögzítő nyilvántartás létrehozását kezdeményezték, így könnyebben azonosítani tudták az ilyen területeken befektetőket, illetve az ezen javakkal kereskedő vállalatokat. (Haass i. m. p. 21–39.)
- 11 Közös álláspont (1996. december 2.), amelyet a Tanács az Európai Unióról szóló szerződés J.2. cikke alapján fogadott el Kubáról.
- 12 Cameron, Fraser: *The European Union and Cuba*. National Press Club, Washington, 2000. február 24. p. 1–2.
- 13 Morley, Morris H. – McGillion, Chris: *Unfinished Business: America and Cuba After the Cold War, 1989-2001*. Cambridge University Press, Egyesült Királyság, 2003.

- 14 Aszimmetrikusan eltörölték az Európai Közösségekbe irányuló mezőgazdasági és ipari termékeket sújtó vámokat, fejlesztési segély-alapot hoztak létre a fejlődő országok számára, illetve létrejött az exportból származó bevételek stabilizálását szolgáló alap (*Stabex*), valamint a bányászati kitermelés csökkenése esetén támogatót biztosító *Sysmin*.
- 15 Granell, Frances: *Cuba y la Unión Europea: del encuadre latinoamericano al ACP caribeño*. In: Revista Española de Desarrollo y Cooperación No. 3., Madrid, 1998.
- 16 Haass i. m. p. 40.
- 17 Mouradian, Anne-Marie: *EU-CUBA: renewing the dialogue*. In: The Courier ACP-EU. 2001. szeptember–október p. 7.
- 18 sok hűhó kevés pénzért
- 19 Erisman-Kirk i. m. p. 102–106.
- 20 AP: *Cuba to Renew Request to Join Aid Pact*. In: Miami Herald, 2002. december 9.
- 21 Amerikát is bírálja ezért a közösség.
- 22 Cameron i. m. p. 3.
- 23 *EU Relations with Cuba*. Az Európai Unió honlapja. Internet: http://ec.europa.eu/comm/development/body/country/country_home_en.cfm?cid=cu&status=new, letöltés ideje: 2012. október 10.
- 24 *The European Union and Cuba: Solidarity or Complicity? Fifth Report on Cuba*, Pax Christi Hollandia, 2000 p. 1–11.
- 25 Kuba fél évszázada nem látott ekkora pusztítást: a hurrikán kb. 1,8 Md dollár kárt okozott, amihez képest az EU sürgősségi segélye csak a legszükségesebb gyógyszerekre és orvosi eszközökre volt elegendő. Ezért katasztrófa-elhárítás céljából további 920 000 eurót különítettek el Kuba számára a karibi térség regionális programja keretén belül.
- 26 Erisman-Kirk i. m. p. 104–105.
- 27 A relációk további romlását eredményezte a 2002 májusában Oswaldo Payá Sardiñának ítélte Szaharov-díj a Gondolat Szabadságáért. A Varela Project alapítója a kubai népnek köszönte meg, hogy elnyerhette ezt az elismerést. (Chadwick i. m.)
- 28 Európai Unió Tanácsa: *Relations with Latin America. Cuba*. In: Bulletin EU 6-2002, Brüsszel, 2003. február 25.
- 29 Ezek többek között: az emberi jogok és a demokrácia tiszteletben tartása, a kubai lakosság életszínvonalának növelése, a fenntartható gazdasági növekedés előmozdítása.
- 30 Általános Ügyek Tanácsa: *A közös álláspont XII. felülvizsgálata*. 2002. december 12.
- 31 Az Európai Bizottság fejlesztési és humanitárius segélyezési biztosa, Poul Nielson március 10–14. közötti ötnapos kubai útja során nyitotta meg ünnepélyesen a képviselőket. (Európai Tanács: *Commissioner Poul Nielson to visit Cuba*. 2003. március 7.)
- 32 Állami Hírügynökség, Kuba. Internet: <http://www.ain.cu/2004/marzo/25cmconferencia.htm>, letöltés ideje: 2010. április 4.
- 33 EFE: *Acusan a la Unión Europea de plegarse a Estados Unidos*. In: El Nuevo Herald, 2003. június 7.
- 34 Erisman-Kirk i. m. p. 108–109.
- 35 Chadwick i. m.
- 36 *Havana halts EU „cocktail wars”*. BBC, 2005. január 4. Internet: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/4144305.stm>, letöltés ideje: 2012. augusztus 23.
- 37 Klepal, Jakub: *EU Common Position on Cuba: Alternatives and Recommendations*. Pontis Foundation, Prága, 2006, p. 4.
- 38 Gortázar–Montaner–Riva–Bernal et al: *Democracia, Desarrollo Y Sociedad Civil En Cuba: La Union Europea Frente Al Problema Cubano*. Aduana Vieja, Madrid, 2004, p. 91–92.
- 39 Amnesty International: *CUBA. Ongoing repercussions of the crackdown*. London, 2003.
- 40 Erisman-Kirk i. m. p. 111–112.
- 41 Pontos adatok nem állnak rendelkezésre a befektetett összeget illetően, ugyanis a két kormány nem hozza nyilvánosságra ezeket az információkat, valószínűleg az USA esetleges megtorló intézkedései miatt. (Dalman, Ashley: *The U. S. and the EU: Arm Wrestling over Cuba*. COHA, 2006. május. 12. p. 2.)
- 42 Ekkor még a szomszédos országokban is hiányzik ez az alapvető gesztus: a moldovai Kisinyovban és a belorusz Minszkben sincs uniós képviselő.
- 43 Václav Havel, volt csehszlovák és cseh elnök a kubai keménypolitika híve volt. Számos kezdeményezést indított a kubai rezsimmel való jó viszony kialakításának megakadályozására: fő érve a kommunizmusban gyökerezett. Mint mondta, a totalitarizmust megtapasztalt államok feladata, hogy az ilyen sorsra jutott országoknak segítsenek felszabadulni a zsarnokság uralma alól. Az Európai Uniónak mint az egyik legerősebb demokratikus intézménynek sehol a világon nem szabad az elnyomó uralmat hallgatólagosan elismerni politikájával. (Havel, Václav: *EU and Cuba: Freedom vs. appeasement*. 2005. január 28. Internet: <http://www.vcrisis.com/index.php?content=letters/200501280940>, letöltés ideje: 2012. október 20.)
- 44 Knigge, Michael: *Cuba-EU Relations Warming Up*. In: Deutsche Welle, 2005. január 5.
- 45 Nemcsak a tagállamok között feszülnek ellentétek, hanem az európai baloldal és jobboldal is különböző álláspontot képvisel a parlamentben. Az EU Kuba-politikájára ezeknek a csoportoknak a befolyásoló ereje is nagy hatással van, ám a területi korlátok miatt ennek elemzésétől eltekintek.

- 46 Európai Parlament: *Motion for a Resolution*. 2006. január 25., ill. Bulletin EU 1/2-2006 Human Rights.
- 47 A többi, hatástalan és deklaratív jellegű határozat is hasonló színezetű volt. A 2010-es (RSP/2010/2592) például élesen bírálta a kubai vezetést a bebörtönzött, éhségstrájkot folytató politikai bűnökért 36 év fogságra ítélt Orlando Zapata Tamayo halála miatt, aki a kubai orvosi stáb erőfeszítései ellenére meghalt. Tamayo a Forradalom Washington által támogatott és irányított ellenzékének prominens alakja volt: a rablás és a család bűncselekményeit támadó berepülések követték a kubai ítélet szerint.
- 48 Pl. a Kubai Szolidaritás Páneurópai Konferenciáján, 2006. május 9-én, Bécsben.
- 49 Rodriguez, H. P.: *The Cotonou Agreement and Cuba's possible entry*. In: *Revista de Estudios Europeos*, 60. szám, 2002. január-április p. 19.
- 50 A világ országait a várható élettartam, az írástudás, az oktatás, valamint az életszínvonal alapján hasonlítja össze.
- 51 *Wary partners; Cuba and the EU*. In: *The Economist*, 2003. március 15. p. 57.
- 52 Tzivelis, Vassiliki: *The European Union's Foreign Policy Towards Cuba: It Is Time to Tie the Knot*. Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series Vol. 6. No. 7., 2006. március p. 1–25.
- 53 Franciaország és Nagy-Britannia.
- 54 Különösen Franciaország és Lengyelország.
- 55 A 27 kubai önkormányzat részvételével 2009-ben, az UNDP-vel közösen elindított PALMA program (*Programa de Apoyo Local a la Modernización del sector Agropecuario en Cuba*) már a fenti célokat szolgálta. A cél megvalósulása kizárólag az előre nem látható meteorológiai jelenségektől, környezeti katasztrófáktól és - a kubai kormány további elkötelezettségétől függ.
- 56 Ritter, Archibald R.M.: *Cuba's Economic Reorientation*. In: *Cuba in Transition – 11. sz. Association for the Study of the Cuban Economy*, Washington, 2001 p. 3–18.
- 57 *Kubai Köztársaság – Európai Unió – Országstratégia és Nemzeti Indikatív Program 2011–2013*, p. 1–74.
- 58 Solti Ágnes: *Nincs megelégedve Kubával az EU*. In: *Kitekintő.hu*, 2010. október 27.

Kelet népe Nyugaton

– Nyugati utazók és útirajzok a magyar művelődéstörténetben
a korai újkortól 1948-ig

„Minél bizonytalanabb, minél nagyobb veszélyekkel fenyegető volt a kor, annál sűrűbben utaztak a szellem emberei, annál több e fajta könyv jelent meg, annál több volt az angломán vagy frankomán. Minél nagyobb bajok voltak itthon, annál inkább vádirat, ébresztő és serkentő írás lett az útirajz.”

(Szabó Zoltán: *Vigasztalásul útnak indulunk...*, 1937)

(*Változatos Európa*) A fejlett Nyugat-Európa országaiban tett tanulmányút már a 16. század végétől kezdve fontos részét képezte a politikai, diplomáciai pályára készülő magyar nemesi ifjak és a feltörekvő, polgári származású fiatalok iskoláztatásának.

A főnemesi ifjak – mint a költő Zrínyi Miklós, vagy Batthyány Kristóf, Bethlen Miklós – általában kíséretükkel utaztak, míg a köznemesek és a honorácior származású diákok egyedül, vagy baráti társaságban, nem ritkán gyalog vágta több száz kilométeres útjuknak. A peregrinusok útja általában a jelentős közép- vagy nyugat-európai egyetemi városokba vezetett. Bécs, Krakkó, Padova, Bologna és Róma a katolikusok; Göttingen, Heidelberg, Utrecht, Amszterdam, Oxford, Cambridge pedig a protestánsok kedvelt úti célja volt. A magyar peregrinációs kultúra, irodalom kialakulásában ezen belül is kulcsfontosságú volt az a kapcsolati háló, mely a 17. századi Erdély kultúráját a protestáns Északnyugat-Európával összekötötte. A török hódoltság árnyékában a magyar nyelvű művelődés védőbástyáját jelentő fejedelemség többek között olyan utazókat küldött Európa fejlettebb régióiba, mint Cseffei László, Haller Gábor, Bethlen Miklós (17. század), vagy Pápai Gáspár és Ráday Pál (18. század), akik élményeiket útinaplókban, úti levelekben, később útleírásokban és memoárokban örökítették meg (lásd: Binder 1976; Kovács – Monok 1990).

A gyakran sok száz kilométeres utazás a korabeli Európa közlekedési viszonyai között testet-lelket próbára tevő, s rendszerint hosszabb előkészületeket igénylő vállalkozást jelentett. A 17. századtól kezdve azonban már sokirányú, történeti, földrajzi, gazdasági, politikai ismereteket nyújtó utazáselméleti munkák segítettek az idegen természeti és főleg társadalmi környezet elmélyült megismerését. A magyar utazók körében legelterjedtebb Frölich Dávid művei pontos instrukciókat adtak a külhonban megfigyelendő dolgokról, különös tekintettel a közélet és a művelődés viszonyaira. A külföldi példák tanulmányozása együtt járt a magyarság önszemléletének mind tudatosabbá válásával. Szepesi Csombor Márton *Europica varietas* (1620) című művében – mely az első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű útleírás volt – a hátrahagyott szülőföld mindvégig a „változatos Európa” szerves részeként, mintegy viszonyítási pontként van jelen. A fejlettebb nyugati társadalmakkal szembesülő peregrinusok munkásságában ugyanakkor néhol már az éles kultúrákritika hangjai is megszólaltak: „Röstelkedjünk hát végre ilyen nagymérvű tudatlanságun-

kon! Érezzük már egyszer szégyennek, ha ezek az idegenek továbbra is barbároknek, bányáknak, nehézfejüknek, faragatlanoknak hívnak bennünket! Mi jót hozhat az reánk, ha az idegeneknek örökké csak jóízű nevetésre adunk alkalmat? Nevetnek rajtunk, és igazuk van. Hiszen énnekem is nevezhetnékem támad, ha a tapasztalatlan magyarokra úgy sózzák rá áruikat, ahogy akarják, ha ravaszul elcsalják pénzüket, mialatt valósággal érzik, mint híznak kövérre a mások szegénységén.” – panasolta *A bölcsesség tanulásáról* (1653) értekező Apáczai Csere János (Tarnóc 1979, 619). A németalföldi Utrecht egyetemén tanult erdélyi enciklopédista már a 17. század közepén a magyar művelődés súlyos hiányosságait diagnosztizálta, melyek a magyarságot a „*napnyúgoti pallérozott nemzetektől*” (Tarnóc 1979, 658) elválasztották. Apáczai legfőképpen a materiális és szellemi kultúra hiányosságainak felismerésére való képességet hiányolta, ezt tette felelőssé a lemaradásért: „*vakságunk miatt [hiányzik a mesterségek és tudományok művelése hazánkban], mellyel az Isten ver bennünket, hogy meg ne lássuk póreségünket, inségünket, szegénységünket*” (Tarnóc, 1979: 619). A tudós pedagógus a magyar műveltség hiányosságait a nemzetközi tudományos élet korabeli alapműveinek magyar nyelvű ismertetése illetve anyanyelvre fordítása, valamint az idegen nyelvoktatás elterjesztése révén kívánta leküzdeni.

Ugyanakkor a 17. századi magyar peregrinusok művei összességükben nem erősítik meg Apáczai Csere János magyar elmaradottságra vonatkozó állításait. Az erdélyi tudós művelt Európa latin nyelvűségét illető kijelentései például éles ellentétben állnak Szepsi Csombor és Bethlen Miklós angliai tapasztalataival. Míg az előbbi angol nyelvtudás híján el is téved a szigetországban és Cambridge helyett Canterburyben köt ki, addig az utóbbi már csak némi nyelvismeret birtokában mer nekivágni az angliai útnak, „*mert pap, professzor is merő csigázásnak tartja, ha deákul kell beszélni*” (V. Windisch 1980, 580). Az idegen nyelvi kompetencia hiánya tehát nem annyira a kelet-európai utazókat, mint inkább a helyi lakosságot – köztük az egyházi személyeket és a professzorokat is – jellemezte. Joggal tehetjük fel tehát a kérdést, kik is voltak valójában a 17. századi európai civilizáció határán élő elmaradott, iskolázatlan emberek – a magyarok vagy az angolok? Hiszen centrum és periféria határai a korabeli Európában még meglehetősen képlékenyek, a szemlélő nézőpontjától függően viszonylagosak lehettek.

(*Széchenyi és „a fejlett Nyugat”*) A történelmi Magyarország és a tágabb kelet-közép-európai régió társadalmát, gazdaságát ugyan már a 10–11. századtól szerkezeti különbségek választották el a kontinens nyugati felétől (Szűcs 1983, 67), Európa kelet-nyugati polarizációja azonban csak a 18. század során vált meghatározóvá. A felvilágosodás és az ipari forradalom nyomában járó nyugati gazdasági fejlődés ugyanis szellemi és pénztörke, technológiai és politikai hatalom olyan mértékű koncentrációját eredményezte, mely tovább mélyítette és nyilvánvalóvá tette a kontinens nyugati és keleti részei között fennálló különbségeket. A fejlett Nyugattal való találkozás és a „keletiséghez” mindinkább kapcsolódó negatív előítéletekkel („barbárság”, „zsarnokság”, „szegénység”, „elmaradottság”) való szembesülés sokkoló élményt, egyszersmind kihívást is jelentett a térség népei számára. E találkozások nyomán az „európaiság” mércévé vált a kelet-európai reformerek tudatában, mely voltaképpen a nyugati identitást, nézőpontot jelölte számukra.

A romantika korszakváltásának jellemző tünete az utazási kultúra átalakulása, melyet Halász Gábor esszéjében két arisztokrata: apa és fia közti generációs különbség révén szemléltet: „*Széchenyi Ferenc a XVIII. századi mágnás rendszerességével kel útra, »tanulmány«-utat tesz, kultúráját gyarapítja; István az új nemzedék ingereket kereső, a világban is önmagát hajszoló útjait folytatja, kalandozik keletről nyugatra. Nyugalanság űzi, belső láz, nem a régi céltudatosság.*” (Halász 1977, 231) Széchenyi István már első, 1815-ös

angliai útja során leszögezi, mit érdemes tanulmányozni a szigetországban: az alkotmányt, a gépeket és a lótenyésztést. Naplójában részletesen be is számol ez irányú tapasztalatairól, bár az iparosítást ekkor még nem tartja hazája számára követendőnek: „*A gőzgép a mi hazánkban felesleges*” – állapítja meg, tekintettel arra, hogy „*[e]z a perfekció mindig a nyomorúság következménye, amikor is sok az ember, akiket a szükség kényszerít életüket iparuk által tengetni, márpedig csak Anglia helyzete teszi lehetővé, hogy ez a perfekció gazdagságot teremtsen. Egy harcias nemzethez kezdetben felülmúlhatatlan szilajság illik, ezt kérem én Magyarországtól, nem pedig a szövőgyárat.*” (Széchenyi 1982, 64) Vagyis gazdasági szempontból szükségtelennek, másrészt pedig a herderi nemzetkarakterológia alapján a „fiatal” magyar nép lelki alkatától idegennek is ítélte az iparosított termelést. A gróf mindenestre vásárolt egy világítása szolgáló gázgépet, melyet a vámhivatalnok megvesztegetése árán sikerrel haza is szállíttatott, miközben naplójában arról is beszámol, hogy társaságbeli ismerősei gyanakvással szemlélték technikai eszközök iránti – huszár-tiszthez méltatlan – kíváncsiságát (Széchenyi 1982, 63). Nem tudni, mindebben mennyi az ifjú arisztokrata szeszélye és a céltudatos újítási vágy, később azonban egyértelműen az utóbbi vált meghatározóvá. A *Hitelben* (1830) Széchenyi már a vasutak és hajózható csatornák építésének hosszú távú hasznáról értekezik: „*Néhány esztendeig a köznép keresetét csorbítja, némely vásárt felesleggel borít el, s azáltal a közeli birtokost ideig-óráig károsítja, de számos esztendő leforgása után az egész vidéket elősegéli, s felemelkedésre bírja, s végre szinte mindenki vagy legalább a számos rész önhasztnát sokszorozva leli a közgyarapodásban.*” (Széchenyi 1984, 86) Mindez pedig programmá formálását is mutatja, amit „a legnagyobb magyar” 1832-es és 1834-es, több hónapos angliai utazásai is bizonyítanak. Ekkor – naplója tanúsága szerint – Széchenyi már céltudatos összehasonlításokat tesz, a szigetország politikai és technikai fejlettségét egyaránt mércének tekintve. „*Anglia fokozatos kifejlődése révén tökéletes... – írja, azonnal feltéve a nyugtalanító kérdést: Hogyan áll Magyarország, ahol annyi minden hátramaradt[?]. Meg kell vizsgálni és össze kell hasonlítani a kettő mechanikáját és fokozatos kifejlődését – hogy Angliából a jót mindjárt befogadhatunk – nem pedig véres válság árán.*” (Széchenyi 1982, 721) A *Hitel* optimista záró mondata – „*Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!*” (Széchenyi 1984, 270) – pedig már egyértelműen az így megteremtendő nemzeti közösség fogalmára utal. A rendi Magyarország osztály- valamint politikai és területi alapú közösségének (natio Hungarica) helyébe lépő modern nemzet-fogalom tehát Széchenyinéél egyértelműen a nyugati modernséggel való találkozás élményéből születik.

Ugyanakkor „a legnagyobb magyart” – szintézisre törekvő gondolkodásmódjára jellemzően – épp a nyugati nézőpont emlékezteti arra, hogy a hasonulás nem lehet tökéletes. Széchenyi vállalja „kelet népének” örökségét, melyet a „nemzeti génusz” nyugatitól különböző sajátosságai képviselnek. Naplófeljegyzéseiben, értekező műveiben és gyakorlati munkásságában is vissza-visszatérő motívumként van jelen a hazai kérdésekre adandó válaszok keresése Nyugaton, a fejlett világ intézményeinek, társadalmának, technikai vívmányainak szemléletében, valamint a nyugati nézőpont elsajátítása és visszavetítése a hazai világra, mely annak civilizációs elmaradottságait és sajátos karakterjegyeit egyaránt láthatóvá teszi. Saját és idegen egymást tükröző képei ezáltal meghatározói Széchenyi gondolkodásának.

(*Reformerek és útirajz-írók*) A Nyugat-Európa országait beutazó, majd elméleti munkáiban is a Nyugat példaadó szerepét hangsúlyozó Széchenyi nagy hatást gyakorolt a magyar nemesség fiatalabb nemzedékének tagjaira. A következő bő két évtized során a reformer szemléletű, főként köznemesi származású ifjúság számos tagja kelt útra, hogy személye-

sen is találkozhasson az olvasmányélményeiből megismert fejlett európai társadalmakkal, így a nyugati utazás a magyar modernizációs viták egyik legfőbb ösztönzőjévé vált. „... *ismerni a népet, polgári állapotot, jótékony s jutányos intézeteket, vállalatokat, iskolákat, mik hazánkba foganattal átültethetnének*” – foglalta össze a reformkori utazók célkitűzéseit Szemere Bertalan *Utazás külföldön* (1840) című művében (Szemere 1983, 70).

Az ismeretek szerzése mellett új benyomásokat is kereső romantikus utazó típusa új, önálló irodalmi műfajt alakított ki, melynek legfőbb világirodalmi mintáit Goethe *Utazás Itáliában* (1829), valamint Chateaubriand *Útikalauz Párizsból Jeruzsálembe* (1811) és *Utazások Amerikában és Itáliában* (1827) című művei képviselték. Az irodalmi útirajz kötetlen formájának köszönhetően vallomások és értekező részeket egyaránt magában foglalhat, így a változó külvilág eseményeire való közvetlen reagálás lehetőségét biztosítva az elbeszélő számára. Ennek köszönhetően a korábbi korok személytelen útleírásaival szemben a romantikus útirajz középpontjában mindvégig az utazó, szemlélődő, elmélkedő személyiség, és a külvilágnak az individuum tudatán átszűrt képe áll. Az utazás a 19. századi emlékirók tollán gyakran az emberi tökéletesedés metaforájává válik, ezáltal pedig a földrajzi helyváltoztatás elbeszélésének külső időrendiségéhez egyszersmind egy szellemi biográfia belső időrendje is kapcsolódhat. A reformkori magyar útirajzok sorában Szemere munkáján kívül többek között Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* (1834), Pulszky Ferenc *Úti vázlatok 1836-ból* (1839), Wesselényi Polyxéna *Olaszthoni és schweizi utazás* (1842), vagy Irinyi József *Német-, francia-, és angolországi úti jegyzetek* (1846) című művei feltétlenül megemlítendők. A Széchenyi értekező műveiben, naplójegyzeteiben megjelenő tükör-alakzat az útirajzokban már tudatosan alkalmazott ábrázolási módszerre válik. Reformkori útirajzainkban a keletről érkező utazó tekintete nyugatra fordul, a hazai kérdésre keresve választ: „... *minden országban azt vizsgálod, mi ott legtökéletesebb*” – írja Szemere Bertalan (Szemere 1983, 59), aki ennek megfelelően a német államokban elsősorban az oktatási rendszert: a közoktatás szabályozását, a népiskolákat és a pedagógusképzést; Franciaországban a közéletet: az állam és a civil társadalom intézményeit, az irodalmi élet, sajtó, kávéházak világát; Nagy-Britanniában a jogrendszert, ezen belül is a büntetőjogot, valamint az ipari forradalom vívmányait; Svájcban pedig a természetet tanulmányozza. Módszere mindvégig az összehasonlítás: „*Nemde hasonló vagyok a vércséhez – teszi fel némi keserű öniróniával a kérdést –, mely a pompás új épületekről is sivitva elvágy s néz az omladékba. Igen, barátom, de nem ok nélkül néz: fészke az omladék.*” (Szemere 1983, 49) „Kelet népének” fia ugyanis a nyugati tükörben mindeközben saját képét is megpillantja: „*Hogy a tárgyakat tisztán lássuk, azokat bizonyos távolságban kell tekintenünk. Innét tisztábban látom hazám viszonyait; úgy tekintem Magyarországot, mint egy darab agyagot a fazekas kezében, még semmi, de mindenné képezhető, magában visel minden alakot. [...] Mint küszködünk mi azzal, ami itten rég megfejtették, mint tapogattuk félénken, mi itten rég világos.*” (Szemere 1983, 131–132) A távolság szülte meglátásokon túl azonban Szemere módszeresen keresi és rögzíti is a Magyarországról és a magyarságról élő benyomásokat, sőt azt sem hallgatja el olvasói előtt, ha a nyugati tükör torzképet mutat. A nem is túl távoli Csehország és Szászország lakói termékeny, de ritkán lakott és szinte teljesen civilizálatlan országgént ismerik Magyarországot, ahol rabszolgaság uralkodik, télen pedig medvék és farkasok támadásaival kell számolnia az utazónak, de a magyarság képe németföld más területein sem kedvezőbb, Franciaországban pedig – Szemere mély megdöbbenésére – Sobri Jóska, a rablóvezér az egyetlen magyar, akit név szerint ismernek. A németek egyébként jellemző módon szlávnak, a franciák pedig a német nyelv egyik dialektusának vélik a jarmart; míg a brit szigeteken járva keserűen állapítja meg, hogy „[r]ólunk, alkotmányunkról, nyelv-

vünkről, állapotunkról itt semmit nem tudnak.” (Szemere 1983, 371)

Mindazonáltal az ország nyugati mintákat követő modernizációját Szemere Széchenyinél is jóval optimistább módon szemléli, nála a keleti örökség súlya is kevésbé nyomasztó teher a magyarság vállán: „Nyugat- és Közép-Európa sokat várva pillant rá: Kelet-Európa sorsa leginkább kezében fekszik. Mint egy növény, melyet keletről nyugatra átalhoznak, megsínylette az átalültetést; de már kipihente magát, s új pályáján emlékezni jog, hogy kelet az ő hazája.” (Szemere 1983, 103) A reformkori magyar szellemi elit felfogásában ekkor már egyértelműen kettős földrajzi és szimbolikus polarizáció jelent meg: a nyugatra való utazások az elképzelt jövőbe, míg a Kőrösi Csoma Sándor, Reguly Antal, Jerney János életművéhez kapcsolódó keleti utak a magyarság múltjába vezetnek (Popova-Nowak 2008, 222).

(„Napnyugati őrjáratok” a két világháború között) Míg a reformkor utazóinak többsége hitt a magyarság nyugati társadalmakhoz való felzárkózásának közeli lehetőségében és optimizmussal tekintett a jövőbe, addig az új század első harmadának magyar gondolkodói már a nyugati értékrend válságával szembesültek.

Oswald Spengler első világháború után megjelent korszakos jelentőségű történetfilozófiai művében (*A Nyugat alkonya* I–II., 1918–22) a nyugati kultúra szellemi tartalékainak kimerülését, lélektelen technikai civilizációvá merevedését diagnosztizálta, amelyből történelmi analógiák alapján a „fausti ember” világának közeli hanyatlására következett. A korszak válság-teoretikusainak gyakran homályos, negatív „próféciái” a gazdasági világválság kitörése és a totalitárius diktatúrák felemelkedése nyomán sötét árnyakat vetettek Európa jövőjére. A nyugati válság-érzékelést súlyosbította a hazai nagy társadalom-átalakító kísérletek: a polgári forradalom és a tanácsköztársaság bukásának közeli élménye, valamint a történelmi Magyarország végét jelentő trianoni békediktátum sokkhatása. Ilyen körülmények között merültek fel ismét a magyar társadalom modernizációjának egyre égetőbb kérdései az 1930-as években. Ezzel összefüggően pedig a külföldre tekintő szellemi alternatívakeresés és vele együtt a magyar nyelvű utazási irodalom harmadik virágkora is erre az időszakra tehető. Analízis és kultúrákritika különösen fontos szerepet játszottak az 1930-as évek „őrjárat” útirajz-típusának kialakulásában, legfőbb külföldi példáját pedig André Gide művei (*Kongói utazás*, 1927; *Visszatérés a Csád-tótól*, 1928; illetve *Visszatérés a Szovjetunióból*, 1936) jelentették. „Műfajuk nem a leírás, hanem az önvizsgálat a táj ürügyén” – írta Szabó Zoltán a korszak hazai útirajz-irodalmát tárgyaló *Táj és magyarság* című írásában (Szabó 1989, 18). Az útirajz műfajára jellemző személyes érintettségről tanúskodó, élményekről számot adó elbeszélői hang, gyakori monologikus előadásmód különösen alkalmas lehetett a korszak legfontosabb társadalmi kérdéseinek számba vételére: magyarság és európaiság viszonyának felvetésére, a „kis népek hivatásának”, a szellemi Európa újjáépítésébe való bekapcsolódás lehetőségének taglására, és az írástudók felelősségének elemzésére.

A szellemi őrjáratra induló magyar értelmiségiek úti céljait gyakran szellemi-ideológiai orientációjuk határozta meg, így a népi írók érdeklődése elsősorban Észak- és Kelet-Európa „fiatal” nemzetei felé fordult (Illyés Gyula: *Oroszország*, 1934; Németh László: *Magyarok Romániában*, 1935; Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*, 1937). Ezzel szemben az urbánus utazók, elsősorban Márai Sándor és Cs. Szabó László számára a nyugati fejlődési modellben rejlő lehetőségek felmérése, újragondolása a jelentette a legfőbb célt a versengő diktatórikus és „harmadik utas” alternatívák szorításában. Így előszeretettel tanulmányozták a régi demokráciák megújulási kísérleteit, legfontosabb kérdésük Cs. Szabó megfogalmazásában az, hogy „[f]ennmaradhat-e a politikai demokrácia az ipari

fejlettség és szervezethez mai színvonalán, vagy elválaszthatatlan államjogi formája volt egy kezdetlegesebb polgári kapitalizmusnak, amely a javak elosztását a szabad kereskedelemre bízta?” (Cs. Szabó 1985, 79–80).

Míg a fiatal Márai Sándor a húszas évek végén maga is a hanyatló nyugati kultúra fiaként, Goethe *Faust*jával a zsebében indult közel-keleti útjára, a *Napnyugati őrző* (1936) a „láttelepet” felvevő szerző tanulmányútként olvasható. „*Napnyugatra megyünk, a régi kultúra országába; mindenesetre viszek magammal szappant, hőmérőt, zsebkést s minden más apró használati tárgyat is, mert utolsó időben sokat olvastam a napnyugati birodalom hanyatlásáról, s telítve vagyok gyanakvással*” – írja kellő iróniával a szerző (Márai, 2004: 11). „*Hinni akarok Nyugatban!*” – szögezi le (Márai 2004, 26), miközben a spengleri kultúr-morfológiai nézőpontot általában épp a német filozófus tételeinek megcáfolására igyekszik felhasználni. A francia társadalom válságával, a demokrácia kiüresedésével szemben az angolok életében, Nagy-Britannia fejlődésében valamiféle organicitást lát az elbeszélő, mely ugyanakkor időnként megmosolyogtató, külső szemlélő számára érthetetlen, kiismerhetetlen jelenségekben ölt testet. Londont járva leküzdhetetlen a kontinentális ember idegenség-érzete, az „angol titkok” mindenütt kísértenek: az Albany street szürke munkásházainak élete, az angol ételek, angol orvosok, az oxfordi „jellemgyár”, sőt a londoni állatkert jól nevelt, illedelmes „angol majmai” is idegenül hatnak az utazóra. Ugyanakkor a szelíd iróniával bemutatott különbségek teszik végső soron emberivé, sőt csodálatra méltóvá a modern Angliát. A válságból való kilábalás lehetőségét a közös Európa megteremtésének, és a szabadság, műveltség, erkölcsi törvények megőrzésének szükségyszerűségében látja az elbeszélő. A Regent’s Parkban vasárnap délután sárkányt eregető idős angol urak az útirajz utolsó lapjain az nyugati ember jelképévé magasztosulnak. „*A pillanat, amelyet láttunk, nem éppen lelkesítő, de kétségbeesésre nincsen ok*” – összegez a napnyugati ember szabadságvágyáról hírt adó utazó (Márai 2004, 143).

„...*idehaza európai, Európában magyar, és mindkét helyen száműzött egy kissé, idehaza száműzve van a demokráciától, melyben otthonosan mozog, odakinn száműzve van a hazai földtől*” – jegyzi meg Szabó Zoltán Cs. Szabó Lászlóról (Szabó 2001, 243). A kolozsvári származású gazdaságtörténész-író képviselte a korban Márai mellett leghangsúlyosabban az útirajz műfajának nyugatos örökségét. Nem véletlen hát, ha egy másik nemzedéktárs, Halász Gábor „*az első nagy magyar »értelmi utazó«*, *Szemere Bertalan*” alakját idézi munkásságával kapcsolatban (Halász 1937). Cs. Szabó *Doveri átkelés* (1937) című útirajzában értekező, fikciós és önéletrajzi szálakat fűz egymásba; Ausztrián, Belgiumon és Nagy-Britannián át Franciaországba vezető szellemi utazása Márai művéhez hasonlóan a nyugati demokráciák állapotáról ad láttelepet. A *Napnyugati őrző* szemlélődő, a kultúra látható jelenségeit elemző nézőpontjával szemben azonban Cs. Szabó műve a háttérben zajló gazdasági folyamatok, meghatározó erejű történelmi összefüggések feltárására vállalkozik. A gazdaságtörténész-író elemzéseit ugyanakkor elképzelt párbeszédetek egészítik ki, melyeket a felkeresett ország egy-egy történelmi alakjának megelevenedő szobrával folytat az elbeszélő. A szellemi utazás utolsó állomásán, Párizsban végül a jakobinus terror áldozatainak tömegsíriját és a Père Lachaise temetőt felkeresve a demokráciát fenyegető bal- és jobboldali diktatúrák pusztításának jelképét találja meg a szerző: a világ vágya csak „*két kiváltságos temetőben feküdni*” – reflektál keserű iróniával a totalitárius rendszerek térnyerésére (Cs. Szabó 1937, 196), mely komor árnyakat fest a napnyugati utazásra.

A második világháború éveit után – és a mindkettőjük számára kényszerű emigráció előtt – Márai és Cs. Szabó útja is az új szerepét kereső nyugati világba vezetett. Márai utolsó Magyarországon megjelent útirajza, az *Európa elrablása* (1947), valamint a Cs. Szabó Illyés Gyulával való barátságának is emléket állító *Hunok Nyugaton* (1968) egy-

aránt svájci, itáliai illetve franciaországi emlékeket idéz. Végül a demokratikus átmenet meghíúsulása és Magyarország szovjetizálása nyomán mindkét író az utazóként sokszor bejárt Nyugat országaiban talált menedéket. Néhány éves olaszországi tartózkodás után Márai Sándor az Egyesült Államokbeli San Diegóban, a *Doveri átkelés* egykori szerzője pedig Londonban telepedett le.

„Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre / A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének;” – írta Vörösmarty Mihály *Zrínyihez* címzett költeményében. A magyar történelem küzdelmes, fejlődési perspektívákat kereső időszakaiban különösen felértékelődött a nyugatra forduló, nyugatra figyelő tekintet jelentősége. Annál is inkább, mivel Cs. Szabó szavaival a világot látott magyar „*soha azt a darab idegenséget, azt a nehezen szerzett tenyérnyi Európát, amelyet addig magában hordott, meg nem tagadta... [...] Lehajlás közben az idegen gyöngyöket nem hullatta ki kebeléből.*” (Cs. Szabó 2005, 22) Az erdélyi peregrinusok 20. századi utóda *Búcsú a vándorévektől* (1936) című esszéjében Apáczai Csere János és Széchenyi példáját idézi kora fiatalsága elé: „*Este indul a gyors: eredj! És ha virradat táján izgatott szendergédsedből fölver a mennydörgő rajnai híd, szólj le a párás folyónak: Nyugaton vagyok, hol kürtös őseimet megszegényítették, s apáim földjét fölosztották. De innen hozta Széchenyi a Hidat, sorsunk igazi jelképét. Odakünn pedig a demokráciát keresd, azt javítsd, azt próbáld hazáidhoz nemesíteni. Mert az igazi demokrácia nem azonos a pénz hatalmával, s még kevésbé jelenti a hatalom kiszolgáltatását. Ezért méltó hozzád, magyarhoz.*” (Cs. Szabó 2005, 34)

IRODALOM

- Binder Pál (szerk.): *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek útleírások és útinaplók (1580-1709)*. Bukarest, 1976, Kriterion Könyvkiadó.
- Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*. Budapest, 1937, Cserépfalvi Kiadása.
- Cs. Szabó László: *Franklin Delano Roosevelt*. Budapest, 1985, Magvető Kiadó.
- Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Budapest, 1994, Könyves Kálmán Kiadó.
- Cs. Szabó László: *Kis népek hivatása*. Budapest, 2005, TTKF – Kortárs Kiadó.
- Halász Gábor: A fiatal Széchenyi. In uő: *Válogatott írásai*. Budapest, 1977, Magvető Kiadó, 208–272.
- Halász Gábor: *Doveri átkelés*. *Nyugat*, 1937/5. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00616/19597.htm>
- Kovács Sándor Iván – Monok István (szerk.): *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. Budapest, 1990, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Márai Sándor: *Napnyugati őriárat. Egy utazás regénye*. Budapest, 2004, Helikon Kiadó.
- Márai Sándor: *Európa elrablása; Rőpirat a nemzetnevelés ügyében*. Budapest, 2008, Helikon Kiadó.
- Popova-Nowak, Irina V.: The Odyssey of National Discovery: Hungarians in Hungary and Abroad, 1750-1850. In Bracewell, Wendy – Drace-Francis, Alex (ed.): *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe. East Looks West Vol. 2*. Budapest and New York, 2008, CEU Press, 195–222.
- Szabó Zoltán: Vigasztalásul útnak indulunk... Magyar útirajzok. In Németh László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, 2001, Mentor Könyvkiadó, 241–248.
- Szabó Zoltán: *Szellemi honvédelem*. Budapest, 1989, Héttorony Könyvkiadó.
- Széchenyi István: *Napló*. Budapest, 1982, Gondolat Kiadó.
- Széchenyi István: *Hitel*. Budapest, 1984, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szemere Bertalan: *Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*. Budapest, 1983, Helikon.
- Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983, Magvető Kiadó.
- Tárnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók 17. század*. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- V. Windisch Éva (szerk.): *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest, 1980, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok

Kovács I. Gábornak a magyar szociológia terén végzett munkássága kiemelkedő jelentőségű. A 2011-ben *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok* címmel megjelent kötete főbb tudományos eredményeiből válogatott tanulmányokat tartalmaz. A tanulmánycsokor az elmúlt négy évtized nagyobb kutatási programjaiból merít, és az így összeválogatott munkák három egységbe szerveződve követik egymást. Az egységek és a bennük olvasható írások kutatási területeinek időzónáit tekintve kronologikusan sorakoznak fel. A vizsgálatok szorosabb intervalluma nagyjából száz év, a 19. század közepétől a múlt század közepéig terjed. Az első fejezet a Történeti elitkutatás címet viseli, amelyben öt tanulmány található, a második Felekezet és etnikum – iskola és asszimiláció címmel szintén öt tanulmányt foglal magába, a harmadik fejezet pedig a Kalendáriumok és paraszti kultúra, amely négy rövidebb munkát tartalmaz. Terjedelmük nagyban különbözik: az elitkutatást felölelő fejezet a kötetnek több mint az egyharmadát alkotja, hasonlóan nagyobb formátumú a második fejezet, és ezekhez képest meglehetősen rövidke az utolsó, amely nem tesz ki negyven oldalt, de természetesen ez mit sem von le tudományos értékéből.

A tágabb értelemben vett történeti elit, de ezen belül a magyar értelmiség és kifejezetten a tudáselit kutatása voltaképpen a szerző fő profiljának tekinthető. Az első tanulmány „*A diplomások kereseti viszonyai a két világháború között (Adatok a társadalmi hierarchiához)*” elsődleges célját a diplomások átlagkeresetének meghatározása jelentette. A szerző nem mulasztotta el alaposan körülhatárolni az általa vizsgálni kívánt csoportot, ezért kijelentette, hogy nem az értelmiség, hanem kifejezetten a diplomások érdeklik. Az „*értelmiség*” fogalma napjainkra átalakult, hiszen a két világháború között Magyarországon a kifejezés az érettségivel rendelkezőket jelentette. A kutatás meghatározott keretek mentén zajlott le: első körben alkalmazásukat tekintve három csoportba lettek osztva a diplomával rendelkezők (közalkalmazott, magánalkalmazott, szabad pályán tevékenykedő), majd ezt követően a fizetéseket meghatározó törvények és a rendelt illetmények lettek megvizsgálva.

A nyert eredmények közül érdemes párat szemrevételezni: az egyetemi tanárok fizetése nyolcszáz és ezerkétszáz pengő között mozgott, amely összeg megfelelt egy minisztériumi vezető, például egy államtitkár fizetésének. Ennél nagyobb figyelmet érdemel az összehasonlítás, hogy egy kezdő gyakornok fizetése kétszáz pengő körüli, a legjobban fizetett fémipari szakmunkás fizetése pedig maximum ugyanennyi lehetett. A magánalkalmazottak és a szabad pályán tevékenykedők helyzetéről adathiány végett nem túl sokat tudunk, messzemenő következtetések levonása éppen ezért nem szerencsés. Mindazonáltal nem elhanyagolható a felismerés, hogy a két világháború között Magyarországon friss diplomával rendelkező fiatalok és mai kollégáik mennyire hasonló helyzettel találták szembe magukat. Ezek az adatok a fennálló rendszer sajátosságaira és a diplomások érvényesülési kereteinek változásának vagy éppen változatlanóságának kutatására lehet kiindulási alap.

A második tanulmány „*A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához (Történeti elitvizsgálatok az ELTE Szociológiai Tanszéke szervezésében 1978-tól)*” nem másról szól, mint az 1978-ban elindult nagy elittörténeti kutatások hű rekonstrukciójáról. A szerző a tőle megszokott pontossággal az előző tanul-

mányban követett módszerhez hasonlóan itt is körbehatárolta a csoportot, amely a vizsgálatok középpontjában állt, ez pedig kifejezetten az országos elit volt, mellőzve a helyi vagy a községi elitet. Egy kutatástörténeti rekonstrukció nem is kezdődhetne mással, mint a keretek bemutatásával, így 1978 és kontextusai, illetve a kutatásban jelentős szerepet játszott személyek, Huszár Tibor és Némedi Dénes munkásságának részletezésével. A kutatás kiindulópontjának egyik problémáját az jelentette, hogy mi is az elit fogalma, hogyan lehetne egyáltalán körülhatárolni az elitet? Végül Némedivel közösen úgy határozták meg a fogalmat, hogy: azon személyek csoportja, akik össztársadalmi következményekkel bíró döntéseket hozhatnak, mert formálisan meghatározott uralmi pozíciókat töltenek be a társadalmi szervezetek vagy intézmények élén. Az eliten belül kialakított négy kategória (gazdasági, katonai, egyházi és tudás) közül a továbbiakban a tudáselittel foglalkoztak, de mindenekelőtt szükséges volt ez esetben is egy fogalmi tisztázás, amelyet végül a következővel oldottak meg: a tudáselit tagjai azok, akik a tudást termelő és elosztó intézményeknek a tagjai. Az így megszületett halmazon belül újabb csoportokat alakítottak ki professziók szerint: egyházi, tudományos, oktatási elit továbbá az egyes értelmiségi hivatások és érdekvédelmi szervek vezetői, végül pedig a kultúra, művészet és a tömegkommunikáció elitje. Fontos hozzáfűzni, hogy a kutatás során vizsgált évek a bethleni konszolidációt követő 1926-os és 1927-es, illetve a második világháborút megelőző utolsó békeévek, 1938 és 1939 voltak. Föltehető a kérdés, hogy vajon mennyiben lehet az egyes szakmáknak és pozícióknak a tudás elosztásában betöltött szerepét „lemérni”? Ennek figyelembe vétele során egyaránt szűkíthető és tágítható a csoport létszáma, és ez végső soron a kutatás eredményeit is módosíthatja.

A fejezet harmadik tanulmánya szorosan kapcsolódik az előbbihez. Noha „*A tudáselit középiskolái – A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1890 között*” címet viselő munkát a szerző alapjában véve kommentárokkal ellátott adatközlésnek tekinti, valójában ennél jóval többről van szó. A korábban meghatározott tudáselit mélyebb vizsgálatának nyomán fölmerült a benne foglalt személyek iskolázottsága tanulmányozásának szükségessége. A több mint másfél ezer fős halmaz rendkívül idő és energiaigényes földolgozása érdekes tendenciákat hozott napvilágra. A tudáselit elsőprő többsége (mindössze tíz főt leszámítva) még a történelmi Magyarországon végezte középfokú tanulmányait; 86%-uk gimnáziumokban tanult; túlnyomó többségük 1866 és 1890 között született, ebből kifolyólag a századfordulón és az azt követő években jártak iskolákba. Az elit által kijárt iskolák között ily módon rangsort lehet fölállítani, amelyben nem meglepő módon az elitgimnáziumok Budapesten bukkantak fel. Első helyen a Budapesti Piarista Gimnázium, majd második helyen a Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium állt. A vidéki iskolák közül előkelő helyet tölt be a tabellán a Kolozsvári Református Kollégium, a Pécsi Ciszterci Főgimnázium és a soproni evangélikus líceum. Talán a legszembetűnőbb adat, hogy a fővárosi reformátusság kisebbségi helyzete ellenére fölülreprezentált az elitkibocsátásban. Ennek hangsúlyos mivoltát tovább fokozza, hogy az iskolák rangsorában az első ötven százaléknak közel a fele katolikus fenntartású volt.

„*A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon*” egyenes folytatása a két korábbi kutatásnak. A több évig tartó aprólékos vizsgálatok során szembetűnő eredményeket kaptak a tudáselit összetételéről, ugyanis több mint egyharmadát az egyetemi tanárok tették ki. Jelentős részük a Magyar Tudományos Akadémia, illetve más „tudáselosztó” intézmények tagjai voltak, ezért a legmeghatározóbb szerepet töltötték be a tudáselit kategórián belül, így kínálkozott, hogy velük folytassák a vizsgálatokat. A valamivel több mint ötszáz fős csoportot különböző szempontok alapján vették górcső

alá. Kinevezésüket tekintve három nagyobb alcsoportot alkothattak: elsőként azok a professzorok, akik tisztségüket még Ferenc József királytól kapták, másodikként azok, akik Klebelsberg Kuno, harmadikként pedig azok, akik Hóman Bálint kultuszminisztersége alatt lettek egyetemi tanárokká. Születési eloszlásukat időrendben tekintve a legidősebb professzor a szabadságharc kitörése előtt két évvel, a legfiatalabb pedig az első világháború kitörésének évében született. A születési évek további vizsgálata és a helyek területi megoszlásának értelmezéséből kiviláglik, hogy hat fő kivétellel mind a trianoni békediktátum megkötése előtt jöttek világra, viszont csak 59%-uk a történelmi Magyarország területén. Az egyetemi tanárok vallási megoszlása további érdekességeket mutat. Az arányokat tekintve a nagyobbtól a kisebb felé haladva a katolikus, református, evangélikus, unitárius, izraelita sorrend állítható föl, ezek közül az evangélikusok aránya volt a legnagyobb (17%) az ország akkori lakosságának vallási megoszlásához viszonyítva (kb. 8%). A kutatás következő lépcsőjét az elitek családi hátterének felderítése jelentette és elsősorban az elítcesemetéket fölnevelt apáknak a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozícióit igyekeztek meghatározni. Ehhez a nem egyszerű feladathoz a korabeli társadalmi rangcímekeket vették igénybe, mint olyan valós indikátorként ható jelzőket, amelyek a társadalmi státusz kifejezői voltak. A szerző gondosan fölhívta a figyelmet arra, hogy noha a polgári korszakban használt hivatali rangcímek erőteljesen meghatározó jelleggel bírtak, mégis, kialakulásukat tekintve jóval korábbra kell visszanyúlnunk, ez pedig a nemesi vármegye létrejöttének időszaka. A hivatali hierarchia szerint a megszólítások a magasabb tisztségtől az alacsonyabbig így hangzottak: méltóságos, nagyságos, tekintetes, nemzetes, és tisztelt. A polgári átalakulás nyomán kiváltságok eltöröltettek, mégis, a hivatali tisztségek miatt az archaikusabb berendezkedést idéző megszólítások továbböröklődtek, és mindezeket túl fizetési osztályok is kapcsolódtak hozzájuk. Érdekes ellentmondások származhattak a különböző esetekből, hiszen az arisztokratáknak kijáró méltóságos megszólítás egyben a felső hivatali vezetés tagjára is vonatkozhatott.

Az apák életének vizsgálatakor azoknak az éveknak a felderítésére törekedtek, amikor az elítcesemete megszületett, illetve amikor az a tizennegyedik és huszonharmadik életévei között járt. Ennek eredményeként elmondható, hogy az apák többsége az első négy fizetési osztályba tartozott bele, és többségük a tekintetes címet viselte, s a több mint félezer professzorból körülbelül 35%-nak nemesi címmel bírt az apja. *„A propozográfiai módszerek lehetőségei a társadalmi nagycsoportok történelmi kutatásában”* címet viselő tanulmány mintegy záróakkordként a fejezet végét jelenti, összefoglalva a legfontosabb módszertani sajátosságokat és problémákat, amelyek általánosan jellemzőek a propozográfiai vizsgálatokra.

Az öt tanulmányból álló Felekezet és etnikum – iskola és asszimiláció címet viselő középső fejezet két fő tematika köré szerveződik. Az első két tanulmány egy-egy kritikai írás, a másik három egy régió, Sáros vármegye nyelvi és etnikai változásait ismerteti, különös tekintettel az iskoláztatás és az asszimiláció kapcsolatára. Az *„Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak”* egy korábbi tanulmány megállapításaihoz intézett észrevételeket tartalmazza. A kritikával illetett tanulmány a 18. századi Dunántúl felekezeti szerkezetváltozásaiával foglalkozik. Az eredmények részben egy 19. századi forrásból, részben pedig a tanulmány szerzőjének saját számításaiából és következtetéseiből születtek meg. Legfontosabb tételei a következők voltak: A Dunántúl lakosságának felekezeti változása folyamatosan zajlott, a 18. században nagyobb vehemenciával, mint a 19. században. A katolikusok erőteljes térnyerése a protestánsok ellenében voltaképpen egyetlen fő tényező miatt következhetett be, ez pedig a természetes szaporulat eltolódása az előbbieik javára. A szerző elismeri, hogy ezt a folyamatot az ellenreformáció törekvései, erőszakos megnyilvánulásai

illetve a telepítések befolyásolták, viszont a természetes szaporulathoz képest nem jelentős mértékben. Kovács I. Gábor nemcsak a szerző állításait vette vizsgálat alá, hanem egyben megtette a szükséges forráskritikai észrevételeket és utánajárt az egyes következtetések gyökereinek, vagyis a számításoknak és alkalmazott módszereknek. Végző soron határozott és pontos érvekkel cáfolta a tanulmányban olvasható megállapításokat, és ezekkel kapcsolatban megfogalmazta a módszertani tévedéseket is.

A második kritikai tanulmány a „*»Törzsökös« és »asszimilált magyarok«, »keresztény allogének« és »zsidók« a dualizmus kori Magyarországon*”, amely témáját tekintve ugyan különbözik az előbbtől, ám abból a szempontból, hogy milyen módszereket illet kritikával a szerző, nagyon is hasonlít az előző esethez. A Kovács I. Gábor által megvizsgált tanulmány a dualizmus kori értelmiség utánpótlását kutatta. A szerző módszerei, noha nem minden esetben nevezhetőek a tudományosság színvonalán állónak, alapvetően a közép- és felsőfokú oktatási intézmények etnikai viszonyainak feltérképezésére irányultak. A kutatás végző soron azt a megállapítást eredményezte, hogy a szerzője által „törzsökösnek” nevezett magyar értelmiség a századfordulóra totális deficitbe jutott. A névelmezések és a nyelvismeretre vonatkozó korabeli – korántsem egyértelmű – kérdésekre adott válaszokból megalkotott tabellák alapján a középiskolai diákság körében rendkívül alacsony a keresztény magyarok aránya, akiket aztán tovább osztott a már említett törzsökös és asszimilált magyarokra. Kovács I. Gábor részletesen megvizsgálta a tanulmány szerzőjének módszereit, és ugyan a tudományosság szintjét el nem érő módszereket nem méltatta, a többivel kapcsolatban megtette a szükséges kritikákat. Problémaként merült fel a „törzsökös” kifejezés értelmezése, továbbá az, hogy kissé elhamarkodott a nyelvismeret alapján a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozólag egyértelmű kijelentéseket megtenni. Kovács I. Gábor az észrevételek mellett egy lehetséges magyarázatot és biztonságosabb értelmezési lehetőséget vetített előre a statisztikai táblák érdembeli felhasználásával kapcsolatban.

A „*Sáros megye nyelvi viszonyai 1880–1910*”, „*A tanítási nyelv sáros megye népiskoláiban*” és „*A nyelvi asszimiláció ösvényei*” címetek viselő három mű egymásra épülve egy esettanulmányt alkot. A szerző célja az anyanyelvi és nyelvismereti viszonyok leírása és elemzése volt, ehhez a megye vallási és nemzetiségi megoszlásáról készült statisztikai felméréseket vette elsősorban igénybe. Sáros megye etnikai viszonyainak alakulása több mint figyelemre méltó, hiszen a századfordulót megelőző két és az azt követő első évtizedben a magyar lakosság számaránya a 2,6%-ról 10%-ra nőtt, az abszolút többségben lévő szlovákság számaránya pedig a 70,8%-ról 58,7%-ra csökkent. Ennek okaiba enged bepillantást a szerző kutatása. A számarányok változása nem csupán annak feltűnő mértéke miatt érdekes, hanem egyben azért is, mert a kisebbségnek a többségbe való beolvadása a magyarság esetében nem történt meg, ellenben a sárosi ruténsággal. A megye nemzetiségi viszonyainak változása több okból fakadt. Mindenekelőtt általános volt a nehezebb körülmények között élő szlovákság kivándorlása, az észak-kelet felől érkező zsidóság, továbbá a déli irányból érkező magyarság bevándorlása. A zsidóságnak a magyarságba történt asszimilálódása a közös városi életterrel és a könnyebb boldogulás lehetőségével egyaránt magyarázható, a szlovákság kivándorlása vagy elmagyarosodása pedig szintén a magyar etnikum arányait erősítette. A megye lakosságának vallási megoszlása további érdekességeket rejt magában. A szlovák és rutén lakosság közötti etnikai határ rendkívül szabdalt, és több helyen összemosódott, ennek következtében az egyes dialektusok között átmenet alakult ki. A rutén identitás (a szerző definíciója szerint a görög katolikus vallású orosz) elsődleges fenntartója a görög katolikus egyház volt. A rutén lakosság számára a szlovákká válás a nyelvi különbségek csekély mivoltából adódóan nem jelentett problémát, és ennek a társadalmi presztízs szempontjából kedvező hatásai voltak. A rutének

asszimilációja a görög katolikus vallásúak arányának megnövekedését eredményezte a szlovákságon belül. A migrációs folyamatokon túl az oktatási rendszerben lezajlott változások is jelentősen hozzájárultak a nemzetiségi viszonyok megváltozásához. Sáros megye legnagyobb iskolafenntartói a görög katolikus és az evangélikus egyház voltak, amelyek oktatási nyelvüket tekintve több típust alkottak. Rájuk nézve a Lex Apponyi legfontosabb következménye az volt, hogy az iskolákat választás elé állították, ugyanis egy sajátosan értelmezett paragrafus szerint meg kellett szüntetni a kéttannyelvű iskolákat. Ráadásul a fent említett törvény idején egy fiatalosabb, korábban magyar képzésben részesült tanítói kar kezdte meg munkáját, amelynek identitása már alapjaiban véve meghatározó erővel bírt. 1904-ben a megye 245 népiskolájából 177 szlovák–magyar vagy rutén–magyar nyelveken folytatta az oktatást, viszont 1910-re 241 iskola magyar oktatási nyelvűvé vált. Az iskolák vezetősége és a tanító kar ekkorra már magyar identitással bírt, emiatt hozhatták meg az ilyen mértékű változásokat előidéző döntéseket, de a tudatos magyar oktatási politika és az ebből következő reform, a társadalmi emelkedés és érvényesülés tágabb tere, a presztízs egyaránt befolyásolták az asszimiláció folyamatát.

A Kalendáriumok és a paraszti kultúra a harmadik és egyben utolsó fejezet címe, amelyet a kötet tartalmaz. „*A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében a 19. században*” alapvetően a polgári átalakulást megelőző berendezkedés „hagyományosnak” tekinthető értékei és az azt felváltani igyekvő, „új” polgári minták közötti különbségeket igyekszik bemutatni, történetesen a kalendáriumoknak ebben a folyamatban betöltött szerepére fókuszálva. Kovács I. Gábor ismerteti a kalendáriumok eredetét és főbb irányelveinek változásait egészen azok kialakulásától kezdve, majd bemutatja, hogy a 19. század derekán milyen rovatokat tartalmaztak. Az alapvető változás a kalendáriumok szemléletmódjában az embernek a világgal fennálló viszonyában állt be. A paraszti mentalitásban kulcsszerepet betöltő transzcendens világgal való kapcsolat és a társadalmi berendezkedésből fakadó évszázados állandóság és változtathatatlanság a két legfőbb tényező, amelyet a polgári társadalom világképe részben fölborít, de ugyanakkor lehetőségeket is kínál helyette. Ennél fogva a hagyományos szemléletre oly jellemző beletörődést az ember saját helyzetébe és sorsába felváltja az önmegvalósító és önmagán segíteni és túllépni képes ember üzleties képe. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy paraszti mentalításra jellemző takarékoság és a munka szeretete, illetve tisztelete megtalálható a polgári értékek között is, viszont ameddig az előbbiben a bőség és gazdagság Isten áldásaként van számon tartva, addig utóbbiban a kemény és szorgalmas munka gyümölcseként. Természetesen a két szemléletmód nem zárja ki egymást, tökéletesen megférnek egymás mellett.

A fejezet második tanulmánya („*Kossuth alakja a Bucsánszky Alajos – Rózsa Kálmán-féle populáris kiadó naptáraiban a szabadságharctól az első világháborúig*”) a népi hagyományban Kossuth Lajos esetenként már mitikus és földöntúli tulajdonságokkal fölruházott alakja forrásának felderítésére igyekszik, és ezt a kalendáriumok történeteinek keresztül végzi el. A kérdés valójában az, hogy kik vitték véghez Kossuth alakjának megformázását? A 19. század közepi Magyarországon a legnagyobb kalendárium-vállalkozó Bucsánszky Alajos néven volt ismert, aki természetesen az üzleti célokat tekintette elsődlegesnek. A Bach-korszak alatt – a hivatalos politikai krédót követve – nem is került nyomtatásba Kossuth személye, ellenben a kiegészítést követően megnőtt azon kalendáriumok száma, amelyek komoly hangsúlyt fektettek az emigráns hőskultuszának kialakításában. Kovács I. Gábor a kultusz egyik legfontosabb megteremtőjét véli felfedezni a Nagy Képes Naptár szerzője mögött, az álnéven Tatár Péterként publikáló Medve Imre személyében.

A „*Kalendáriumolvasó parasztlak a 20. század első évtizedeiben*” több adatot hoz arra nézve, hogy a nyomtatvány eme formája milyen fontos szerepet töltött be a gyermekek világnézetének orientálásában. Az egyre nagyobb mennyiségben megjelent kalendáriumok még szélesebb társadalmi közegben való elterjedéséhez az illetékbélyeg eltörlése nyomán bekövetkezett árcsökkenés is jelentősen hozzájárult. A Bucsánszkyból kinőtt Rózsa Kálmán és neje-féle vállalkozás mellett a korszakban már hasonló súllyal jelent meg a Mehner Vilmos-féle vállalat. Munkáik lecsapódása a paraszti mentalitásban a romantikus történelmi és nemzeti szemlélet megjelenése lett.

„*A két világháború közötti magyar kalendáriumirodalom szerepe a paraszti mentalitás változásában*” hasonlóan az előbbiekhöz, a réginek titulált és hagyományosnak nevezhető értékek és az új, polgári értékvilágból első körben átszűrődő vállalkozási kedv és arra való buzdítás kölcsönhatásait és változásait szemléli a népszerű kalendáriumok tükrében. A kalendáriumok által föl vállalt eszmei irányvonalak is kezdtek eltávolodni egymástól, ennek alapján három csoportot lehet kialakítani: a „régit” Bucsánszky–Mehner-féle kalendáriumok, az agrárius szervezetek naptárjai, és az egyházak, vallásos szervezetek kiadványai. Az agrárius szervek kiadványai jelentették a legnagyobb újítást és talán a legnagyobb hatással is voltak a paraszti társadalom mentalitására, hiszen értették a megcélzott társadalmi közeg nyelvezetét. Kiemelkedő jelentőséggel bírt a Hangya-naptár, amely a ’30-as években a legnagyobb eladott példányszámmal rendelkezett. Hasábjainak és a hirdetései-nek több mint a felét a gazdasági szaktudás és tanulás, az újításra, a befektetésre való ösztönzés, a gyakorlati tanácsadás tette ki. Összességébe véve a fejezet egy nagyon jó áttekintést ad a kalendáriumok által képviselt eszmei irányadásairól, ugyanakkor kérdéses és további vizsgálatra szorul, hogy ennek mekkora volt ténylegesen a tudatformáló szerepe.

A bemutatott tanulmánykötet több évtizednyi tudományos munka keresztmetszeteként is felfogható. Akár a történelmi elitkutatásról szóló tanulmányokat vesszük sorra, akár az oktatás és a nemzetiségi viszonyok változásainak kapcsolatát tekintjük meg, egy több oldalról is megalapozott, magas színvonalon kimunkált és jelentős eredményeket felsorakoztató művel találjuk szembe magunkat. A statisztikai adatokból nyert táblákkal bőségesen ellátott tanulmányok nemcsak az ellenőrizhetőséget, hanem a hitelességet is erősítik az olvasóban, továbbá a megfelelő forráskritika elvégzéséről tanúskodó közlések a megbízható következtetések levonását is lehetővé teszik. A három nagy kutatási irány – a kutatási témák évtizedes hagyományai és a vizsgált korszakok miatt – fontos helyet foglal el a magyar szociológiában.

(Kovács I. Gábor: Elittek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténelmi tanulmányok. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2011, 447 p.)

Bangha Béla – jezsuita lelkeség és történelmi újraértékelés

Bangha Béla jezsuita a 20. század első felének egyik legnagyobb hatású egyházi személyisége, akinek történelmi megítélésére talán a szokásosnál is jobban rányomta a bélyegét a második világháborút követő évtizedek uralkodó ideológiája. A történettudományban és a köztudatban róla kialakított szélsőséges kép (elvakult szélsőjobboldali, antiszemita, „klerikálfasiszta”) korrekciója a rendszerváltás után sem történt meg igazán. További hiányosság, hogy a jezsuita páter életművét a vele foglalkozók általában egyoldalúan (bár tulajdonképpen nem indokolatlanul) kizárólag sajtó- és szervezőtevékenysége, a „keresztény tudatformálásban” betöltött szerepe alapján értékeli. Ezen a helyzeten kíván változtatni a jelen kötet, amely a Magyar Jezsuita Rendtartomány kiadásában, a majd’ húsz éves múlta visszatekintő *Távlatok* című folyóirat nyomtatott változatának utolsó számaként jelent meg.

Az kötet első részében a két szerző egy-egy rövidebb, valamint Molnár egy hosszabb tanulmányát olvashatjuk, majd nagyjából azonos terjedelemben (mintegy 160 oldal) Bangha Béla fennmaradt naplójegyzeteit adják közre a szerzők néhány más, újonnan előkerült dokumentummal együtt. Ezt követi egy részletes életrajzi kronológia, a hivatkozott irodalom jegyzéke, személynévmutató, valamint a különböző jezsuita rendi kormányzattal kapcsolatos fogalmak magyarázata. A kötetet bőséges és részben korábban publikálatlan fotókat tartalmazó, ám sajnálatosan gyenge minőségű képmelléklet zárja (50 kép). A szerzők szándéka szerint nem Bangha-életrajz született, bár a tanulmányok, a közreadott dokumentumok (valamint azok jegyzetei) és főleg az említett kronológia alapján így is kiválóan megismerhetjük a páter életének főbb állomásait.

A különböző generációhoz tartozó, eltérő képzettségű és érdeklődésű szerzők együttműködésének eredményeképpen meglehetősen heterogén, ugyanakkor érdekes, összetett kötet született. A munka nagyobbik részét magára vállaló történész, Molnár Antal, (a könyv kiadásakor) a Jézus Társaság Magyarországi Rendtartományának (JTMR) levéltárosa a források gondozásán, jegyzetelésén, a mellékletek és mutatók összeállításán túl – mint említettük – két tanulmányt is jegyez. Míg ő elsősorban a történettudomány, az egyháztörténet szempontjait érvényesíti, a teológus-író Szabó Ferenc SJ, a *Távlatok* főszerkesztője, tanulmányában a jezsuita lelkeség, a teológia és a személyes vonások felől közelít Bangha alakjához. Célkitűzésüket tekintve azonban nincs különbség Molnár és Szabó között: a *vizsgálati szempontok* és a *forrásanyag* bővítésével egy új, árnyaltabb Bangha-kép kialakítására tesznek kísérletet. Ezt a törekvést méltatja előszavában a kötetet lektoráló Nemeshegyi Péter SJ is. Mindkét szerző bevallottan egyfajta megértésre törekvő empátiával viszonyul Banghához. Ez a vonás azonban – többek közt éppen reflektáltságának köszönhetően – inkább javára, mint kárára válik az elemzéseknek.

Molnár Antal első tanulmányában (*Új Bangha-kép felé?*) mindenekelőtt a Banghával kapcsolatos több évtizedes történettudományi diskurzust ismerteti. Rámutat arra, hogy a két világháború közti keresztény kurzus megítélésével párhuzamosan az ekkor tevékenykedő

egyházi szereplők, így Bangha páter tevékenységét illetően is meglehetősen sarkított, szélsőséges álláspontok alakultak ki – elsősorban negatív értékítélettel (erre többször idézi példaként Gergely Jenő megállapításait). Míg azonban például Prohászkaival kapcsolatban ez az egyoldalú megítélés az 1990 utáni érdeklődésnek köszönhetően sokat változott, addig a Bangha Béláról kialakult kép revíziójának igényét mindeddig csak néhány kisebb lélegzetvételű tanulmány vetette fel. Molnár a pozitív vagy negatív előjelű, egymással összeegyeztethetetlen, kizárólag Bangha közéleti, hitvédő és propagandaszeropét vizsgáló véleményeken való túlemlelkedést, nézőpontváltást javasol. Az új alap tulajdonképpen kézenfekvő: szemléljük Bangha Bélát jezsuita szerzetesként, abban a minőségében tehát, amely személyiségének legfontosabb összetevője. Ebből kiindulva pedig Bangha közéleti tevékenységét is jobban megérthetjük. Szorosan összefügg ezzel a nézőpontváltással a források kérdése. Molnár felhívja rá a figyelmet, hogy a Banghával foglalkozó szerzők alig használtak levéltári anyagot. Mindjárt hozzátehetjük, hogy ez csak részben írható a számlájukra. A Magyar Rendtartomány levéltárának anyaga, így Bangha iratainak túlnyomó része is 1950 után megsemmisült, a római rendi levéltár Molnár által felhasznált iratainak titkosítását pedig csak 2006-ban oldották fel.

Ezek előrebocsajtása után Molnár röviden bemutatja a vizsgálatokba bevont két új forráscsoportot, amelyeket nekünk is érdemes ezen a ponton értékelnünk – kitérve a kötetben való közlés módjára is. Az első forráscsoportot Bangha naplójegyzetei alkotják. Az amúgy sem túl rendszeres naplóró páter feljegyzései közül a későbbi évtizedek hányattatásai során sok elkallódott, így még az újonnan előkerülő néhány lelkigyakorlatos füzetrel együtt is csak életének néhány évéből (1914–17, illetve 1936–40) vannak meg a naplók. Ezek a teljesség igényével szerepelnek a kötetben. Bangha barátja és életrajzírója, Nyisztor Zoltán maga is sokat idézi a részben azóta elveszett naplókat: a kötet ezeket is újraközli, illetve kiegészítésként felhasználja. A naplórészletek közreadása ugyan nem hat az újdonság erejével, de a részletes és következetes jegyzetapparátus és a szöveggondozás (latin és német nyelvű részletek fordítása, szómagyarázatok, kronológiai eligazítás stb.) sokat hozzáad a már publikált szövegek forrásértékéhez is. Bangha személyes írásainak intenzív elemzése pedig kétségtelenül megkívánta a források tudományos igényű publikálását. A naplók után közreadott öt eddig ismeretlen levél (rendtársak Banghához írt levelei), valamint Bangha tanulmányaira való néhány oldalas visszaemlékezése is jól illik a páter személyét bemutatni kívánó koncepcióhoz, bár nem egészen világos, hogy mi alapján választották ki őket a hagyatékban fennmaradt 75 levél és egyéb dokumentum közül.

A naplókval ellentétben abszolút novumnak számít a másik, Molnár Antal által feltárt és felhasznált (de nem közölt) forráscsoport (ezt Molnár második tanulmányában elemzi részletesen). A római rendi levéltár (ARSI) anyagából elsősorban Włodzimierz Ledóchowski tartományfőnök Banghával és a magyar rendtartomány más tagjaival folytatott levelezését, valamint a XXVIII. Általános Rendgyűlés (1938) eddig még teljességgel kutatatlan dokumentumait dolgozta fel. Ezekből nemcsak Bangha személyével, hanem a jezsuita rend működésével, hierarchiájával, belső kommunikációjával és a korabeli problémákkal és diskurzusokkal kapcsolatban is eddig kevésbé ismert részleteket ismerhetünk meg.

A személyiségbemutató feladatát Bangha Béla késői rendtársa, és a sajtómunkában bizonyos értelemben utóda, Szabó Ferenc SJ végezte el. Tanulmányának (*Bangha Béla lelki arcéle*) gerincét a kötetben is olvasható naplójegyzetek elemzése adja, forrásait kortársak visszaemlékezéseivel és Nyisztor Zoltán szubjektív életrajzával egészíti ki. Szabó mindvégig arra törekszik, hogy Bangha nyilvánosság felé mutatott arca mögött megmutassa

az „embert” és a „jezsuitát”. A helyenként talán elfogult, de gondolatgazdag jellemzés foglalkozik Bangha teológiájának fejlődésével, a fiatal pap harcos hitvédő attitűdjétől az élete vége felé jelentkező sokkal megengedőbb, már-már az ökumenizmus felé mutató gondolatokig. Rámutat arra a feszültségre, ami a külvilág felé határozott és egyértelmű apologeta és a gondolkodó ember kételyei között keletkezett. Jó példa erre az egyház és az üdvözülés kapcsolatáról szóló tanítás: a kérdésben rejlő feszültséget, Bangha útkeresésének nehézségeit igazából a II. Vatikáni Zsinat *Lumen gentium*-ának fényében tudjuk értékelni. Szabó kiemeli a Bangha naplóiban tapasztalható vívódó, sokszor saját gyarlóságával (pl. rártartóság, kevélység) szembenező, önmarcangoló hangnem újdonságát – ismét csak a nyilvánosságnak szánt határozottsággal szembeállítva. De ezen túl naplóiban magát a katolicizmust és a rendet illetően is gyakran fogalmaz meg kritikát, ahol az engedelmisség és saját elképzelései, indulatai közti feszültséget tapinthatjuk ki. Bangha naplójának hangja rendkívül személyes: alig ír élete nagy eseményeiről (pl. a budapesti Eucharisztikus Kongresszus), viszont annál többet emberi kapcsolatairól, lelki élményeiről. Szabó külön kiemeli azt a változást, amely a páter egyre súlyosbodó betegsége alatti bejegyzéseiben tapasztalható. Egy korábban rá nem jellemző szemlélődő, miszticizmusba hajló attitűd jelenik meg itt, mikor számot vet saját tevékenységével, hitével, túlvilágról alkotott képével.

A kötet kétségkívül legjelentősebb tanulmánya (találó címe: *Az engedelmes lázadó*) Bangha Béla és a jezsuita rendi vezetés kapcsolatát veszi górcső alá. Molnár Antal a már említett források (levelezés, rendi gyűlés iratai) felhasználásával egy olyan területre nyújt betekintést, amely (érthető okokból) Nyisztor könyvéből és (érdeklődés- illetve forráshiány miatt) későbbi munkákból is hiányzik. A jezsuita rendet (például a rendi alkotmányban lefektetett *formula scribendit*) kevésbé ismerő olvasónak meglepő lehet az az intenzitás, ami a különböző rendi vezetők, elsősorban a fiatal magyar rendtartomány provinciálisai, valamint az általános rendfőnök Włodimierz Ledochowski (1915–1942) közti kapcsolattartást jellemzi. Bangha aktivitása rendkívül gyakran képezte tárgyát ennek az információcserének, de saját maga is élénk levelezést folytatott hazai és római feletteseivel különböző vállalkozásaival kapcsolatban, vagy hivatali kötelezettségének eleget téve (házfőnök). Bangha teljes működését végigkíséri az újító lendületével szemben sokszor gyanakvó, óvatos generálissal való ellentmondásos kapcsolata. Ugyanez tulajdonképpen a többi előjárójával szemben is elmondható: a fiatal korától fogva nagy léptékben gondolkodó Bangha terveit sokszor fantáziálásnak minősítik, aktivitását letörik, korlátozzák. Ugyanakkor az is kiderül a tanulmányból, hogy ez a szigorú rendi kontroll több esetben is pozitív változások előidézője volt, helyes mederbe terelte a páter tenni akarását. Molnár elemzése jóvoltából ennek a „felszín alatti” küzdelemnek több állomását részletesen is megismerhetjük. Bemutatja például Bangha első, rendi körökben nagy vihart kiváltó akciójának, a *Magyar Kultúra* c. folyóirat alapításának körülményeit, vagy a páter római diszpozíciójának (1923–1926) hátterét.

Utóbbi példa rendkívül szemléletesen érzékelteti, hogy mit is értenek a kötet szerzői nézőpontváltáson. Egy olyan eseményről van ugyanis szó, amelyről az egyháztörténetírásban meglehetősen summás ítéletek születtek. A kommunista interpretáció szerint (Gergely Jenő) a magyar katolicizmus addigi „megmondóembere” (erősebb szavakkal a „fehérterroros Bangha”, „lelki különítményvezér”) a bethleni konszolidáció alatt már inkább tehetetlen jelentett, ezért kívánatosá vált Magyarországról való kiemelése. Ideje lejárt, visszatérése után pedig – így Gergely – már csak árnyéka volt korábbi önmagának. Az akár előrelépésként is értelmezhető áthelyezést (a Mária Kongregációk Nemzetközi

Titkárságának megszervezésére rendelték Rómába) egyébként az ügy háttéréről keveset tudó korabeli közvélemény, de még a rendtársak sem tudták igazán értelmezni, és többnyire Bangha kudarcaként fogadták. Molnár Antal érzékeny elemzésben módosítja ezt a véleményt, elsősorban a rendfőnök és a tartományfőnök(ök), valamint egyéb rendi tisztségviselők (pl. Lassberg vizitátor) közti levelezés segítségével. Tény, hogy Bangha ekkor már 13 éve (!) folyó lázas sajtó- és közéleti tevékenysége során szinte minden irányban erősen konfrontálódott, és túlságosan is elmerült a sokszor kicsinyes harcokban, belebonnyolódott a személye iránt kialakult elvárások kötelékeibe. Mindez a renden belüli megítélését is erősen megrontotta, miközben aktivitását, szervezőképességét nagyra értékelték. A levelek alapján végigkísérhetjük azt az éveken keresztül folyó tájékozódást és információgyűjtést, amely a rend különböző szintjein Bangha személyével és tevékenységével kapcsolatban folyt. Ennek fényében elmondható, hogy Bangha áthelyezése korántsem egy hirtelen politikai elhatározás eredménye volt, hanem már-már aggályos körültekintéssel meghozott döntés, amelyek háttérét a rendi vezetők racionális gondoskodása adta. Ledóchowski és a magyar provinciális (Somogyi Jenő) többszöri levélváltása során kristályosodott ki végül az a megoldás, amelynek a nyilvánosság csak a végeredményét látta. A cél az volt, hogy Banghát kiemeljék egyre zavarosabb magyarországi viszonyai közül, és így megelőzzék nyilvános bukását, ugyanakkor el akarták kerülni, hogy mindez a páter aktivitását megtörje, és törekedtek arra, hogy áthelyezése minél kevésbé tűnjön az ő személyes kudarcának. A jól hangzó római megbízatást a rosszindulatú közvélemény még így is gyanakvással fogadta, de Bangha – naplói tanúsága szerint – maga készüléssel fogadta az új feladatot (örült, hogy kiszabadul „ebből a szűk kréliből”). A rend és ő maga sem büntetesként, hanem lehetőségként értékelte tehát ezt a tulajdonképpen kényszerű fejleményt. A három éves római tartózkodás valóban vízválasztónak bizonyult Bangha életében, de korántsem úgy, mint ahogy azt Gergely Jenő fenti szavai sejtetik. A hazatérő pátert nem a megtörtség, hanem egy higgadtabb, ugyanakkor változatlanul tevékeny attitűd jellemzi (példáсан visszavonult a politikai kérdésektől, a közvetlen közéleti konfrontációtól). Bár valóban erősödött irányában a rendi kontroll, de Molnár hangsúlyozza: irányváltásának elsősorban lelki fordulat és belső belátás, döntés az oka, amint arról naplójában és rendfőnökének írt levelében ír.

Hasonlóan a belső irányváltás eredményeként értékeli a szerző azt is, hogy ezután Bangha a rendtartomány vezetésében is komoly szerepet kapott (konzultor, budapesti házfőnök), holott előtte nem számoltak vele ezen a téren. Ebben a fejezetben részletesen olvashatunk tartományfőnökeivel, rendtársaival való viszonyáról, egyben az egymást követő jezsuita provinciálisok működésének vázlatát is kapjuk. Bangha tevékenységét konzultori minőségében (a provinciális tanácsadója) a rend törökországi missziójának ügye kapcsán figyelhetjük meg a legrészletesebben. Molnár végigköveti Bangha szerepét, szellemi útját a kezdeti tájékozódástól az elutasításon keresztül a lehetőségek és különböző igények közti lavírozásig. A végkifejlet az, amiben igazán megmutatkozik Bangha feladatértelmezése: az engedelmesség jegyében nemcsak felvállalta az eredetileg ellenzett akciót, hanem javaslataival, terveivel törekedett tartalommal megtölteni azt. A konzultorsággal ellentétben a házfőnöki megbízatás nem volt igazán tesethezálló funkció számára, és a napi fegyelmi és jogi ügyek egyéb feladataitól is elvonták. A legjelentősebb konfliktusai újító hajlamai mentén alakultak ki: vele ellentétben a rendtársak egy része és a rendfőnök is inkább a régi tradicionális működési területek erősítését szorgalmazta. Házfőnöki megbízatása idejére esik dél-amerikai missziós körútja is, amelyről idő előtt beteg, fáradtan tért haza – végül 1935-ben került sor már régóta időszerű felmentésére.

A tanulmány következő fejezete Bangha Rómából való hazatérése utáni sajtó- és szervezőtevékenységét tekinti át. Mint arra már utaltunk, hangja lecsendesedett (politikai visszahúzódás, protestánsokkal szembeni nagyobb tolerancia), de aktivitása nem csökkent – ezt a megállapítást bőségesen alátámasztja a fejezetben részletezett különböző nagyívű vállalkozások sora. Bangha szerepe kapcsán a korabeli katolikus sajtó belső viszonyairól, a különböző (hazai és külföldi) orgánumok egymáshoz való viszonyaiba is betekintést nyerhetünk (pl. *Korunk Szava, Schönerer Zukunft*). Külön alfejezetben tárgyalja Molnár az *Actio Catholica* magyarországi megvalósulását, amelyet Bangha egyértelműen elhibázottnak tartott (személyi állományát és az egyházközségekre épülő szervezési módját tekintve is). Ennek kapcsán érdemes felfigyelni arra a többször tapasztalható indulatra, amelyet a katolikus szervezkedés tehetetlensége vált ki Banghából. Hogy ez a feszültség valóban mélyen munkált benne, azt az is mutatja, hogy naplóiban is igen gyakran ír róla.

Bangha rendkívül nagyívű, de végül torzóban maradt vállalkozását járja körül a dolgozat következő alfejezete: az egyfajta sajtószerzetként megálmodott Szent Pál Társulat a páter halála és egyéb körülmények (pl. Serédi hercegprímás szkepszise) miatt sem futott be nagy karriert, de annál mindenképpen több figyelmet érdemel, mint amennyit eddig fordítottak rá a korszak, vagy akár Bangha Béla kutatói. Molnár a JTMR levéltárában található iratcsomó alapján tárja föl a Társulat tervének és megvalósulásának részleteit.

Molnár Antal a katolikus tömegpropagandával – tehát Bangha fő működési területével – kapcsolatos fejezetben is a kijelölt új perspektívát igyekszik érvényesíteni, amennyiben egy korábbi rosszhiszemű értelmezést módosít. Bangha leghőbb vágyának, a társadalom krisztianizálásának előmozdításához a legjobb eszközt a kor modern tömegpropagandájában látta (sajtó, rádió, mozi, tömegrendezvények) és ebben az összefüggésben gyakran hozta fel követendő példaként a náci és fasiszta propagandagépezet hatékonyságát. Molnár azonban határozottan megcáfolja azokat az interpretációkat, amelyek mindezt a totalitárius rendszerekkel való szimpátiaként értékelték. Az 1930-as Szent Imre-év, illetve az Eucharisztikus Világkongresszus (1938) során Banghának a gyakorlatban is lehetősége nyílt elképzeléseinek megvalósítására, a tömegrendezvények egyfajta antibolsevista, antiateista (és csendesebben a nácizmus elleni) katolikus erődemonstráció célját is szolgálták. Molnár Antal csak röviden tér ki ezekre az egyébként igen jelentős eseményekre, mondván, mindkettő történetét alaposan ismerjük már. Leginkább azt a kérdést boncolgatja, hogy illeszkedtek ezek Bangha világméretű antikommunista propaganda-elképzeléseihez, amelyek rendre megbuktak a jezsuita vezetés óvatosságán.

Molnár Antal tanulmányának utolsó nagy fejezetében a jezsuiták XXVIII. Általános Rendgyűlésével foglalkozik, amelyen a magyar rendtartomány képviselőjében Bangha Béla is részt vehetett. Molnár a római rendi levéltár dokumentumait Bangha – ezekből a hetekből viszonylag terjedelmes – naplójegyzeteivel veti össze, így tulajdonképpen a rendgyűlés egy szubjektív aspektusát bemutatva. Ennek értékét emeli, hogy olyan eseményről van szó, amellyel eddig nemcsak magyar, de más nemzetek történészei sem foglalkoztak érdemben. Molnár hosszasan elemzi a rendgyűlés lefolyását, főbb kérdéseit, programpontjait, benne Bangha és mások tevékenységét. A magyar páter katolikus propagandáról szóló decretum-tervezetét végül csak legyengített formában (a konkrétumok kihúzásával, az általánosságok szintjén) fogadták el, amit kudarcként élt meg, ugyanakkor naplójában annak a reményének is hangot adott, hogy elképzelései 10-15 év múlva esetleg áttörést hozhatnak.

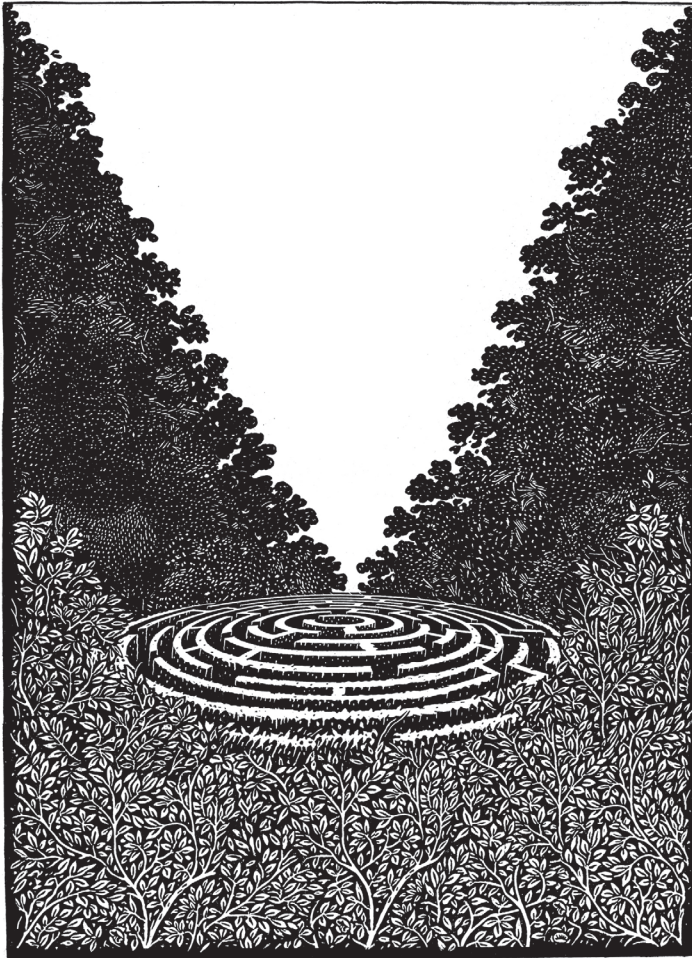
A Rendgyűlésről hazatérő, már halálos beteg páter ezután fejezte be az élete főművének, gondolatai szintézisének szánt *Világhódító kereszténység* című kötetét. Molnár Antal itt felhívja a figyelmet Bangha könyvének szerinte részben ma is érvényes egyház- és

társadalomkritikájára. Elismeri ugyan, hogy sok tekintetben már idejétmúlt, „zsinat utáni szemmel” tarthatatlan elképzeléseket tartalmaz – de sokkal összetettebb annál, hogy egyszerűen „hódító lázalomnak” (Gergely) bélyegezve toljuk félre.

Molnár zárszavában még egyszer kiemeli azt a szempontot, amely kulcsot adhat Bangha Béla személyiségének és közéleti szerepének jobb megértéséhez: rendkívül érdekesnek és továbbvivőnek nevezi azt a feszültséget, amely a 15 éves kiképzés, rendi fegyelem („türelmes szigor”) és az erős egyéniség („engedelmes lázadás”) között keletkezik – ami nem ritka jelenség a jezsuita rend történetében.

Szabó Ferenc és Molnár Antal könyve, mint azt ők maguk is hangsúlyozzák, nem monografikus igénnyel született. Jó példája azonban annak, hogyan érdemes egy nyilvánvalóan nagy formátumú, ám egyoldalúan megítélt személyt ismét visszahelyezni a történeti diskurzusba. Az előkerült új források, és az ezekkel tudatosan összekapcsolt új, „belső” nézőpont, valamint a felvállalt empátia nemcsak Bangha Bélával, de a jezsuita renddel, a Magyarországi Rendtartomány történetével, és a két világháború közti magyar katolicizmussal kapcsolatban is számos új felismerést hozott.

(Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: Bangha Béla SJ emlékezete. [Távlatok, 2010/3–4. szám] JTMR, Budapest, 2010, 400 p.)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Joshua Hammer

Amikor a dzsihad Maliba érkezett...

Konna városa a Níger folyó keleti partján fekszik Közép-Maliban, egy tuskés fákkal tagolt félsivatagos területen. Közel egy évig, azóta, hogy a lázadó tuaregek – a nomád berberiek, akik Észak-Afrika belső-szaharai régiójában élnek – és az iszlám milicisták megszerezték az Észak-Mali feletti ellenőrzést, ez a húszezres város jelölte a kormány ellenőrzése alatt álló területek határát. Ötszáz katona állt őrt a várostól északra levő bozótosban pickup teherautókra szerelt géppuskákkal. Állásaikon túl üres cserjések voltak, és egy kövezett út Timbuktu és Gao irányába, a dzsihadisták ellenőrzése alatt álló két fő lakossági központba.

2013. január 9-én, szerda este negyven iszlamista harcosokkal és nehézfegyverzettel megrakott pickup teherautó támadt Konnára. Bár a támadás meglepetésként érte őket, a kormányerőknek sikerült visszaverni az első rohamot. Éjjél körül azonban 150 további fegyveres dzsihadista jármű érkezett, és így immár ezer, rakétavetőkkkel és nagy kaliberű géppuskákkal is rendelkező harcos támadta a város védelmezőit három oldalról. Nyolcórás csata után áttörték a kormánycsapatok vonalait. Több száz kormánykatonát vonult vissza pánikban Konna utcáin; közülük sokan levetették a sötétzöld terepszínű uniformist és a helyieknek könyörögtek, hogy adjanak nekik civil ruhát.

A teherautó-sofőrként dolgozó Ousmane Bah figyelte, hogyan gördülnek be az iszlamisták a városba másnap délután háromnegyed négykor. A sivatagi khakiszínű ruhába öltözött iszlamisták felrobbantottak pár katonai létesítményt, és Konna mecseteibe terelték az embereket. Egy

helyi utcai prédikátor, aki tavaly csatlakozott a fegyveresekhez, megparancsolta a helybelieknek, hogy gyűjtsék össze az elesett kormánykatonák holttestét. „Temessétek el a halott kutyáitokat”, mondta nekik. A dzsihadisták utasították Konna imámjait, emlékszik vissza Bah, hogy tájékoztassák az embereket: „Mostantól a saria törvény van érvényben Konnában, és minden nő köteles eltakarni magát.”

Bah elmondása szerint péntek reggel érkezett meg a dzsihadisták vezére, hogy learassa a győzelem babérjait. Ijád Ag Gali egy természetes tuareg, akinek fekete szakállas arcát jól ismerik az országban. Gali, az egykori diplomata, csempész és túsztárgyaló az alapítója és parancsnoka az Anszar Dine (a Hit Védőmezői) nevű radikális iszlamista szervezetnek, amely szövetséges az al-Kaidával az iszlám Maghrebben; egy olyan fegyveres csoport, amelyet részben a nyugati túszoekért kicsikart váltságdíjakból finanszíroznak. „Fekete turbánt és hosszú kék köpenyt viselt – mondja Bah. – Összegyűjtötte az embereket, és kijelentette, hogy mostantól az Anszar Dine és az al-Kaida irányítja a dolgokat.”

Mali az egész Észak-Afrikára kiterjedő száraz Száhel-övben található. A 15,8 millió lakossal rendelkező ország egészen a közelmúltig szelíd, jóllehet nagyon gyenge demokráciának számított, amely a kispénzű turisták és a világszene rajongóinak kedvelt úti célja volt. A Sivatagi Fesztivál (Festival au Désert), amelyet a Timbuktu közelében található dűnék között rendeztek meg minden januárban, egyfajta afrikai Woodstocknak számított és több ezer nyugati és helyi látogatót vonzott. Maga Timbuktu az elmúlt néhány évben egy valószínűtlen reneszánszt élt át, és igazi kulturális oázissá vált a Szaharában fél tucat könyvtárával, amelyek

az utóbbi évezredből származó arab kéziratok valóságos tárházat őrizték, és melyeket a közel-múltban fedeztek fel újra.

Am az ország már régóta egyesíti a szegénységet, a radikális iszlámot és a fegyveres felkelésre való hajlandóságot. Az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja 187 értékelt ország közül a 182. helyre rangsorolta Malit a 2013-ban megjelent *Human Development Report*-ban. Az UNICEF szerint 2010-ben a felnőtt lakosság 26%-a tudott írni-olvasni, az egy főre jutó éves jövedelem pedig 600 amerikai dollár volt. A Szahara sivataga, ahová jóformán alig ér el a kormányok keze, az elégedetlenség és a törvénytelenkedés zónája. 1963 és 2006 között a régió tuareg lakossága négy fegyveres felkelést robbantott ki. A kormány mind a négy alkalommal több fejlesztési projektre tett ígéretet, de az ígéretek teljesítése rendre elmaradt. A Szahara a törvényen kívüliek valóságos szentélyévé vált, ahol nem csak a kábítószér- és cigarettacsempészek leltek menedékre, hanem az elmúlt tíz évben már a dzsihádisták is, akiknek feltett szándéka, hogy egy, a sivatagon átívelő kalifátust hozzanak létre.

2011 végén a tűzveszélyes elegy lángra lobbant. A líbiai diktátor, Muammar Kadhafi bukását követően az addig seregében szolgáló tuareg zsoldosok nehézfegyverekkel megrakva tértek vissza Maliba, és iszlám milicistákkal szövetségbe megszerezték az ellenőrzést Mali északi, Algériával határos része fölött. A tuaregeket hamarosan háttérbe szorították, és a dzsihádisták vették át az irányítást. Észak-Mali, egy Franciaország nagyságú régió, amelyet sokáig figyelmen kívül hagyott a Nyugat, látszólag egyik napról a másikra talán a világ legjelentősebb terrorista fenyegetésévé vált. Szeptemberben Hillary Clinton akkori amerikai külügyminiszter „biztos menedéknek” nevezte Észak-Malit, amely lehetővé teheti a terroristák számára, hogy több irányban is „növeljék a hatótávolságukat és kiterjessék a hálózatukat”.

A fenyegetés még akutabbá vált Konna januári elfoglalása után. Bár egyesek úgy vélik, hogy a dzsihádisták fő célja a Mopti repülőtér volt Sévaréban, 30 mérföldre délre Konnától, Gali állítólag felszólította követőit, hogy fog-

lalják el a fővárost, Bamakót is. Adam Thiam, az ország legismertebb oknyomozó újságírója azt mondta nekem, hogy ha a franciák nem avatkoztak volna be, akkor az iszlamisták „két-három nap alatt” elfoglalták volna egész Malit. Thiam szerint ebben az esetben „sok nyugatit megöltek volna.”

Gali és a dzsihádisták felemelkedése részben az arab tavasz következménye, amely események olyan láncolatát indította el, amire kevesen számítottak. De sok megfigyelő azok közül, akikkel beszéltem, azt mondja, hogy a regionális kormányzatok és Mali nyugati jótévedői is hibásak. Kiszivárgott amerikai diplomáciai jelentések szerint magas rangú mali tisztviselők együttműködtek a muszlim fegyveresekkel a kábítószér-kereskedelemben, és a Dél-Amerika és Európa közötti kokainkereskedelem tranzitpontjává változtatták a Szahara egy részét. (2009-ben egy kiégett teherszállító repülőgépet találtak a sivatagban Gao közelében. ENSZ-szakértők szerint a gépet iszlamisták gyűjtötték fel, miután kirakodták belőle a kábítószert.) Eközben az Egyesült Államok több százmillió dollárt költött egy olyan katonai segélyprogramra a Szaharában, aminek szinte semmilyen kézzelfogható eredménye nem volt. Amerika elszalasztotta a szélsőségesek elleni fellépés lehetőségeit, és figyelmen kívül hagyta, hogy Mali hadserege nyilvánvalóan képtelen arra, hogy felvegye a harcot a lázadókkal.

Január végén érkeztem Bamakóba, Mali poros fővárosába, melyet a Niger folyó szel ketté. A francia erők 10 nappal azelőtt érkeztek meg, és az emberek végre egy kissé fellélegezhettek. Egy immár tizenkét éve Bamakóban élő amerikai barátnőm elmondta nekem, hogy amikor az iszlamista harcosok elhagyták az északi területeket és dél felé vonultak, összehajította a csomagjait és felkészült arra, hogy Párizsba evakuálják őket. Tavaly még sok mali polgár Franciaországot hibáztatta az ország északi felének elvesztéséért. Most azonban a trikolor lógott az ablakokban, a francia zászlót tekerték a kocsik oldalsó visszapillantó tükre köré és az lebegett az oszlopokon is. Egy bamakói újság úgy ünnepelte a francia csapatokat, mint „Isten küldöttéit”.

Meglátogattam Imam Cherif Ousmane Mandani Haidarát, az első muszlim vezetőt, aki kikelt az északi dzsihadista uralom ellen. Az imám székhelye egy zöld kupolás mecset Bamako egyik lezárt utcájában, melyet fémdektorok sora és egy zászlóaljnyi vörös sapkás magántestőr véd. Zarándokok zsúfolódtak össze az udvaron, épp akkoriban volt az az egyhetes fesztivál, melyet Mohamed próféta születésnapjának emlékére rendeztek. Az emeleten, fényűző lakosztályában Haidara azt mondta, hogy nyugtalan. A városba már beszivárogtak a dzsihadista szimpatizánsok, akik között akadtak befolyásos imámok is.

Aggódott a biztonsága miatt is. Az általa vezetett mérsékelt iszlám szervezet – az Anszar Dine – működését rendkívül megnehezíti, hogy Ijád Ag Gali ugyanezt a nevet adta saját szervezetének. „Ijád Ag Gali egy vahabita, az ő Anszar Dinéje nem ugyanaz, mint az én Anszar Diném. Én pacifista vagyok”, mondta az imám, egy impozáns alak aranyszínű bubujában¹ és zöld gyapjúsálával. „Ők azért hozták létre az Anszar Dinéjüket, hogy befektítsenek.” Az imám keserűen mesélte el, hogy hívei közül néhányat a közelmúltban börtönbe vetettek a Kongói Köztársaságban. „A rendőrség azt mondta: »Anszar Dine? Ó igen, ez Ijád erőszak-vezete.«”

Másnap reggel észak felé indultam. Az aszfalt hamar elfogyott a kerekek alól: földutakon haladtam tovább, sokáig egy fél mérföld hosszú francia katonai konvoj mögött. 1994-ben a francia hadsereggel utaztam Ruandába, így a jelenetek már ismerősek voltak a számomra. Francia zászlók lógtak a vályogtéglákból épült kunyhókon, a terepjárók és teherautók porfelhőket kavartak, a gyerekek pedig integettek az út mentén. A ruandai francia intervencióval ellentétben Maliban szinte egyöntetű jóváhagyás fogadta a francia beavatkozást (bár néhány tiszt azok közül, akikkel találkoztam, világosan értésekre adta, hogy nem járul hozzá ahhoz, hogy lefényképezem).

Tíz fásztó óra és 390 mérföld megtétele után behajtottam a Niger-folyó mentén fekvő

Moptiba, abba a városba, amely valaha a háztizsákos turisták kedvence volt, most azonban nehéz időket él. Egykor népszerű kávézók, például a Restaurant Bar Bozo – ami híres volt arról, hogy gyönyörű kilátás nyílt belőle a folyó felett lemenő Napra – már bezártak, miután egy évvel ezelőtt számos nyugati turistát raboltak el vagy öltek meg. Itt már nyilvánvalóbbakká váltak a háború jelei. A csendőrségen, egy világos rózsaszín és kék stukkóépületben a város központjában, a mali rendőrség egy mogorva tinédzsert mutatott nekem, aki rövid khaki nadrágot és egy térde alá érő piszkos olívaszínű kabátot viselt. Egy Anszar Dine harcos – mondták –, akit előző nap fogtak el Douentzában, a Gao felé vezető úton. A fiú azt állította, hogy szakács volt, és megesküdtött, hogy „soha nem fogott a kezébe semmilyen fegyvert”. Megkérdeztem a rendőrséget, hogy mi lesz vele, mire a férfiaki vállat vontak és nem szóltak semmit.

Másnap kora reggel a palaszürke ég alatt vezettem tovább Konna felé. Sévaré határában egy útlezárásnál posztoló mali katonák megtiltották, hogy továbbmenjek. Hat órán át vártam az ellenőrző pontnál kb. 15 másik családott újságíró társaságában, aztán feladtam. Néhányan úgy gondolták, hogy a mali hadsereg szándékosan akadályozza a nyugati média munkatársait, miután a francia televízió arról számolt be, hogy a kormánykatonák Sévaréban az intervenció előestéjén meggyilkoltak néhány feltételezett iszlámistát, és a holttesteket egy kútba dobták. Egy barátságos francia parancsnok az ötödik helikopterezredből megígérte, hogy közbenjár az érdekünkben a mali hadseregnél. Megtudtuk, hogy ahogy a francia egységek előrehaladtak, a dzsihadisták kivonultak Gaóból és Timbuktaból.

Ijád Ag Gali először 1990-ben lázadt fel az állam ellen, amikor ő és tuareg követői az Északkelet-Maliban található Kidal városából kiindulva támadták a mali kormánycsapatok bázisait szerte a Szaharában. 1991-ben viszont Bamakóba repült, és aláírta a béke-megállapodást. Évekig „mindenki tisztelte őt, mert megtartotta a békét”, mondta Manny Ansar, egy tuareg zeneproducer Timbuktaból, akit egykor szoros barátság fűzött a korábbi lázadóhoz.

¹ A bubu (boubou): hagyományos, hosszú tógaszerruha, melyet Malin kívül számos nyugat-afrikai országban is viselnek.

Galit, aki akkor mérsékelt muzulmán, volt, és Ansart összekötötte a zene szeretete. „Szerette a mali zenét. Ő is írt egy dalt a Tinariwen [egy tuareg zenekar] számára, elment a koncertjeikre, cigarettát szívott”, mondta Ansar.

A következő évtized folyamán Gali egyfajta tekintélyes tuareg államférfivá vált, jövedelmező üzleti megállapodásokat kötött, olykor csempészettel is foglalkozott, illetve közvetítőként szolgált a kormány oldalán a banditák és dzsihádisták felé. 2003-ban a hegyekbe küldték, hogy tárgyaljon több tucat európai túrázó szabadon bocsátásáról, akiket iszlám milicisták fogtak el. Gali állítólag tekintélyes jutalékot kapott a hatmillió dollár váltságdíjból, amit a német kormány fizetett.

2005 körül azonban a fundamentalizmus egy új hulláma kezdett végigsöpörni az országon. Gali találkozott pakisztáni szalafisták egy csoportjával, akik azért jöttek, hogy Maliban toborozzanak híveket. „Egyre keményebb és keményebb lett”, mondta Ansar. „Úgy élt, mint egy szerzetes, csak datolyát evett egy kis tejjel és teával. Azt követelte, hogy a felesége maradjon otthon. Nekem pedig azt mondta, hogy: »Manny, menj a mecsetbe, olvasd a Koránt.«”

Végül az egykori barátok összeveszttek az Essakane² mellett tartott Sivatagi Fesztivál miatt, amelynek Ansar volt a producere. „Ijád azt mondta: »Le kell állítanod ezt a fesztivált. Vannak emberek, akik ott alkoholt fogyasztanak. Olyan férfiak és nők vannak együtt, akik nem házasságok – idézi fel Ansar. – Azt feleltem, hogy »ez [a kulturális különbözőség] jó a helyieknek és jót tesz a gazdaságnak is. Nem hallgatok rád.«” Miután Gali 2007-ben elfogadott egy kétéves kiküldetést, hogy Mali főkonzuljaként dolgozzon a szaúdi-arábiai Dzsiddában, a két férfi elszakadt egymástól. Ansar legutóbb 2011 februárjában találkozott Galival. „Úton voltam egy másik zenei fesztiválra Segouba, és útközben láttam. Ő épp Kidalba tartott. Megálltunk, és ő odaköszönt nekem, de nagyon távolságtartó volt.”

2011 őszén egy négyszáz fős tuareg ezred kelt át a Szaharán Libiából, és tábort ütött a si-

vatagban Kidal közelében. A tuareg harcosok megalapították a Nemzeti Mozgalom Azawad Felszabadításért (Mouvement National de Liberation de l'Azawad, MNLA) nevű szervezetet, egy világi csoportot, melynek célja, hogy kivívja az általuk Azawadnak nevezett hagyományos tuareg terület függetlenségét (amely mintegy 60%-át teszi ki Mali teljes területének). A parancsnok visszautasította Gali javaslatát, hogy ő legyen a szervezet vezetője. „Azt mondta Ijádnek: »Túlságosan is iszlamista vagy, és túl közel állsz a mali kormányhoz«,” mondta Ansar.

Ez volt az a pont, ahol Gali végzetes döntést hozott: egy rivális mozgalmat alapított, amely vonzó azon elégedetlen tuaregek számára, akik a világi csoport egy iszlám alternatíváját kerestek. Az algériai hírszerzés tisztviselői – ahogy később Algírban megtudtam – úgy tekintettek Galira, mint egy stabilizáló erőre, ellensúlyra a tuareg függetlenségi harcosokkal szemben. Képezték, illetve ellátták őt és követőit élelmiszerekkel, benzinnel és egyéb felszerelésekkel. Valójában azonban Gali ekkorra már találkozott egy parancsnoktársával az al-Kaidából, és a dzsihádot tervezte.

Mohtar Belmohtar, aki jelenleg Gali szövetségese, egyike a sivatag legkarizmatikusabb és legveszélyesebb karaktereinek. A félszemű bennszülött az algériai Szaharából korábban mudzsahedinként harcolt Afganisztánban, és tagja volt az algériai Fegyveres Iszlám Csoportnak (Groupe Islamique Armé, GIA – a legbrutálisabb fegyveres csoport amely az algériai világi rezsim ellen harcolt az 1990-es években zajló polgárháború alatt) is. Ő és Gali először 2003-ban találkoztak egy tárgyalás során, melynek célja túsul ejtett európai túrázók szabadon bocsátása volt. A túrázókat a Belmohtar által vezetett Szalafista Csoport a Prédikálásért és a Harcért (Groupe Salafiste pour la Predication et le Combat, GSPC) ejtette túsul, amely arra törekedett, hogy megdöntse a világi arab rezsimet és egy kalifátust hozzon létre a Szaharában.

A következő évtizedben Belmohtar további emberrablásokat szervezett Maliban (nyugatiakat rabolt el és váltságdíjért adta ki őket) és egy jövedelmező cigaretta-csempész üzletet fel-

² Oázis homokdűnékkel és akácialigetekkel Timbuktuól 40 mérföldre nyugatra.

ügyelt, amelyért kiérdemelte a „Mr. Marlboro” becenevet. A *The Washington Post* szerint 2003-ban amerikai katonai parancsnokok légi csapásokat terveztek Belmohtar és egy csoport arab fegyveres ellen a mali sivatagban. Az Egyesült Államok nagykövete Maliban abban az időben Vicki J. Huddleston volt, aki megvétózta a tervet, mert tartott az amerikaiak elleni esetleges válaszcsepásoktól.

Az elmúlt években Belmohtar Észak-Maliban telepedett le. Beházasodott egy Timbuktu melletti faluban élő arab családba, imádkozott egy vahabita mecsetben a város szélén, és kutakat ásatott, hogy megnyerje a helyiek támogatását. „Sokszor láttuk, amikor négykerék-meghajtású terepjárójával a városba jött, hogy üzemanyagot, élelmiszert és felszerelést szerezzen be – mondta Azima Ag Mohammed Ali, egy timbuktui idegenvezető. – Ez egy nyílt város volt a számára.” 2007 elején Belmohtar és más GSPC parancsnokok az al-Kaida vezetője, Ayman al-Zawahiri jóváhagyásával megváltoztatták a csoport nevét Al-Kaida az Iszlám Maghrebbe-re (Al-Quaeda in the Islamic Maghreb, AQIM; illetve franciául: Al-Qaida au Maghreb islamique, AQMI).

A Season in Hell: My 130 Days in the Sahara with Al Qaeda (Egy évszak a pokolban: 130 napom a Szaharában az al-Kaidával) című könyvében Robert R. Fowler, egy kanadai diplomata, akit Belmohtar emberei a nigeri Niamey közelében raboltak el 2008-ban, a következőképp írja le a „tisztelt vezetőt”:

Viszonylag vékony volt, erősen megviselt és mélyen szabdalt arccal és göndör, fekete hajjal. 37 évesnek mondták, de idősebbnek nézett ki... Vékony, határozott egyenes vonalú ajka volt, a szája pedig időről időre egy hideg, szinte fanyar mosolyra húzódott... A legkülönösebb ismertetőjegye egy mély, szinte függőleges heg volt az arcán, ami a jobb szemöldöke közepe felett kezdődött, keresztezte a jobb szemhéját és arcának jobb felét, míg végül eltűnt a bajuszában.³

A Gali és Belmohtar közötti megbeszélések, amelyekben részt vett a világi MNLA is, alkuval zárultak: a dzsihádisták legitimitáshoz jutnak azzal, hogy a tuaregek ügyéhez csatlakoznak, a tuaregek pedig egy harcedzett katonai erőt

kapnak. A kormány küldöttjei ismételt utazásokat tettek a Szahára, hogy megelőzzék a támadást. „Egy különleges küldöttség találkozott velük Kidalban, és 100 000 dollárt és 40 tonna élelmiszert adott nekik. Látták az összes fegyvert – mondta Imam Cherif Ousmane Mandani Haidara –, de azt remélték, hogy elmennek.”

Mary Beth Leonard, az Egyesült Államok mali nagykövete, azt mondta nekem, hogy az USA-nak nem volt módja arra, hogy felmérje a lázadók katonai erejét. „Volt egy csomó vita arról, hogy milyen fegyverek érkehetnek Libia felől, ám semmi nem volt biztos – mondta. – Ez egy nagy és tágas hely. A másik fél katonai képessége és fegyverzete még a maliak számára is talány volt.” 2005 és 2011 között az amerikaiak képezték ki és szerelték fel a mali hadsereget – fontos részeként a Transz-szaharai Terrorizmusellenes Kezdeményezésnek (Trans-Saharan Counterterrorism Initiative, TSCTI) nevezett 500 millió dolláros regionális programnak. De Leonard szerint a támogatás csak egy maroknyi elit taktikai egységhez jutott el, és nem terjedt ki a fegyverek beszerzésére. Senki nem várt egy hagyományos támadást egy erősen felfegyverzett ellenség részéről. „Nem a tágabb értelemben vett [mali] hadsereggel álltunk kapcsolatban – mondta. – Járműveket és kommunikációs eszközöket adtunk.”

A mali újságíró, Adam Thiam szerint az Egyesült Államok jól tudta, hogy a mali hadsereg „meglehetősen gyenge”, és valószínűleg összeomlana, ha általános támadással kellene szembenéznie. „A katonák nem kaptak se zsoldot, se lőszert; ha pedig lőszert adtál volna nekik, azt eladták volna az al-Kaidának”, mondta. „Szörnyű állapotok voltak.”

2012. január 24-én fegyveresek támadták meg Aguélockot, a hadsereg fő saharai bázisát. Az elavult bolgár fegyvereikkel és lőszerrel felszerelt csapatok felvették ugyan a harcot, de hamarosan kifogytak a munióióból. Tuareg harcosok rohanták le a bázist és kivégeztek 160 katonát. Sokakat később úgy találtak meg, hogy a kezük hátra volt kötve, a torkuk pedig el volt vágva. Hat héttel később, két hónapos ostrom után, tuareg harcosok és muzulmán dzsihádisták vették át az irányítást Tessalit (egy másik bázis

³ HarperCollins, 2011, p. 51.

a messzi északon) fölött is. A bázison állomásozó 500 kormánykatonára legelőször átszökött a határon Algériába, ahonnan később egy teher szállító repülőgéppel vitte vissza őket Bamakóba. A fővárosban alacsonyabb rangú katonatisztek elmozdították hivatalából Mali elnökét, azzal vádolva őt, hogy nem támogatta kellő mértékben a hadsereget. Az ezt követő káoszban Gao március 31-én elesett, másnap reggel pedig az MNLA tuareg harcosai törtek be Timbukta. Al-Kaida és Anszar Dine harcosok érkeztek néhány órával később a sivatagi táboraikból fekete dzsihádisták zászlókkal díszített teherautókon. Gyorsan elküldték a világi tuaregeket a repülőtérré, ami mintegy négy mérföldnyire van a várostól.

Hamidou Ag Issa, egy timbuktuai lakos azt mondta nekem, hogy a fegyveresek a hatalomátvétel utáni első napokban jó benyomást keltenek. Erőszak alkalmazása nélkül megállították a fosztogatások hullámát, ami a mali hadsereg és a kormány által kért arab milíciák kivonulását követte. „Mérsékeltnek mutatták magukat. Megnyerték az emberek bizalmát,” mondta Issa. De 2012. június végén Gali és Belmohtar emberei félreállították a világi tuareg riválisokat – némelyiküket egyszerűen meggyilkolták – és kihírdették a saria jog szerinti bíráskodást az egész északi ország részben. A timbuktuai La Maison Hotel, ahol 2012 januárjában a rockszár és emberbarát Bono és kísérete is megszállt, amikor részt vettek a Sivatagi Fesztiválon, lett a saria bíróság székháza.

A 23 éves Mahamen Bebao vékony férfi, ritkás szakállal. Bebao volt a megtorlások első áldozata. Az iszlamista hatalomátvételt követő fosztogatás alatt, mondta nekem egyik üres ingujját feltartva, vásárolt egy lopott matracot az egyik ismerősétől 22 dollárért. Tavaly szeptemberben az iszlám rendőrség bíróság elé állította Bebaót, és egy hónap börtönre, valamint 750 dolláros bírságra ítélte lopott holmi birtoklásáért. Egy nappal a szabadlábra helyezése előtt új ítélet született: kézlevágás.

A rendőrség, idézi fel Bebao, kerékpár belsőgumikkal egy székhez kötözte. Egy önkéntest küldtek a piacra, hogy vegyen egy konyhakést. Bebao kapott egy injekciót, amitől

félíg öntudatlan állapotba került. A székekkel együtt egy köztérre vitték, ahol levágták a kezét. „Az emberek azt gondolják, hogy ez egy csapással történik, de ezt késsel csinálják, lassan vágva, mintha egy állatról lenne szó,” mondta Hamidou Ag Issa, aki szemtanúja volt annak, hogy vágják le egyik unokatestvére kezét két hónappal korábban Gao közelében. Egy timbuktuai klinikán egy helyi orvos ápolta Bebaót, amíg többé-kevésbé felépült. A félkarú fiatalember ezután Bamakóba menekült, gyalogszerrel és autóstoppal téve meg az utat, egyikeként annak a körülbelül 300.000 embernek, akik az északi országrészből elmenekülve délen vagy Mauritániában kerestek menedéket.

2012. december 12-én 600 dzsihádisták gyűlt össze egy békekonferencián az Észak-Maliban található Essakane oázisban; ugyanott, ahol valaha Ali Farka Toure és Robert Plant gitározott a csillagok alatt, és nyugati lányok táncoltak tuareg vendéglátóikkal a dűnék között. Azzal, hogy épp azt az oázist választották a konferencia helyszínül, ahol egykor a Sivatagi Fesztivált megrendezték, Ijád Ag Gali üzenetet küldött egykori barátjának, Manny Ansarnak is. Egy mali politikus szavait idézve: Gali „azt mondta: »A hely most már a dzsiháde.«” Azok között, akik jelen voltak a konferencián, ott volt Belmohtar, akinek akkor még Gaóban volt a székhelye, valamint Abdelhamid Abou Zeid, Belmohtar parancsnoktársa az Al-Kaidától az Iszlám Maghrebben. Két évvel korábban Abou Zeid megparancsolta egy 61 éves brit túszt, Edwin Dyer lefejezését, miután a brit kormány nem volt hajlandó kifizetni a váltságdíjat. Essakanében a férfiak kecskéket vágtak le, és nyársra húzva megsütötték őket. Aztán teát ittak és a *mishwee* nevű hagyományos kebabból ettek, majd „nagyon vidáman”, mondta egy bennfentes, január közepére jelölték ki a Dél-Mali elleni támadás napját.

Adam Thiam szerint Gali részben büszkeségből döntött úgy, hogy megtámadja Konrát. „Megalázta Abou Zeid, aki azt mondta neki: »Te nem vagy dzsihádisták, te nem vagy muszlim. Ha az lennél, akkor bevezetted volna a saria jogot Kidalban, de ez nem történt meg.« Még

azt is mondták neki: »Tudjuk, hogy a tuaregek nem igazi muszlimok.«»

De Galinak kevés ideje maradt arra, hogy kiélvezze a győzelmet. Mali ideiglenes elnöke, Dioncounda Traoré a francia elnökhöz, François Hollande-hoz fordult katonai segítségért, figyelmeztetve őt, hogy az egész országot az a veszély fenyegeti, hogy a lázadók kezébe kerül. Péntek délután, január 11-én, egy helikopter söpört végig alacsonyan Konna felett, és rakétákat kezdett löni a fegyveresek állásaira. „Először azt hittük, hogy a mali hadsereg gépe”, mondta Ousmane Bah, aki épp a halott katonák tetemeit temette egy árokba, amikor a helikopter megérkezett. Bah visszatért Konna-ba, és felmászott egy tetőre: „de csak port láttam, semmi mást.” A milicisták visszalöttek a helikopterre, amelynek pilótája halálos sebet kapott. Kora este egy másik helikopter érkezett. Péntek estére, mondja, Bah, mindenki tudta, hogy itt vannak a franciák. Gali és a milicisták eltűntek a sivatagban, maguk után vonszolva halott bajtársaik holttestét.

A második reggelen, amit Moptiban töltöttem, a francia elfoglalták Timbuktu. Elmenekülésük előtt az al-Kaida és az Anszar Dine harcosainak még volt idejük arra, hogy több száz kéziratot égessenek el az Ahmed Baba Központban, a város könyvtárában, ahol 2006-ban és 2009-ben magam is jártam. Timbuktu polgárai addigra már több ezer más ősi könyvet ástak el sivatagi rejtékhelyeken és másutt, megakadályozva a sokkal súlyosabb veszteséget.

„Boldogok vagyunk”, mondta Azima Ag Mohammed Ali, a tuareg, aki már 2009-ben is idegenvezetőm volt. 2011 novemberében egy német hátizsákos turistát agyonlőttek egy timbuktui szálloda előtt, miután ellenállt a fegyvereseknek, akik megpróbálták elrabolni. Azima, aki a meggyilkolt férfi vezetője lett volna, pár perccel később ért oda, és „látta a testét az utcán feküdni”. Három másik európaít is kirángattak a szállodából, akiket még mindig túszként tartanak fogva valahol a sivatagban. Most, közel egy év távollét után Azima arra készül, hogy a feleségével és gyermekeivel együtt hazatérjen Timbuktu-ba és megpróbálja újakezdeni az életét a városban.

Visszatérve Moptiba, a folyóparton álló Hotel Kanagában – amely az egyetlen, nyugatiak számára nyitva álló szálloda a városban – hallgattam a rádió jelentéseit egy túsztúrámról, ami éppen véget ért. Negyven al-Kaida fegyveres foglyul ejtett tucatnyi nyugati alkalmazottat a kiterjedt In Amenas földgázmezőn az algériai Szaharában. Az algériai biztonsági erők megtámadták a terroristákat, 29 iszlamistát megöltek, de az akció közben 38 túszt is életét veszítette. A túszejtés kitervelőjeként Mohtar Belmohtar jelölték meg, aki így állt bosszút a francia beavatkozás miatt.

Ma 4000 francia katona tartja megszállva Timbuktu, Gaot és más északi városokat. A franciákat 1800 csádi katona támogatja, illetve kisebb kontingensek más afrikai országokból. A dzsihádisták a Szahara kanyonjai és homokdűnéi között találtak menedéket. Sokakról feltételezik, hogy az Adrar des Ifoghas hegyekbe vették be magukat, egy szinte áthatolhatatlan térségbe Kidal, egy, az algériai határhoz közel fekvő aprócska és nagyon szegény város környékén. A franciák azt mondják, hogy márciusban megkezdik a kivonulást⁴ és feladataikat egy 12 ezer fős, afrikai katonákból álló haderő veszi át, melynek tavalaz az ENSZ Biztonsági Tanácsa adott mandátumot. Kevesen zárják ki az elhúzódó lázadás lehetőségét. „A sebesség, amellyel a franciák keresztülmentek a városokon, meglepte az embereket. Mindannyian várjuk, hogy mi következik”, mondta Leonard nagykövet Bamakóban. „Ha nem teljesítesz jól a hagyományos hadszíntéren, akkor aggódsz az aszimmetrikus hadviselés miatt. Mi lesz a következő célpont? A párizsi metró? Vagy Bamako?”

Bamakóban élő amerikai barátnőm osztja ezeket az aggodalmakat. Az utolsó este, amit Maliban töltöttem, elvitt vacsorázni egy népszerű kávézóba a Route de Bla Blán, a főváros szórakoztató negyedében. A hely tele volt a francia nagykövetség dolgozóival, ENSZ-diplomatákkal és nyugati újságírókkal, de nem láttam se fémdektort, se biztonsági őrköt. „Milyen egyszerű lenne egy bombát becsémpészni ide”, tűnődött vendéglátóm.

⁴ A kivonulás valóban megkezdődött, ám április elején döntés született arról, hogy egy mintegy 1000 fős francia alakulat, melynek feladata a terrorizmus elleni harc lesz, mégis az országban marad.

Az *A Season in Hell* című könyvben Fowler úgy ábrázolta elrablóit, mint elkötelezett dzsihadistákat, akik jártasak a sivatagi túlélés és harc terén. Jól védett bázisokon táboroztak, hatalmas távolságokat tettek meg éjjelente, hogy elkerüljék a feltűnést, és gondosan tartalékokat rejtettek el a sivatagban üzemanyagból, vízből és élelmiszerből különböző stratégiai pontokon. Egyfajta fanatizmus is hajtotta őket, ami lenyűgözte Fowlert:

Véleményem szerint nem fognak a közelebbi jövőben vereséget szenvedni. Úgy tűnt, hogy nincs bajuk a toborzással. A legfiatalabb közülük hétéves volt... és három másik hangja sem kezdett még mutálni. A szülők hozták el nekik a fiaikat, mondták nekünk büszkén, mint „ajándékokat az Istennek”. Nem tudok olyan évről, ami meggyőzőné őket, hogy letérjenek választott újukról.

Néhány milicista már megfogadta, hogy folytatja a harcot. „A [külföldi csapatok] elvesztik az érdeklődésüket, mi pedig kivárjuk a mi időnket”, nyilatkozta egy tuareg lázadó az egyik kollégámnak műholdas telefonon a sivatagban két héttel ezelőtt. Február 8-án egy öngyilkos merénylő a Mujaótól (egy másik iszlamista csoportból, amelyik kapcsolatban áll az al-Kaidával), felrobbantotta magát Gaóban mali katonák egy csoportja közelében. Egy katona életét vesztette. Egy nappal később fegyveresek szivárogtak be Gao városközpontjába és órákig tűz alatt tartották az otáni francia és mali erőket, míg visszavonulásra kényszerítették őket. Úgy gondolják, hogy a harcosok a Niger folyó mentén fekvő közeli falvakból szivárogtak be Gaóba, amelyek már régóta melegágyai a szélsőséges ideológiának, és most menedéket nyújtanak a fegyvereseknek. „A dzsihadisták még mindig a környéken vannak – mondta az egyik mali parancsnok a *The New York Times* munkatársának. – Kis sejtkebe tömörülnek, és 40-80 mérföldre rejtőzködnek innen.”

Mohtar Belmohtar továbbra is megfoghatatlan és „elfoghatatlan”. Február közepén francia harci repülőgépek bombázták a feltételezett búvóhelyét mélyen a Szaharában, ám a francia hadsereg szerint Belmohtar rászedte őket egy álcátábor létrehozásával, amelyhez összetört autókat és üres házakat használt. A másik figura, aki leginkább felelős a brutalitásért és a vérontásért az északi országgrészben, nyilvánvalóan úgy döntött, hogy ele-

ge van egy időre az erőszakból. Február 10-e körül egyes jelentések szerint Ijád Ag Gali 12 tuareg követet küldött szét a sivatagban összkerékhajtású terepjárókon, hogy kérjenek neki politikai menedékhelyet Mauritániában. Gali még mindig bujkál, de tudom, hogy a maliak nem lesznek meglepve, ha menedéket talál odaát, aztán visszatér az országba egy négykerék-meghajtású terepjáróval, amikor úgy dönt, hogy eljött a megfelelő idő...

Joshua Hammer tudósítását Maliból a The Nation Institute támogatta.

(The New York Review of Books)

Kerry Brown⁵

Po Hszí-laj tündöklése és bukása

John Garnaut „The Rise and Fall of the House of Bo: How A Murder Exposed The Cracks In China's Leadership” című könyvének ismertetése (Penguin Kiadó, 2013, 86 oldal)

A kínai politikus, Po Hszí-laj bukásának történetében megvolt minden, amit egy újságíró egy izgalmas sztoritól remélhet. Egy jóképű, ambiciózus vezéregyéniség kissé homályos múlttal. Egy labilis idegzetű, ám gyönyörű feleség, akit gyilkossággal vádoltak. Egy Oxfordban, majd a Harvardon tanuló szépfiú, és egy álnok helyettes, aki végül elárulta korábbi felettesét. Mindezekhez pedig az az óriási jelentőségű vezetőváltási folyamat szolgált háttérként, ami a világ egyik legfontosabb országában zajlott le a közelmúltban, és amelyben történetünk központi alakjának komoly esélye volt arra, hogy győztesként kerüljön ki belőle. Hát kell ennél több?

Az 1949-ben született Po Hszí-laj világtörténelem szakon végzett a Pekingi Egyetemen,

⁵ Kerry Brown a Sidney Egyetem Kínai Tanulmányok Központjának (China Studies Centre) igazgatója, a kínai politika professzora és a Europe China Research and Advice Network csoportvezetője. Legutóbbi könyve a *Hu Jintao: China's Silent Ruler* címet viseli.

majd nemzetközi újságírából szerzett doktori fokozatot. 1993-ban Dailan város polgármesterévé választották. A hét év alatt, amit a kikötőváros élén töltött, sikerült elmaradt szocialista iparvárosból modern metropolisszá, a kínai fejlődés egyik mintaképévé tennie a várost. Később Liaoning tartomány kormányzójaként, ill. kereskedelmi miniszterként is dolgozott, majd 2007-ben a Kínai Kommunista Párt 25 fős Politikai Bizottságának tagja lett, és kinevezték a 32 milliós kínai nagyváros, Csungking pártfőtitkárává. Sokan arra számítottak, hogy a 2012 őszi megrendezett pártkongresszuson bekerül a hatalom legbelső körébe, és tagja lesz a KKP PB 9 tagú állandó bizottságának, sőt egyesek még a KKP pártfőtitkári posztjára is esélyesnek vélték. Egy alig néhány hónappal a pártkongresszus előtt kirobbant botrány azonban pontot tett politikai karrierjének végére és visszavonulásra kényszerítette...

Po bukása történetének részletei, melyeket a Pekingben élő újságíró, John Garnaut avatott kézzel gyűjt össze új könyvében, számos kérdést vetnek fel. Garnaut jó néhány olyan emberrel beszélt, akik maguk is szereplői voltak a történetnek – sokan közülük épp azokban az időkben, amikor a legjelentősebb események lezajlottak. A megkérdezettek beszámolói izgalmas közvetlenséget kölcsönöznek a könyvnek, ám a kérdések így is szinte ordítanak a könyv minden oldaláról. Mi volt az, ami valójában arra indította Ku Kaj-lajt, Po feleségét, hogy gyilkosságot kövessen el, illetve hogy egyáltalán elkövette-e a gyilkosságot? Az asszony gyorsított eljárással lebonyolított, mindössze egynapos bírósági tárgyalásán (amit a kelet-kínai Anhuj tartomány székvárosában, Hofejben tartottak meg 2012 augusztusának végén) beismert mindent, amivel vádolták, utána pedig eltűnt a nyilvánosság szeme elől. És mennyit tudott maga Po? Mit mondott valójában Vang Li-csün, Po egykori rendőrfőnöke az amerikaiaknak, amikor megpróbált menedéksínt kérni a csengtúi amerikai konzulátuson? Az egyetlen biztosnak tűnő dolog az, hogy – bármi is történt vagy történjék utána – Po kizárása a Pártból 2012 októberében politikai halálos ítélet volt: az utóbbi idők egyik legtehetségesebb kínai politikusa ellentmondásokkal és rossz érzésekkel körülvéve lépett le a politika színpadról.

Garnaut tájékozottsága a jelenkor kínai történel-

mének terén lehetővé teszi, hogy a szerző megértesse a történet olyan fontosabb elemeit, melyeket nehezen tudnának értelmezni azok, akik kevésbé járatosak az utóbbi évtizedek kínai eseményeiben. Po egy befolyásos család tagja volt, amely jelentős szerepet játszott az 1949-es forradalom győzelmében és Kína ezt követő fejlődésben. Apja, Po Ji-po, egyike volt az 1949 utáni jelentősebb vezetőinek, ám a kulturális forradalomban ő sem került el a meghurcolást. A tragédia és a hatalom már gyermekkorától összefonódott Po Hszi-laj életében. Jóllehet a részletek nem világosak, anyja valószínűleg öngyilkosságot követett el a kulturális forradalom idején, akkoriban, amikor magát Pót is börtönbe vetették. Akik életének e korai szakaszában ismerték, olyan emberként írták le, aki keményen dolgozik, lojális és tele van idealizmussal. Ku már a második felesége volt; első házassága kudarcra végződött.

A Po-család egy olyan kör tagja volt, melybe beletartozott a Hszi-klán is. Hszi Csong-szun ugyanazokat a kitűnő katonai érdemeket tudhatta magáénak, mint Po Ji-po. Őt is meghurcolták a kulturális forradalom idején, és fia, Csin-ping is eltöltött némi időt a vidéki kényszermunkatáborokban (a bebörtönzést azonban sikerült elkerülnie). Garnaut nagyon jó érzéssel írja le a részben szimbiotikus, részben versengő kapcsolatot a Párt arisztokráciájának e két ága között. Ahogy azt ma már tudjuk, Hszi Csin-ping lett a végső győztes a hatalomért folyó versenyben, amikor 2012 novemberében a KKP kongresszusa a leköszönő Hu Csin-tao utódjaként pártfőtitkárrá választotta. Akár azt is gondolhatnánk, hogy Po eltávolítása sok szempontból jól szolgálta Hszi érdekeit, ám ez nem jelenti azt, hogy neki magának bármilyen szerepe is lett volna annak a kitervelésében vagy előidőzésében, ami történt.

Nehéz megmondani, hogy vajon az ellentétek a Po, a Hszi és, ahogy a könyv rámutat, a Ven családok között (ez utóbbi Ven Csia-pao jelenlegi miniszterelnök családja) tényleg annyira mélyek-e, mint amennyire a könyvből kitéjük. Mindez más vélekedéseknél jobban magyarázná azt, hogy miért kockáztatnak ezek az emberek olyan sokat annak ellenére, hogy a végén még mindig ugyanahhoz a szervezethez tartoznak és annak hatalmát és fejlődését támogatják. Mindezen családok számára a hatalomért, jóléért és kiemelkedésért

folyó harc végkimenetele – ha szabad így mondanunk – legjobb esetben is zéró összegű játszma. Nincsenek második helyezettek és nincsenek vígaszdíjak. Vagy győzöl és legalább biztonságban érezheted magad, vagy elbúsz és hagyod, hogy a nálad erősebbek parkolópályára állítsanak. Úgy tűnik, hogy semmit sem változott az 1949 utáni időszak kínai politikájának e szabálya.

A Po-történet sokat árult el nekünk arról, hogyan is működik a hatalom a modern Kínában. Ebben az értelemben a tragikus események ellenére – nem feledkezhetünk meg arról, hogy mindeközben Neil Heywood, egy ártatlan brit üzletember valahogy életét veszítette, s eddig nem adtak kielégítő magyarázatot sem halálának módjára, sem a tettesek (feltéve hogy valóban gyilkosság történt) indítékaira – Po bukása segített abban, hogy egy kicsit jobban megnyissa Kínát. Megmutatta, hogy milyen keveset változott néhány dolog (a kínai pártpolitika mostanában figyelemre méltóan hasonlónak látszik ahhoz, amilyen a kései maoista korszakban, Lin Piao idején volt) és mennyire sokat változtak mások (az 1970-es évek elején még egy évbe telt, hogy a Lin haláláról szóló hírek eljussanak az ország minden lakójához, a Po sztori fejleményeiről viszont az internet és a modern média jóvoltából szinte azonnal értesülhettek az érdeklődők). Bár Garnaut nem tud megválaszolni minden kérdést, és nem is tesz úgy, mintha képes lenne erre, a könyve mindenképp jó kezdet.

(The Asian Review of Books)

Erich Weede⁶

Kacérkodás az iparpolitikával Harmadik út a harmadik világnak?

Justin Yifu Lin „The Quest for Prosperity. How Developing Economies Can Take Off” című könyvének ismertetése (Princeton University Press, Princeton, 2012, 322 oldal)

Justin Yifu Lin igazán szokatlan életutat tudhat magáénak. Tajvanon született 1952-ben. 27 éves volt, amikor a tajvani hadsereg századosaként – terhes feleségét és hároméves gyermeküket hátrahagyva – a Tajvanhoz tartozó Kimoj (Csinmen) szigetéről átúszott a Kínai Népköztársasághoz tartozó Hsziamen szigetére. A Pekingi Egyetemen marxista közgazdaságtant tanult, majd az Egyesült Államokba utazott (itt találkozhatott újra feleségével és gyermekeikkel) és a Chicagói Egyetemen neoklasszikus közgazdaságtanból szerzett doktori fokozatot. Később a Világbank vezető közgazdásza és első elnökhelyettese lett, napjainkban pedig a Pekingi Egyetemen tanít. A jelen könyvben egy olyan fejlesztési stratégiát javasol, amely összeköti a piacgazdaság elképzeléseit az államnak a gazdaságban játszott aktív formáló szerepével.

Már az előszóban és az első fejezetben világossá válik, hogy Lin lényegében azzal foglalkozik, hogyan alakítsák ki az állami fejlesztési és iparpolitikát úgy, hogy kihasználhassák az adott népgazdaság komparatív költségelőnyeit és a fejlődő országok fejletlenségében rejlő előnyöket. A második fejezetben Lin röviden összefoglalja a közgazdaságtan eszmetörténetét: bemutatja az exogén és endogén növekedési elméleteket, a neoklasszikus közgazdaságtant és a különböző strukturalista felfogásokat, amelyek gyakran protekcionista intézkedéseket jelentettek. Feltűnő, hogy sem az osztrák iskolát, sem pedig a közösségi választások (public choice) elméletét nem tartja említésre méltónak.

Ezután világossá teszi, hogy miért kellett végül szinte törvényszerűen kudarcot vallania oly sok fejlődő és szocialista ország iparosítási politikájának. A célok túlságosan is nagyra törőek voltak. Ahelyett, hogy kihasználták volna a rendszerint nagyszámú nem foglalkoztatott, kevésbé képzett munkaerővel, sőt gyakran komoly nyersanyagforrásokkal is rendelkező, ám tőkeszegény fejlődő országok komparatív költségelőnyeit, a rossz utat választották és a tőkeigényes nehézipar-fejlesztésre összpontosítottak.

Lin visszautasítja azt a nyugati közgazdászok körében elterjedt vélekedést, ami az utóla-

⁶ Erich Weede a Bonni Egyetem szociológia tan-székének professor emeritusa.

gos iparosítási politika gyakori csődjéből azt az ajánlást vezeti le, hogy le kell mondani az iparpolitikáról. Lin a sikeres fejlődő országok történetéből vezeti le a tételeit. Ezek az országok kihasználták a komparatív költségelőnyöket és az elmaradottságban rejlő előnyöket, állami helyett magánvállalatokat hoztak létre, tiszteletben tartották a piaci árakat és a világpiacon orientálódtak. Az állam segítette az információs, koordinációs és externáliaproblémák megoldásában, illetve biztosította a fizikai és intézményi infrastruktúrát.

A könyv magját képező 5–7. fejezet hivatott arra, hogy bemutassa Lin „új strukturalizmusát”, amely hat pilléren alapozva igyekszik segíteni a fejlődő országok iparpolitikusainak. Először is keressünk olyan valamelyest fejlettebb országokat, amelyek az emelkedő bérek és árak miatt számos iparágban (pl. a textiliparban) hamarosan elvesztik komparatív költségelőnyeiket. Másodsorban, az országunkban található sikeres magánüzemek is elárulnak egyet s mást arról, hogy mely területeken, illetve iparágakban jelentkeznek már meglévő komparatív költségelőnyök. Harmadszor, külföldi befektetőket kell az országba csábítani (nem utolsósorban például azokból az országokból, melyeket az első lépésben azonosítottunk), akik magukkal hozzák az új technológiákat, a tőkét és a fellevevőpiacokhoz fűződő kapcsolataikat. Negyedszer, meg kell jutalmazni a sikeresen működő új vállalatokat. Ötödször: olyan országokban, ahol a fizikai és intézményi infrastruktúrák nem állnak megfelelő mértékben rendelkezésre, ezeket előbb exportorientált különleges gazdasági övezetekben, regionális szinten kell fejleszteni. Végül a kormánynak támogatnia kell az országba települő cégeket (pl. adókedvezményekkel, befektetési hitelekkel vagy a külföldi tőzsdékre való kijutás elősegítésével), ám a támogatásoknak időben és mennyiségileg behatároltnak kell lennie, megelőzendő a túlzott járadékszerzésre irányuló viselkedést.

A továbbiakban vehetünk néhány pillantást egykori tervgazdasági népgazdaságok sajátosságaira, melyekből azt a tanúságot vonhatjuk

le, hogy a kínaiak Teng Hsziao-ping óta követett fokozatos fejlesztési stratégiája kedvezőbbnek bizonyult, mint a hirtelen fejlesztésre összpontosító „Big Bang”-stratégiák.

A könyv széles olvasóközönség számára hozzáférhető és feltétlenül érdemes az elolvasásra. Természetesen kézenfekvőek az ellenvetések az iparpolitika ellen, de talán mégis komolyan kellene venni Lin könyvének rejtett üzenetét: a kormányok egyszerűen nem hanyagolhatják el az iparpolitikát – még ha nem is mindig nevezik ezen a néven.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Sibylle Peine

Egy könyv a felejtés ellen: Götz Aly német történész a náci eutanáziaprogramról

A náci rezsim uralma idején több százezer súlyosan beteg embert öltek meg. Sokan váltak bűnössé vagy bűnrészesé a tömeggyilkosságok során. A rokonok, családtagok sokszor inkább elfordították a tekintetüket ahelyett, hogy tiltakoztak volna. Götz Aly *Die Belasteten – Euthanasie 1939-1945. Eine Gesellschaftsgeschichte* (S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2013, 352 oldal) című új könyve most ezeket az eseményeket idézi fel.

„Tegnap már megint ott voltak az autók, úgy, mint egy héttel ezelőtt, és megint sokakat elvittek. Ez olyan nehéz volt számunkra, hogy mind sir-tunk, és nekem különösen nehéz volt, mert többé nem láttam M. S.-t.” Ezeket a sorokat a Stetten Kórház egyik kétségbeesett ápolója írta a húgának. Néhány nappal ezelőtt ismét felbukkantak a sűrű buszok az intézménynél. A betegeket összerelték és beszállították a buszokba. A legtöbben sejtették, hogy mi vár rájuk; kétségbeesett jelenetek játszódtak le. Az egyik fiatal nő, egy „19 éves legsúlyosabb fokú gyengeelméjű” megszökött, de a szállítást végző alkalmazottak elfogták. Harsány kiáltásai visszhangzottak az

egész udvaron. Egy másik nő az ég felé emelte a karjait és így kiáltott: „Nem akarok meghalni!”

Ilyen és hasonló jelenetekre került sor az 1940-es és 1941-es évben a német kórházakban és ápolási intézményekben. 200 000 szellemileg és fizikailag súlyosan fogyatékos embert, és állítólagosan „közösségre veszélyes” vagy ún. antiszociális elemet öltek meg a nációk. Legtöbbjük ma már feledésbe merült, vagy mélyen hallgatnak róluk, gyakran még a saját családjuk, rokonaik is. A történész és újságíró Götz Aly (a *Hitlers Volksstaat (Hitler népállama – Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*)⁷, illetve a *Warum die Juden? Warum die Deutschen? (Miért a zsidók? Miért a németek?)* című könyvek írója) most megszólaltatja ezeket az embereket a *Die Belasteten* című új könyvében, amelyet (szak-könyv, esszé kategóriában) a 2013-as Lipcsei Könyvvásár Díjára is jelölték.

Elég volt a „gátlásos diszkrécióból”

Aly már 30 éve kutatja az eutanázia témáját. Munkáját a személyes érintettség is ösztönzi: egy közvetlenül a szülés után fellépett agyhártyagyulladás következtében lánya súlyosan fogyatékos. Aly bírálja a „gátlásos diszkréciót” amivel a könyvekben és az emlékműveken máig szégyenlősen rövidítik vagy „buta helyettesítőnevekre” változtatják az áldozatok nevét. „Itt az ideje, hogy az áldozatoknak név szerint megadják a tiszteletet, és az adataikat egy mindenki számára hozzáférhető adatbázisban közzétegyék.” Ennek megfelelően a könyvben nemcsak a nevét és adatait szerepelteti számos áldozatnak, hanem a betegek és a családtagok személyes leveleit és nyilatkozatait is közli.

A nációk „haszontalan kenyérpusztítóknak” és „ballasztoknak” tekintették az ápolásra szoruló embereket; a „hülyéket” vagy „nyomórékokat”, ahogy az akkori köznyelvben nevezték őket. Theo Morell, Hitler személyes orvosa egy háborzongató számítást végzett: „5000 idióta, egyenként 2000 Reichsmark [birodalmi márka] éves költséggel = 10 mil-

lió. Évi öt százalékos kamattal számítva ez megfelel 200 milliós lekötött tőkének.” Egy ilyen számítás után az állítólag „legalacsonyabb állati szintű” emberek életben tartása, gondozása a háborús időkben nem megfelelő „luxusnak” tűnt.

Aly nem hallgat el semmit

Hivatalosan 1939 őszén kezdődtek a tömeggyilkosságok. T4-terv (Aktion T4) fedőnéven egy hatékonyan működő halálbürokráciát hoztak mozgásba, ami alig ütközött ellenállásba. Aly nem hallgatja el, hogy az áldozatok rokonai inkább elfordultak, beleegyezésüket adták, sőt akár bűnrészességet is vállaltak. A nációk korábban végzett kérdőíves felmérésekkel már megvizsgálták, hogy milyen messzire mehetnek el.

Csak a hozzátartozók elenyésző kisebbsége – kevesebb, mint 10 százalékuk – tiltakozott élesen. Az egyik esetben egy felháborodott anya, akinek fiát már átszállították a grafenecki elgázosító központba, személyesen Hitlernek küldött táviratot – és ezzel megmentette a fia életét, akit még ugyanazon a napon visszavittek a klinikára. A rokonok energikus beavatkozása szinte mindig sikeres volt – ám ilyesmire túl ritkán került sor. A legtöbben nem akarták tudni, hogy mi történt valójában, megelégedtek a hivatalos tájékoztatással, miszerint a beteg meghalt tüdőgyulladás vagy influenza következtében, és nem kellett sokáig szenvednie.

Mint ismeretes, az egyetlen valóban meggyőző ellenállást Clemens August von Galen bíboros, Münster püspöke tanúsította. Prédikációiban nyíltan és „teljes személyes elkötelezettséggel” kelt ki a gyilkosságok ellen. A rezsim tajtékozott; úgy gondolták itt az ideje annak, hogy bíróság elé idézzék, de végül nem léptek fel a népszerű egyházi személy ellen. A gyilkosságoknak hirtelen vége szakadt. Aly véleménye szerint a nációk által sikeresnek tekintett Aktion T4 a nemzetiszocialisták számára előjárték volt a holokauszthoz. „Mivel a németek eltűrték saját honfitársaik meggyilkolását, a politikusok úgy vélték, hogy még nagyobb bűnöket is elkövethetnek anélkül, hogy jelentős ellenállásra kellene számítaniuk.” A történelem sajnos bebizonyította, hogy jól gondolták...

⁷ A könyv magyar fordítása 2012-ben, az Atlantisz Kiadó gondozásában jelent meg.

(stern.de)

 George Estreich of Corvallis⁸

 Alma a fájától...

Andrew Solomon „*Far From the Tree: Parents, Children, and the Search for Identity*” című könyvének ismertetése (Scribner Kiadó, 976 oldal)

Far From the Tree: Parents, Children, and the Search for Identity (Messze esett a fájától: szülők, gyerekek és az identitás keresése) című könyve első oldalán Andrew Solomon ezt írja: „a gyermekeink iránti szeretet néha próbára teszi a képzelőerőnket.” A következő 976 oldalon Solomon felvázolja a képzelőerőt próbára tevő lehetőségeket; azokat a problémákat, amelyekkel a legtöbb szülőnek szerencsére soha nem kell szembenéznie. A fejezetcímek között olyanokat találunk, mint „Siketek”, „Törpék”, „Autizmus”, „Bűnözés” és „Transzszexualitás”. Beszélget gyereksztárok szüleivel, ruandai anyákkal, akik megtartották az őket megerősző férfiaktól származó gyerekeket, s meghallgatja halmozottan sérült gyerekek szüleit is. Arra a következtetésre jut, hogy „az itt említett családok legtöbbje végül is hálás azokért a tapasztalatokért, amelyek elkerüléséért mindent megtettek volna”.

Solomon nagyszerű író: elegáns anélkül, hogy túlságosan mesterkéltné lenne, lírai anélkül, hogy érzelgéses lenne. A családok által elbeszélte történeteket kiterjedt kutatómunkájának eredményeivel szövi át. Könyve, melyben saját életéről is ír, egyszerre memoár és riportkönyv. Egy gyönyörű, szükséges és ambiciózus könyv, amelynek ugyanakkor számos komoly hibája is van, melyek aláássák a pozitív üzenetét.

Solomon kedveli a szenteket, mártírokat és

⁸ George Estreich of Corvallis a *The Shape of the Eye: Down Syndrome, Family, and the Stories We Inherit* című könyv szerzője, amely elnyerte a 2012-es Sarah Winnemucca-díjat a kreatív szakirodalom kategóriájában az Oregon Book Awards-on.

sztoikusokat. Megdöbbentő módon a könyvben Sue Klebold, Dylan Klebold – az egyike annak a két fiatalnak, akik néhány éve valóságos vér-fürdőt rendeztek a Columbine Középiskolában – anyja érdemli ki a legnagyobb dicséretet egyikét. Solomon szerint az asszony „éles szemű, még akkor is, amikor az esélyek nagyon behatároltak”, majd azt írja: „az ő szeretete olyan sötét és igaz szeretet volt, olyan átölelő és önmegtágadó, mint Cordeliáé.”

Solomon megveti az érzélgősséget, ám gyakran szkeptikus a boldogsággal kapcsolatban. Az autizmusról szóló fejezetben így írja le az egyik édesanyját: „Olyan sok családdal találkoztam, akik igyekeztek a szörnyű helyzetek pozitív oldalát nézni, hogy végül már valamelyest üdítőnek találtam Nancy kendőzetlen kijelentéseit a szenvedésről és undorról, illetve azt a képességét, hogy ki tudja mondani: ha tudta volna, hogy milyen gyereke lesz, akkor inkább nem is vállalta volna az egészet.”

Mivel magam is egy Down-szindrómás kislány apja vagyok, az erről szóló fejezet különösen felkeltette az érdeklődésemet. Az itt elbeszélte történetek azonban kicsit zavarosak. A fejezet Emily Perl Kingsley profiljával kezdődik. Emily aktivista, egy Jason nevű Down-szindrómás fiú (született 1974-ben) anyja és a jól ismert könyv, az *Isten hozott Hollandiában* (azaz *Hollandia gyönyörei*) (*Welcome to Holland*) szerzője. A könyvben Kingsley azt írja, hogy amikor az ember egy normális gyereket vár, aztán fogyatékos gyereke születik, az olyan, mintha lefoglalna egy utat Olaszországba, de aztán végül Hollandiában kötne ki. Az ember megtanulja értékelni a tulipánokat és a Rembrandtokat. Kiderül, hogy Emily „modern meséje” (ahogy Solomon nevezi az Isten hozott Hollandiában című könyvet) a csalódottságból ered, ami ma már a keserűséghez közelít. Évek elkötelezett munkája után Emily fia rendkívül jó képességekkel rendelkezik, ám anyja egy helyütt mégis úgy utal a képességeire, mint egy „idomított foka mutatványaira”. Emily azt mondja, „Annyi tulipánod lehet, amennyit csak akarsz, de sosem jutsz el az Uffizi képtárba.”

Karen Robards, egy másik odaadó és szerető anya a következőket mondja felnőtt Down-

szindrómás fiáról: „David kedvéért egy pillanat alatt meggyógyítanám [a Down-szindrómát], de ami minket illet, semmiért sem cserélném el ezeket az élményeket.” Angelica Roman-Jimenez a szeptember 11-ei terrortámadásokhoz hasonlítja lánya születését. „Nem akadályozhattam meg, hogy a repülők becsapódjanak az ikertornyokba. Nem akadályozhattam meg a betegséget [mellrák] vagy a lányom állapotát. Az ember nem állíthatja meg a jövőt.” (A legtöbb szülő, akiket ismerek, nem úgy gondolja, hogy a gyermekének érkezése olyan volt, mint a rák vagy egy terrortámadás, és tulajdonképp teljesen ki vannak békülve az egész Down-szindróma dologgal.)

A könyv vonzerejének egyik részét a kiterjedt kutatómunka képviseli. A végjegyzetek önmagukban 120 oldalra terjednek ki, azaz a könyvnek ez a része hosszabb, mint a *Folyó szeli ketté* (*A River Runs Through It*) című regény. A Down-szindrómával foglalkozó fejezet tekintetében azonban akadnak hibák is. Az IDEA-törvényt (Individuals with Disabilities Education Act), amely lehetővé teszi, hogy értelmi fogyatékos gyerekek is járhassanak hagyományos, nem speciális iskolákba, nem 1990-ben, hanem 1975-ben fogadták el, egy memoárokat tartalmazó hosszú listában pedig két olyan könyv is akad, ami nem emlékirat.

Ezeknél az apró hibáknál azonban sokkal zavaróbbak Solomon állításai arra vonatkozóan, hogy milyenek a Down-szindrómások. „A Down-szindrómás emberek gyakran melegszívűek és társaságkedvelők, szeretik, ha örömet okoznak és mentesek a cinizmustól”, írja. „Átfogóbb tanulmányok szerint azonban számos Down-szindrómás makacs, dacos, agresszív és néha zavart.” Ám a Solomon által idézett két tanulmány többféleképp is értelmezhető. Hangsúlyozzák, mennyire keveset tudunk még mindig a Down-szindrómáról, hogy a Down-szindrómás gyerekek jól boldogulnak más szellemi fogyatékos gyerekekhez képest. Az egyik tanulmány viszont nagyon alacsony fokú igazi agresszióról (mint pl. a verekedés) számol be. Magasabb arányok csak olyan esetekben vannak jelen, ha agresszióknak számít az „engedetlen”, „okoskodó” és „figyelmet követelő” magatartás. Ezek azonban, legalábbis számomra, inkább az élénkség és nem

az agresszivitás jelei.

Kíváncsi voltam, hogyan vélekednek erről a szakemberek, ezért e-mailben elküldtem Solomon leírását dr. Brian Chicoine-nak. Dr. Chicoine az Illinois állambeli Park Ridge-ben található felnőtt Down-szindrómásokkal foglalkozó Adult Down Syndrome Center orvos-igazgatója. A *Mental Wellness in Adults with Down Syndrome* című könyv, melynek társszerzője, ugyancsak szerepel Solomon végjegyzetei között. Dr. Chicoine válaszüzenetében azt írta: „Bár látunk agresszív és dacos pácienseket, ezeket a jelzőket nem kötném össze a Down-szindrómával. Ha az ember vasárnap keresztülautózik egy zsúfolt bevásárlóközpont parkolóján, akkor arra a következtetésre jutna, hogy az agresszió és a dac gyakoribb az egészséges embereknél, mint a Down-szindrómásoknál.”

Solomon nagyszerű írói adottságait támasztja alá az is, milyen szakértő kézzel választja ki az idézeteket. A legemlékezetesebb idézetek nem a szülőktől, hanem a gyerekektől származnak – ami ismét csak zavarba ejtett, mert a Down-szindrómáról szóló fejezetben Solomon egyetlen gyerekekkel sem beszél. Miután olyan sokat olvastam Emily Perl Kingsley csalódottságáról, nagyon szerettem volna hallani azt is, mit szeretne mondani Jason Kingsley. Solomon kitűzött céljainak egyike az, hogy rávilágítson a komplex feszültségre betegség és identitás fogalma között. És mégis, a Down-szindróma Solomon számára megmarad inkább betegségnek, mint identitásnak. Így aztán, bár felsorolja a csoport sajátosságait, az egyéneket nem szólaltatja meg. Mivel a szerző beszél a többi identitási csoport (lásd az első bekezdésben felsorolt fejezetcímeket) számos tagjával, a hiány szembeötlő.

Számít az, hogyan beszélünk a fogyatékosokról. Napjainkban olyan gyorsan változnak a betegségről alkotott definícióink, amilyen gyorsan a képességeink, hogy gyógyítsuk, kezeljük és megelőzzük őket, tehát többre van szükségünk pusztán klinikai definícióknál. Magáról az életről kell többet tudnunk. Solomon könyve a beszélgetés értékes része, de még közel sem az utolsó szó...

(Oregon Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Bánhegyi György okleveles vegyész, Budapest

Szarka Evelin politológus doktorandusz, Szombathely

Bednárík János doktorandusz, ELTE BTK, Budapest

Bodnár Krisztián történész, Bodrogolaszi

Ács Marianna, a Pécsi Református Kollégium tanára, doktorandusz, PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs

Vahid Yousefi PhD mérnök, Budapest

Kóbori Judit közgazdász, Budapest

Virovecz Nándor doktorandusz, ELTE BTK, Budapest

Dürr Sándor, Múzeumbarátok Köre, Isaszeg

Dr. Sallai János egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar, Budapest

Németh Ákos doktorjelölt, PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs

Dr. Somogyi Ferenc egyetemi docens, tanszékvezető, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar

Dr. Józsa László tanszékvezető egyetemi tanár, dékán, Széchenyi István Egyetem, Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar

TARTALOMJEGYZÉK

Bánhegyi György: A módszer tényleg halott?..... 1

MŰHELY

Józsa László – Somogyi Ferenc:

A magyar közgazdaságtan útkeresései – 2013. 15

Dr. Vahid Yousefi – Kóbori Judit:

Az iszlám világ pénztörténete és bankrendszere. 30

SZÁZADOK

Bodnár Krisztián: Konzervativizmus és liberalizmus,

felvilágosult rendiség és polgári gondolkodás? –

Eötvös József „polgárosítási” koncepciója az

1830-as évek elején, egy levele alapján. 47

Ács Marianna: „Non est currentis...” A kálvinista szellemű leánynevelés

emlékezete Szabó Magda műveiben. 51

Sallai János: Határszéli jelentések a II. világháború után. 72

Dürr Sándor: A lengyel légió az isaszegi csatában 78

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos

Szövetsége cikkpályázatának írásai)

Szarka Evelin: Amerika „trójai falova”? Az Európai Unió

és Kuba bilaterális kapcsolatainak dinamikája. 82

Németh Ákos: Kelet népe nyugaton – Nyugati utazók és útirajzok a magyar

művelődéstörténetben a korai újkortól 1948-ig. 95

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Virovecz Nándor: Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok. 102

Bednárík János: Bangha Béla – jezsuita lelkeség

és történelmi újraértékelés. 108

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Joshua Hammer: Amikor a dzsihád Maliba érkezett...(114) Kerry Brown:

Po Hszi-laj tündöklése és bukása (121) Erich Weede: Kacérkodás az iparpoli-

tikával. Harmadik út a harmadik világnak? (123) Sibylle Peine: Egy könyv a fe-

lejtés ellen: Götz Aly német történész a náci eutanáziaprogramról (124) George

Estreich of Corvallis: Alma a fájától...(126)

KÉPEK

Orosz István grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtevészünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2013. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25 440 Ft helyett 18 000 Ft

Fél évre: 12 720 Ft helyett 9 000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18 480 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 240 Ft helyett 7 000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 960 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 480 Ft helyett 7 000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13 440 Ft helyett 9 000 Ft

Fél évre: 6 720 Ft helyett 4 500 Ft

Akciónk a 2013. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

